Sik Endre

AZ »ÖRÖK« KALÁKA

Kelen András

A TÁRSADALMI MUNKA SZOCIOLÓGIÁJA

Sik Endre

Az „örök" kaláka

Bevezetés 7
1. A kalákáról 10
Egyensúlyra törekvés és megközelítő egyensúly 11
Munka- és társadalomszervezet 24
2. A kaláka „története" 34
A házépítés kalákáinak „története" 35
A mezőgazdasági munka kalákáinak „története" 37
„Hullámhegyek": A földosztás 43
A téeszesítés 47
3. A kaláka elterjedtsége 55
4. Kaláka és társadalmi struktúra 67
5. Miért kell a kaláka . . . 77
. . . otthon? 77
. . . a mezőgazdaságban? 83
. . . a házépítés során? 88
Házépítés falun egykor és ma 88
A kaláka alkalmazásának mikroökonómiájához 96
A falusi házépítés kényszerei 109
6. A kalákázás előnyei és hátrányai a mai Magyarországon 118
7. A kaláka „örök" 136
A kaláka „elhalásának" modellje 143
A modernizáció hatásai 151
A változatlanság 158
A „túl tökéletes" modernizáció 164
Befejezés 170
Irodalomjegyzék 171
Jegyzetek 183

Kelen András

A társadalmi munka szociológiája

199 1. Bevezetés és fogalmi keret
203 2. A leiturgiák: az antikvitás társadalmi munkája
3. A weberi megközelítés: A köztehervíselés
209 önkéntes formáinak lehetősége
220 4. Filantrópia és a polgári társadalom „volontőrei"
5. A korai szocializmus enthuziasztikus
242 messianizmusának lecsapódásai
6. A modernizálódással együtt élő hagyományos
250 munkaformák világa: az informális gazdaság
263 7. A mai magyar helyzet körvonalai
281 8. A „puha foglalkoztatás" elmélete (I.): tipológia
9. A „puha foglalkoztatás" elmélete (II.):
289 javaslatok
307 10. A felhasznált irodalomról
313 Jegyzetek

ISBN 963 282 013 4

© Sík Endre, Kelen András, 1988.

Sik Endre

Az „örök” kaláka

(Dorkának és Júliának, akik
nélkül ez a könyv sokkal
hamarabb elkészült volna,
de minek!)

Bevezetés

Divatba jött a kaláka. Nincs mostanában építkezéssel, gazdálkodással, falusiakkal foglalkozó szociográfia, mely valami módon a kalákát ne említené. A közös házépítések mellett így találkozhatunk a gyerekek őrzésére társuló fiatal házasokkal, egymást gondozó idős falusiakkal stb.

Legutóbb az Élet és Irodalomban leltem egy vezércikkre, amelyben Faragó Vilmos Hankiss Elemér közösséghiányával vitatkozva így ír: „A háztáji gazdálkodás igénybe veszi a család minden tagját. A szülőket, a nagyszülőket, a gyerekeket. Közösség ez a munkában . . . Hogy együtt is élhessenek, sorra épülnek a sokszobás, emeletes családi házak. Vajon nem az elsiratott nagycsalád-közösség újjászületésének kezdeti bizonyítéka ez? . . . Meg kéne vizsgálni. »Magánerős építkezések.« Vajon ez a magánerő nem közerő-e? Nincs-e itt szó az egykori kaláka újjászületéséről? Meg kéne vizsgálni." (Faragó, 1985)

Noha a fenti idézet némely állításával nem értek egyet, jelentem – megvizsgáltam! Írtam is egy hosszú és „nagyon tudományos" tanulmányt róla, amit elolvasott két hivatalos bírálóm és tíz legelszántabb barátom.

Hogy most könyvet írtam a kalákáról, az két dolognak köszönhető. Az egyik Sulyok Katalin fohásza, amely 1984-ben látott napvilágot az ÉS-ben. A szerző megismerteti az olvasót egy házépítés történetével, majd a főszereplő, „az iskolában is jó számtanos Teri" kockás füzete alapján bebizonyíttatik, hogy a kalákánál olcsóbb a napszámos munka. A sommázat imígyen hangzik: „Terihez hasonlóan mások is számolnak. Az eredmény pedig: egyre kevesebb építkezéshez hívnak segítséget. Inkább lassabban épüljön a ház. Inkább fizessenek a mesternek. Így legalább nem kell vissza-

menni, »ingyen« dolgozni. Haldoklik a kaláka? Bizony haldoklik." (Sulyok, 1984)

Könyvemmel bizonyítani szeretném, hogy Teri vagy roszszul számolt, vagy sem, de Sulyok Katalin következtetése biztosan téves. Remélem, könyvem meggyőzi az olvasót, hogy a kaláka haldoklik is, meg nem is, s míg azt, ami elhal belőle, lehet sajnálni, addig fennmaradó részének nem biztos, hogy örülni kell!

E könyv megszületésének másik oka, hogy néhány jel arra utal, a gazdaságirányítás felfigyelt a kalákára, számol vele mint munkaerőforrással. Ez megnyilvánul az OTP kölcsönfeltételeiben éppúgy, mint ahogy a következő idézetekből sugárzik:

„Fenn kívánjuk tartani a félkészház-építési formát, ahol a szerkezetet vagy nyers házat a szervezett építőipar, míg a befejező szak- és szerelőipari munkákat az építtető végezheti vagy végeztetheti el. Ebben saját ereje, hozzáértése, anyagi erőforrásai és egyéb lehetőségei függvényében tág teret kaphat akár a kalákabesegítés is." Szilágyi Lajos, az ÉVM miniszterhelyettese a „félkész ház"-ak kapcsán. (Keserű, 1979)

„Biztató, hogy sok városunkban, községünkben már megvannak a csírái azoknak a lakásépítési formáknak, amelyeket keresünk és jónak tartunk. A legsikeresebbek azok a lakásépítő szövetkezések, ahol a családok szakemberei és maguk a családtagok, barátok is besegítenek." Faluvégi Lajos (Murányi, 1982).

Annak csak örülni lehet, ha a gazdaságirányítás felismeri, a háztartások a népgazdaság legszámosabb és igen nagy terheket viselő (ön)szolgáltató-termelő egységei. Úgy vélem, hogy ha a háztartásokat – az egy év alatt ledolgozott munkaerő több mint felének s a nemzeti vagyon gép- és épületállománya nem kis hányadának birtokosait – biztonságosan és hatékonyan üzemelő egységekké lehet tenni, akkor ez a

nehéziparnak is jó, a második gazdaság is „fehéredik" tőle, de talán az sem mindegy, hogy ily módon az állampolgárok is kevesebbet robotolnának munka után, szabadidőben, szabadság helyett.

Ahhoz azonban, hogy a gazdaságtervezés nehogy úgy támaszkodjon a háztartásokra és a kalákára, hogy ezek megroppanjanak a növekvő teher alatt, úgy gondoltam, talán nem haszontalan, ha leírom, hogyan is működik a kaláka, hogyan szerveződnek önálló, nagy teherbírású, öntörvényű gazdasággá a háztartások.

1. A kalákáról

Kalákának nevezem a cserének azt a típusát, melynek során a háztartások[1] munkát végeznek egymás számára arra törekedve, hogy a cserében részt vevők mindegyike megközelítően egyenlően adjon és kapjon munkát.

Hogyan használhatja fel egy háztartás munkaerejét? Dolgozhat a háztartás a saját maga számára. Ezt a továbbiakban otthoni munkának fogom nevezni.[2] Végezhet a háztartás továbbá munkát „mások" számára. Ilyenkor vizsgálandó, hogy milyen módon vonja el a „másik" az adott háztartás munkaerejét. Ennek három alaptípusa lehetséges, a „kérés", a „kényszer" és a „csere".[3]

A „kérés" hatására a háztartás önként, viszonzást nem várva végez munkát a „másik" számára. Ilyen az altruista munka, a segítségnyújtás, a társadalmi munka, közmunka egyes fajtái.

A háztartás munkaerejének kényszer alapú elsajátítására a történelem sok „szép" példát szolgáltatott már eddig is, ilyen a rabszolgaság sokféle fajtája, a rab- és hadifogolymunka, munkatáborok, a munkahadsereg stb.

Az eddig megkülönböztetett munkatípusoktól a csere egy tekintetben gyökeresen eltér. Míg az otthoni, a „kérés" miatt végzett és a kényszer alapú munka esetében csak és kizárólag az egyik szereplő, a munkát adó vagy kapó érdeke játszik szerepet a háztartás munkavégzése során, addig a cseremunkánál a játszma kétszereplős, az adó és kapó fél együtt, egymás ellen és egymásra számítva hozza létre a háztartás munkavégzését.

A cseremunka elemzése során ezért perdöntő, hogy a két szereplő mit tekint sikeres cserének, s hogy ezt milyen módon törekszik elérni.

Egyensúlyra törekvés és megközelítő egyensúly

Miért fogalmaztam a fejezet elején szereplő kalákadefinícióban úgy, hogy a háztartások „törekednek" az egyensúlyra, ám hogy ez csupán „megközelíti", de sosem éri el a tökéletes egyensúly állapotát?

Ezzel azt a paradoxont akartam hangsúlyozni, hogy kalákáról csak akkor beszélhetünk, ha a cserében részt vevők mindegyike tudatosan törekszik az egyensúly létrehozására, ám egyáltalán nem szükséges a tökéletes egyensúly létrejötte ahhoz, hogy kalákáról beszéljünk.

Vizsgáljuk meg előbb a szereplők szándékának alakulását a kaláka során.

Milyen céllal vesz részt a cserében, mire törekszik a csere során a háztartás? Milyen elképzelései vannak a saját és a cserepartner szándékairól a háztartásnak?

A kiválasztott (X) háztartás felől nézve a cseremunkát, azt mondhatjuk, hogy „X" háztartás a cseremunka során többletadásra, egyensúlyra vagy többletszerzésre törekedhet. Az első cseremunkafajtát altruista, az utóbbit piaci cseremunkának nevezem, míg a középső a kalákadefiníciónak felel meg. Míg tehát az altruista cseremunkánál a másik háztartás érdeke, illetve a piaci cseremunkánál az önérdek a cserében való részvétel fő indítéka, addig a kaláka esetében a háztartás önérdeke és a másik háztartás érdeke egyaránt hat, s egyidejűségük az egyensúly felé mozgatja a cserét. (Vegyük észre, hogy sem a másik érdeke, sem az önérdek nem lehet a cserében való részvétel kizárólagos indítéka, mert így az első esetben altruista, a másodikban kényszermunka jönne létre.)

Mi történik azonban, ha a cseremunka másik szereplője, „Y" háztartás nem ugyanarra törekszik a csere során, mint „X" háztartás. Tehát kaláka-e a kaláka, ha „X" a csere során egyensúlyra törekszik, de „Y" nem?

Ha „Y" háztartás nem az egyensúly létrehozásán fáradozik, akkor nem jön létre kaláka.

Amikor tehát úgy fogalmaztam, hogy a kalákában döntő jelentősége van annak, hogy a cserében részt vevő háztartások mindegyikének célja az egyensúly kell hogy legyen, akkor ez úgy is megfogalmazható, hogy a háztartások arra kell hogy törekedjenek a kalákában, hogy mindegyikük szándéka a másik számára meggyőző módon az egyensúly felé irányuljon, minél jobban megkülönböztethető legyen az altruista, illetve a piaci cseremunkától.

Vegyük észre, hogy az altruista és a piaci cseremunka voltaképpen nem más, mint a cserében részt vevő két háztartás között lehetséges egyensúlyi állapotok két szélső állapota. Másként ez azt jelenti, hogy elvileg végtelen sok átmeneti változat lehetséges a két szereplő szándékának alakulásában. Tehát a cserében részt vevők szándékának kombinációi egy olyan kontinuumot alkotnak, amelynek egyik végpontja az altruista cseremunka, a másik a piaci cseremunka, s valahol középen helyezkedik el a kaláka.

Ez a kontinuumelgondolás nem saját ötletem. M. Sahlins a „primitív" társadalmak csereviszonyait vizsgálva, Polányi integrációs sémáit elosztási intézményekként kezelve ír a reciprocitás kontinuumáról. Sahlins nem a szándék fogalmát használja, hanem a „csere szelleméről" ír. Célszerűnek látom hosszabban idézni gondolatmenetét, mert érveit (hogy miért alkalmaz kontinuumot, ahelyett, hogy a cserék különféle típusát pontosan definiálná és tipizálná) jól megalapozottnak érzem, s én is ennek hatására döntöttem a kontinuum alkalmazása mellett a kaláka egyensúlyi viszonyainak elemzése során.

„ . . . kidolgozható a reciprocitásnak többféle formális tipológiája, amelyek pl. a viszonzás egyensúlyán, a csere más anyagi és mechanikus dimenzióján alapulnak. Egy ilyen tipológiával kialakíthatók a reciprocitás típusai, és ezek összevethetők különféle »változókkal«, pl. a cserében részt

vevok társadalmi távolságával Az ilyen kifejtési mód értékét az adja, hogy »tudományos«, de legalábbis annak látszik . Kezdettől fogva azonban tisztában kell lenni azzal, hogy a reciprocitások nemcsak formajukban térnek el egymástól Olyan tulajdonságok, mint pl a viszonzás elvarása, az érdekmentesség vagy érdekalapuság, a személytelenség vagy a részvét a »csereszellemet« fejezi ki Minden formalis tipológia elfedi ezeket a tartalmakat

Lehetségesnek tunik kidolgozni a reciprocitásnak olyan altalanos kontinuumát, ami a csere »valamit – valamiért« termeszetén alapul, s amelyen az antropologiai leirasok esetei elrendezhetőek Az anyagi viszonzas elvarasa – kevesbe elegansan a csere »iranya« – lehet az elemzes alapja a »csere szelleme« a masik fél iranti erdekmentes aggódastol, a kolcsonosségen keresztul az onzésig terjedhet A csere irányának megitélésénél sokféle szempont alkalmazható pl a kezdő aktus lehet onkéntes, kikényszerített, szerződésszerú, a viszonzás lehet adomány, kierőszakolt jószág vagy surgetett adosság, a csere vegbemehet alkuval vagy anélkul, lehet számítás tárgya vagy sem

A reciprocitás kontinuumát végpontjaival és középpontjával jellemezhetjuk

Az általanos reciprocitas olyan tranzakciokat jelent, amelyek altruisztikusak, segítségnyújtás jellegűek A tranzakció anyagi szempontjainál fontosabbak a társadalmi szempontok Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy az ilyen típusú kapcsolatok esetén, például a szerelmesek kozott, nincs viszonzási kotelezettség Ezt azonban nem határozza meg sem minőségben, sem mennyiségben, sem időben a csere kezdő aktusa a viszonzás feltételezett, de feltételei meghatározatlanok Kapni valamit általános elkotelezettséget jelent az adó féllel szemben – akkor és úgy kell viszonozni, ahogy az adó félnek kell és/vagy ahogy a kapó fel számára lehetséges. Lehetséges, hogy a viszonzásra nagyon hamar, de lehetséges, hogy sohasem kerul sor Lehetséges, hogy amikor a viszonzás ideje eljon, akinek viszonoznia kellene, képtelen lesz erre A viszonzás hiánya nem »állítja« le az adó felet, a javak egy irányba mozognak, mindig a raszoruló irányába, akár hosszú idon keresztul is

A kiegyensúlyozott reciprocitás egyensulyú cserét jelent A tokéletes egyensúlyt az jelenti, ha a viszonzás egyenerteku a kapott jószággal és azonnal történik ez nem csupán elvileg elkepzelhető, de egyes hazasságkotési, barátságmegerősitesi és bekekotési tranzakciók esetében antropológiai leirások bizonyítják létezését Tagabban a kiegyensúlyozott reciprocitás olyan tranzakció, ahol a viszonzásnak meghatározott értékarányokat betartva záros határidón belül kell A kiegyensúlyozott reciprocitás tranzakcióiban a résztvevők mint elkulonult gazdasági és társadalmi erde-

kű felek állnak egymással kapcsolatban. A cserefolyamat anyagi oldala legalább olyan lényeges, mint a társadalmi oldal. A csere során többékevésbé pontos számítás is történik, mivel korlátozott időn belül elő kell teremteni a viszonzás feltételeit. A kiegyensúlyozott reciprocitást jellemzi, hogy nem tűri az egyirányú cserét. Megszakad a kapcsolat, ha a viszonzásra meghatározott időn belül és nem az elvárt aránynak megfelelően kerül sor. Míg az általános reciprocitás esetében az anyagi áramlás követi a már meglevő társadalmi kapcsolatokat, a kiegyensúlyozott reciprocitás esetében inkább ez utóbbiak létesülnek az anyagi áramlások mentén.

A negatív reciprocitás próbálkozás büntetlenül semmiért valamit szerezni. Ilyen az erőszakos eltulajdonítás sok formája vagy a személytelen és tisztán haszonelvű piaci tranzakció . . . A negatív reciprocitás során a partnerek mint ellentétes érdekű felek állnak egymással szemben, s a csere során a másik fél rovására a saját haszon maximalizálására törekszenek . . ." (Sahlins, 1965).

Sahlinsi értelemben tehát a kaláka a kiegyensúlyozott reciprocitásnak azon változata, amikor a cserepartnerek mindegyike munkát (és csak munkát) végez a többiek számára.

Térjünk most át a szándék elemzéséről az egyensúly tényleges megvalósulásának vizsgálatára. A fejezet elején található definícióban azt tételeztem, hogy a kaláka során elégséges, ha megközelítő egyensúly jön létre a háztartások között. Most előbb azt vizsgálom meg, hogy milyen módon érik el a háztartások, hogy a kaláka során se túl pontos, se túl pontatlan ne legyen az összemérés? Ezután válaszolok a lényegi kérdésre: Miért nem csupán elégséges, de egyenesen hasznos a kaláka során, hogy ténylegesen nem jön létre egyensúly a kaláka szereplői között?

Vizsgáljuk meg először egyetlen csere esetében, hogy mi módon mérhető össze a kaláka két munkavégzésének „értéke"? Mi lehet az összemérés eszköze és a számontartás módja?

Az összemérés eszköze lehet a pénz, az idő és a létrehozott jószág „hasznossága". A pénzzel történő összemérés esetében a számontartás eszköze magától értetődően maga a pénz. Kérdés azonban, hogy milyen módon kalkulálja a

háztartás a saját munka értékét? Három értékelési elv lehetséges: a saját munka értéke annyi,

– amennyibe a másik háztartásnak került volna az adott munka elvégzése, ha napszámost fizetett volna meg;

– amennyit a munkát végző háztartás a munkaerőpiacon megkereshetett volna a kalákázás helyett;

– amennyi az ilyesfajta munkáért „szokás szerint" jár.

Míg az első esetben a másik szereplő megtakarítása, a második esetben a saját „elvesztegetett" munkabér az összemérés alapja. Ha azt feltételezzük, hogy az önérdek és a másik érdeke egyensúlyban van a kalákánál, akkor úgy is fogalmazhatunk, hogy a másik háztartás megtakarításának és a saját veszteségnek együttes mérlegelése alapján a háztartás „közepes" értéket fog munkájának tulajdonítani.

A harmadik esetben a „szokásszerűség" hangsúlyozása perdöntő fontosságú. Ez ugyanis azt fejezi ki, hogy a háztartás nem a változó munkaerő-piaci keresleti-kínálati viszonyok alapján alakul, hanem valamilyen általánosan elfogadott, közismert és kevéssé változó munkaegyenérték alapján.

Belátható, hogy akkor lesz az értékelések közötti eltérés okozta közötti feszültség a legkisebb, ha a cserében részt vevő két háztartás azonos elven értékeli munkáját. Az azonos értékelésre a legjobb mód a „szokásszerűség" elfogadása, másképpen ez az értékelési mód biztosan nem hajt hasznot egyik fél számára sem, s egyben mindkettőjük számára a legkisebb kockázatot is jelenti.

Az időbeni összemérés esetében a számontartás különböző időtávval lehetséges: óra, nap, illetve a munkára fordított összes idő ilyen típusú munkánál szokásos mennyisége (szakmány). Belátható, hogy míg az első esetben egyfelől viszonylag pontosan lehet a munka értékét megbecsülni, összemérni és nyilvántartani, másfelől „követni" lehet a munkaerőpiac állapotváltozásait, addig a munkanappal

történő összemérés már biztosan nem alkalmas a munka hatékonyságának becslésére, és aligha történhet ily módon kísérlet a munkaerőpiac változó állapotait kihasználó rejtett haszonszerzésre. A szakmány szerinti becslés ennél is „lazább", ily módon a háztartás inkább csak elismeri a másik igényét „egységnyi" munka majdani viszonzására.

Nyilvánvaló, hogy az órában történő időbeli nyilvántartás áll legközelebb a pénzbeli összeméréshez, olyannyira, hogy ilyenkor az ott említett eltérő kalkulációs sémák is megjelenhetnek. A háztartások akár nyíltan is megállapodhatnak abban, hogy mennyi órát „könyvelnek el" egymásnak. Ilyen esetben azonban, még ha piaci módon is történt a kalkulálás, a pénzbeli összemérésnél kisebb a kockázat, amennyiben a pénz értékváltozása nem befolyásolja a későbbiekben a csere egyensúlyi viszonyait.

A létrehozott jószág hasznosságán alapuló becslés azt jelenti, hogy a munka maga nem értékelődik, hanem a tevékenység által létrehozott jószág értéke által méretik a munka össze. A javakról „tudni lehet", hogy nagyjából mennyi munkát igényel létrehozásuk, ami alapján hozzávetőleg megadható a viszonzandó munka mennyisége. Ez a becsült érték nagyban változhat aszerint, hogy a konkrét munkavégzés szubjektíve milyen fontos a munkát kapó számára. Belátható, hogy ily módon nagyon lazán történik összemérés a csere során.

A számontartás számolást és nem számítást (piaci kalkulációt) jelent: „. . . a számolás a méltányosságérzés szolgálatában áll (és tökéletesen ellentétes a számító gondolkodással, mely a nyereség számszerű értékelésére épít), és eltűri a nagylelkűség és becsület erkölcsének megfelelő kockázatos és (legalábbis látszólag) érdekmentes közelítő becsléseket. A számolás csak akkor elfogadható, ha alárendelődik a méltányosságérzésnek, mely inkább az egyenlőség érvényesítésére kényes becsületérzésben gyökerezik, mintsem

egy racionális és elvont egyenlőségtudatban." (Bourdieu, 1977/a)

Technikailag a számolás legmegfelelőbb nyilvántartási módja az egyértelmű jelentésű, de a szimbolikus aktussal is összeférő ceremónia (köszönet, kézfogás, áldomás, ivás stb.) a számításé pedig az írásos szerződés. Természetesen ez is csak megközelítően igaz, hiszen piaci ügyletet is kötnek szóban, és a piaci alkut is kísérheti ceremónia, pl. kézfogás. De a kalákánál sem ritka, hogy a szereplők jegyzik az „adósságokat" és a „kintlevőségeket", ám ez csak saját maguk számára történik, mert az ilyen feljegyzések később nem alkalmazhatók a viszonzás kikényszerítésére.

Az összemérés, számontartás, nyilvántartás módját befolyásolja a munkák különalakúságából fakadó bizonytalanságok elhárításának fontossága. A munka különalakúságának oka a munkák eltérő nehézsége és szakértelemigénye. A különalakú munkák összeméréséből fakadó bizonytalanság elkerülésének kézenfekvő módja – s erre a néprajzban sok utalás történik[4] –, hogy egy adott munkát ugyanazzal a munkával törekednek viszonozni.

A másik megoldás hagyományos és kevéssé változó egyenértékek alkalmazása az eltérő fizikai igénybevétel, illetve szakértelemigény összemérésére. Ilyen a szinte számmisztikai magyarázatot igénylő 1:3 arány a gépi-emberi munka és a szak- és segédmunka között. Tárkány-Szűcs (1983) így ír erről: „Évszázados jogi szokások is megjelennek a technikai fejlődésnek megfelelően új köntösben. Példa erre a napszám-cserearányok alakulása. Középkori oklevelekből kiolvasható, hogy az akkori gazdasági viszonyokban egy igás (tehát lóerős) napszám három kézi napszámot ért. Ez a feudális szokás a kapitalista időkben is változatlanul tovább él. A múlt század közepén a földesurak az ingyen robotot elveszítették, és gazdasági eszközökkel igyekeztek magukhoz kötni a kistermelő szegényparasztok munkaere-

jét úgy, hogy nagy mennyiségű gépet vásároltak, és ezekkel vállalták a kistermelők földjének gépi megmunkálását; egy gépi napszámért három kézi napszám teljesítését követelték meg. A termelőszövetkezetek megalakulásuk után a hatvanas évek közepén ugyanilyen arányú kézi munkáért művelték meg a legtöbb helyen géppel a kisparasztok földjeit. S hogy milyen döbbenetesen szilárd e több évszázados arányt magában rejtő szokás ereje, mutatja a következő gyakorlat napjainkból. 1970 körül a szakszövetkezeti tagok egy része japán permetezőgépekhez és szecskavágókhoz jutott, és ezeket kölcsönadták társaiknak. A gépi munka cserearánya az emberi kézi munkához így viszonyult: egy nap egyenlő három nappal, tehát egy gépi napért három napig kellett a géptulajdonos kertjében például gyümölcsöt szedni."

Vizsgáljuk most meg a megközelítő egyensúly és a csere időtávja közötti összefüggést. Kétféle időtávfogalmat fogok használni: a cserén belüli és a cserén kívüli idő fogalmait. A cserén belüli idő azt fejezi ki, hogy munka és viszonzása között mennyi idő telik el. A cserén kívüli idő azt fejezi ki, hogy két csere között mennyi idő telik el. Ez a fogalom csak akkor értelmes, ha abból indulunk ki, hogy a kapcsolatok nem érnek véget egy befejezett cserével, hanem cseresorozatot alkotnak.

Tételezzük fel, hogy a csereidőtáv mindkét dimenziója két értéket vehet fel, lehet rövid vagy hosszú. (A valóságban természetesen ismét egy kontinuummodell lenne alkalmas az időtáv leírására.)

Vizsgájuk meg a kaláka esetében az időtáv lehetséges négy alapesetét, s azt, hogy ezek hogyan függenek össze a megközelítő egyensúly létrejöttének valószínűségével, illetve az összemérés-számontartás logikájával.

Hosszú távú cserék hosszú távú cseresorozata esetében ha mindkét cserepartner az egyensúly létrehozására törekszik,

akkor az ilyen erőfeszítések sorozata egyensúlyt kell hogy eredményezzen. Ezt egy viszonylag laza összemérés-számontartás technika segíti elő legjobban, amely inkább csak a hosszú távú cseresorozat tényét jelző technikai segédeszköz, mint az egyes cserék egyensúlyát biztosító műszer. Belátható ugyanakkor, hogy ilyen cseresorozat esetében a cserén belüli hosszú időtáv és a cserék ismétlődése miatt a valóságban a csereügyletek egymásba fonódnak. Ez azt jelenti, hogy az egyik csereügylet még nem fejeződött be, de már egy másik megkezdődhetett. Így előfordulhat, hogy ugyanaz a háztartás többször ad vagy kap munkát egymás után. Azonban a hosszú távú kapcsolaton belül ezek a „torlódások" nem az egyensúlytalanság növekedésének jelei. A háztartások ezeket vagy természetesnek veszik – az egyiknek éppen akkor több munka kell, a másik meg éppen tudja ezt nyújtani –, vagy úgy tekintik, mint a hosszú távú kapcsolat felületén kialakuló „oszcillációt" (Foster, 1967), mint átmeneti és nem kumulálódó egyensúlytalanságot, ami nem szándékosan jött létre.

Az „oszcilláció" jelenségét elősegíti az is, hogy a hosszú időtáv alatt megváltozhat a csere jellege: „egy adott pillanatban Én segítsége a Másik számára lehet, hogy a nagylelkűségi norma által motivált; ellenszolgáltatás nem várható, mert abban az időpontban a Másik nyilvánvalóan képtelen is erre. Egy későbbi időpontban azonban a másik képessé válhat a viszonzásra, és Énnek szüksége lehet erre, sőt kérheti is. Ugyanazt a cselekedetet az adományozó az egyik időpontban a nagylelkűségi normának, egy későbbi időpontban a viszonossági normának megfelelően értelmezheti. Egy befektetést, amelyet eredetileg »adomány«-ként könyveltek el és veszteségként leírtak, a felek megváltozott helyzetében reaktiválni lehet és át lehet könyvelni a »fizetendő« rovatba." (Gouldner, 1973/b)

Hosszú távú cserék rövid cseresorozata nem lehet tipikus a kaláka esetében. Ilyenkor ugyanis a cseresorozat végessége miatt a cserék közötti hosszú időtáv okozta kockázat megnő. Ennek elhárítására szorosabb összemérési-számontartási technika szükségeltetik, ez viszont kifejezi és elő is segíti a távolodást a kaláka eszményi változatától. Ilyen típusú kapcsolatot, úgy vélem, a cserében részt vevő háztartások éppen ezért nem is hoznak létre tudatosan, legfeljebb szándékaiktól függetlenül alakulhat így a cseresorozat.

A rövid távú cserék hosszú sorozata hasonlít leginkább a néprajz kalákafogalmához. Ilyenkor a cserék számontartása a cserén belüli rövid időtáv miatt alig szükséges – ilyen esetekben ezt a kaláka munkaszervezete mintegy önmaga látja el.

Végül a rövid távú cserék rövid cseresorozata szintén nem lehet túl gyakori. Ez olyan esetekben jöhet létre, amikor több háztartásnak egyidejűleg, de csupán rövid időre áll érdekében kalákát létrehoznia, s ebben közös mindegyik háztartás érdeke. Ilyenkor a kapcsolat átmenetisége miatt nincs szüksége pontos számontartásra. Annál is kevésbé, mert egyfelől a csere két munkavégzése közötti rövid idő alatt nem módosulnak a munka értékét befolyásoló paraméterek. Másfelől, mert ha mégis szükséges az összemérés, ilyenkor a piaci ügylet során alkalmazott módszerekkel célszerű azt biztosítani.

Mint az időtáv típusainak és az összemérés módjainak kapcsolata is mutatja, a kaláka jellemző eseteiben egyfelől a hosszútávúság (a cserén belül és kívül vagy csak a cserén kívül), másfelől az összemérés és számontartás korlátozott pontosságára való törekvés egyaránt az egyensúlytalanság fennmaradásának kedvez. Miközben a szereplők az egyensúly létrehozásán fáradoznak, ezt oly módon teszik, hogy az egyensúly megvalósulása ne következzen be azonnal[5] és teljesen.

Ugyanakkor a kaláka működőképességének feltétele a megfelelő pontosságú értékelés és nyilvántartás. Ha ez hibásan működik, akkor

– nem lehet tervezni a kalákát, mert nem becsülhető meg, hogy mennyi munkát kell kölcsönadni más háztartásnak ahhoz, hogy az majdan éppen megfelelő mennyiségű munkát adjon vissza;

– egy adott háztartásnak lehetetlen hosszú távon nyilvántartania kalákaadósságainak és -kölcsönállományának összességét;

– esetleg hibásan ítéli meg emiatt két háztartás a hosszú távú adósságok és kölcsönök pillanatnyi egyenlegét, vagyis azt, hogy egy adott pillanatban milyen a háztartás pozíciója a másik félhez viszonyítva;

– s végül nem lehet megítélni a csere „szerződéskötései" során azt, hogy a felajánlott viszonzás illendő-e, elégséges-e vagy sem? Márpedig, ha egy háztartás nem viszonozza a munkát, mert tévesen úgy értékeli, hogy már viszonozta, vagy fordítva, elvár viszonzást, noha nem jár már neki, akkor óhatatlanul zavar keletkezik a cseresorozatban.

A fentiek alapján még inkább jogosnak tűnik a kérdés: mivel magyarázható a korlátozott egyensúlytalanság fontossága a kaláka során? Hasonlítsuk össze a piac és a kaláka cseréjében részt vevők magatartásának, viselkedésének néhány mozzanatát. Közös mindkét esetben, hogy külső munka megszerzése a háztartások célja. Milyen biztosítéka van a piac, illetve a kaláka esetében a cserében részt vevőknek arra, hogy a másik fél is úgy fog viselkedni, ahogyan az elvárható? A piac esetében vagy a komparatív előny spontán érvényre jutása, vagy a keresleti-kínálati viszonyok alakulásából fakadó hatalom a piaci racionalitásnak megfelelő eredmény létrejöttének biztosítéka. A megállapodást írott szerződés igazolja, az adott szó szentsége vagy a törvényszék szavatolja, amelyek további biztosítására vagy dur-

vább hatalmi eszközök, vagy a személyességet fokozó intézmények szolgálnak.

A kaláka esetében a hatalom szintén fontos tényező, de strukturális okokból (lásd a társadalomszervezetről szóló részt) csak korlátozottan alkalmazható. Márpedig a kaláka fennmaradásához fontos a sikeresség, mivel itt hosszú távú kapcsolatról és társadalmi kapcsolatrendszerbe beágyazott tevékenységről van szó. Ezért olyan biztosíték kell, amely megelőzi a „bűnt", ám ezt nem nyers hatalmi eszközökkel, elrettentéssel éri el. Eleve könnyíti ezt az a „tűrésküszöb", ami a nem túl pontos összemérés-számontartás technikájából adódik. Még fontosabb a társadalmi beágyazottság ténye, ami a közös kultúrát és a közös érdekek felismerésének és jövőbeli tételezettségének lehetőségét is jelenti. Ám az egyensúlytalanság fenntartása, a túl gyors viszonzás és a túl pontos mérés elkerülése önmagából a kaláka sajátos működési logikájából is megérthető. Az átmeneti bizonytalanságból fakadó feszültség ugyanis – a piaccal gyökeres ellentétben – a kapcsolat továbbélésének, a cseresorozat végső megközelítő egyensúlya létrejöttének, tehát a kaláka sikerességének egyik fontos biztosítéka.[6]

Gouldner (1960) és Foster (1967) így írnak erről: „... a bizonytalanság miatt, ami a kapcsolatok során kialakuló adóspozícióval kapcsolatos, egy bizonyos idő után nehéz megállapítani, hogy ki kinek az adósa. Ez ellentmondásos következményekkel járhat. Egyfelől a felek egyike nehezen utasíthatja el a másik követelését, s ennek megfelelően kapcsolatuk stabilizálódik. Másfelől nehéz hitelesíteni és indokolni egy követelést. Következésképpen fennáll mindenkor egyfajta bizonytalanság, hogy mely követelések jogosak, és melyek nem ... Ezek a nem múló kötelezettségek jelentősen hozzájárulnak a rendszer stabilitásához. Nyilvánvalóan nem célravezető az adó fél számára, ha megszakítja kapcsolatait azokkal, akiknek tartozása van vele szemben. De nem célravezető ez a lekötelezett szempontjából sem, mert hitelezőik nem engednék meg még egyszer társadalmi adósságaik felhalmozását. Ezen túlmenően a viszonossági norma értelmében erkölcsileg is helytelen megszakítani a kapcsolatokat vagy ellenségeskedést kezde-

ményezni azokkal szemben, akiknek még tartozunk. Ha helyes ez a konklúzió, akkor nemcsak azokat a mechanizmusokat kell keresni, amelyek kényszerítik vagy ösztönzik az embereket kotelezettségeik teljesítésére és adóssagaik megfizetésére Keresnunk kell azokat a mechanizmusokat is, amelyek arra osztonzik az embereket, hogy maradjanak társadalmilag adósai egymásnak, amelyek gatoljak a teljes visszafizetest " (Gouldner, 1960)

„A reciprocitás igen lényeges funkcionalis eleme, hogy a résztvevok kozott teljesen harmonikus egyensuly sohasem jon letre A paros kapcsolat (ez a fogalom lenyegeben megegyezik az altalam hasznalt csere fogalmaval – *S E*) eppen azert mukodokepes, mert a resztvevok soha sincsenek egy adott idopontban teljesen tisztaban a kapcsolaton beluli relativ helyzetukkel " (Foster, 1967)

Belátható ugyanakkor, hogy az egyensúlytalanságon alapuló egyensúly, az egyensúlyra való törekvés normájának és a hosszútávúságnak, illetve a nem túl pontos összemérésnek az összeegyeztetése a kaláka működtetését nem teszik könnyűvé. A kaláka sikerességének biztosítása súlyos társadalmi költségekkel járó feladat. Ennek során könnyű hibázni, ami feszültségekkel jár együtt. Mindez nem kevés figyelmet és közvetlen anyagi kiadást követel meg attól, aki élni akar ezzel a cserefajtával. Ezzel függ össze a kaláka sajátos instabilitása.

Sahlins (1972) szerint az egyensúly vagy azért borul fel, mert a cseresorozat sikeressége a szereplők egymás iránti bizalmát oly mértékben fokozza, hogy társadalmi távolságuk (lásd a társadalomszervezetről szóló részt) csökken, és kapcsolatuk szorossága altruista cseremunkák elszaporodását eredményezi, vagy azért, mert a cseresorozat működésének konfliktusai miatt megszűnik a kaláka. A kapcsolat vagy piaci cseremunkára torzul, vagy teljesen megsemmisül.

Sahlinsnak igaza is van annyiban, hogy ha a kaláka során halmozódnak a „hibák", akkor megszakad a kapcsolat. Ilyenkor felmerül a gyanú, hogy kaláka mezébe öltöztetve piaci cseremunkára törekszik a másik fél. Ehhez kedvező

terepet jelenthet a kaláka hosszútávúsága, az összemérés „lazasága", a számontartás nagyvonalúsága.

Ugyanakkor az altruista cseremunka felé elmozdulás nem hiszem, hogy a kalákát megszüntetné. Ennek feltételezésekor Sahlins saját kontinuummodelljéhez hűtlen. A sikeres tranzakciók ugyan valóban megerősítik a hosszútávúságot, a kapcsolat fenntartásának érdekét, növelik a „tűrésküszöböt", lazább számontartást engednek meg, de a viszonzás kötelezettsége ezektől nem szűnik meg, s így a kaláka kaláka marad.

Munka- és társadalomszervezet

A munkaszervezet elemzése során a kalákában részt vevő háztartások számát és a munkavégzés időbeli összerendezettségét vizsgálom.

Az első esetben az egyszerűség kedvéért csupán két típust különböztetek meg, azt, ahol két (a továbbiakban páros kaláka) és ahol több háztartás kalákázik (a továbbiakban csoportos kaláka). Ez azért célszerű, mert a páros kaláka sok tekintetben alapvetően másként működik, mint a csoportos kaláka. (Természetesen a csoportos kalákán belül a csoport nagysága is okoz eltéréseket, hiszen mennél nagyobb a csoport, annál jobban tud pl. az eltérő szaktudásból származó komparatív előny érvényre jutni, míg nagyobb csoporton belül több a feszültségforrás, mert pl. nehezebb a munka technikai összerendezése stb.)

Az időbeli összerendezettség dimenziója segítségével azt vizsgálom, hogy a csere során a munkavégzést hogyan illesztik össze a háztartások. A munkavégzés lehet egyidejű és külön idejű, illetve tervezhető vagy sem. Egyidejű a munkavégzés, ha a munka és viszonzása közös, külön idejű, ha

eltérő munkaszervezetben történik. A tervezhetőség vagy annak hiánya nem igényel magyarázatot.

A fentieknek megfelelően a kaláka munkaszervezetének nyolc változatát lehet megkülönböztetni, de mivel itt sem célom részletes tipológia alkotása, ezért a lehetséges típusok közül csak azokat mutatom be, amelyekkel a további elemzés során még találkozunk.

A páros és egyidejű kaláka esetében két háztartás azért hoz létre kalákát, mert valamilyen előrelátható munka miatt szükségesnek látszik kettejük munkaerejének egyesítése. Az ilyen, gyakran szezonálisan ismétlődő s ezért tervezhető munkaegyesítések mellett előfordul olyan váratlanul is előálló helyzet, amelyben két háztartás együttes erőfeszítésére van szükség. Ez a típus nem tervezhető változata.

Csoportos, egyidejű és tervezett kaláka gyakran fordul elő a mezőgazdaságban. Tiszaigari kutatásomból idézek egy jellemző példát.

„Kukoricát mindig is közösen, egymás segítségével takarítottunk be. Valahogy összeállunk egy bandába, az egyik az állami gazdaság dolgozója, a másik a tsz-é, és akkor megbeszéljük, hogy ma tenálad törünk, holnap nálunk. Oszt akkor reggel együtt megyünk. Mielőtt hozzáfogunk a töréshez, akinek dolgozunk, megkínál minket pogácsával vagy puffanccsal, és mindenkinek jár egy feles. Akkor törünk, aztán felpakolunk és hazahozzuk. Holnap megyünk a másik faluba. Mindennap egyvalaki kukoricáját törjük le. Ha nem tart egész nap sem tudunk már másikhoz menni, mert össze-vissza vannak a földek. Ha 5–6 ember jön segíteni, akkor 5–6 napot dolgozunk mi is, nagyjából megbeszéljük, hogy no, a jövő héten majd kukoricát törünk, oszt szedjék már össze a bandát." (Sik, 1981)

A páros, külön idejű és nem tervezett kaláka a hosszú távú altruista jellegű cseresorozaton belül gyakori, amikor

hol az egyik, hol a másik háztartásnál válik szükségessé a segítség.

A tervezett, csoportos kaláka esetében lehetséges olyan változat is, ahol a háztartás a viszonzást más háztartásoktól kapja, mint akinek segített. Brandes (1975) érzékletesen mutatja be, hogy ezek a változó összetételű csoportos kalákák hogyan fogják át a falu egészét. Brandes modellje (1975. 83. old.) a következő:

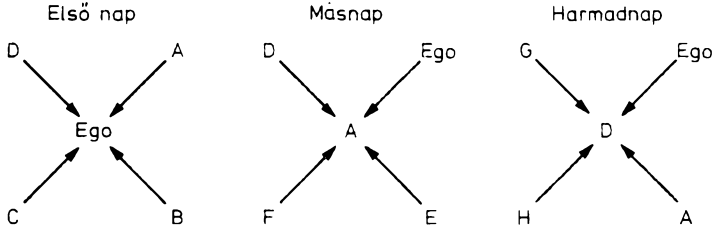

1. ábra. A változó összetételű csoportos kaláka

Ebben a csoportban Ego-hoz képest van egyidejű (A és D) és külön idejű (a többi) kaláka is. Ez felfogható egy olyan cseresorozatnak, amelyben egyidejű és külön idejű csoportok kapcsolódnak össze egy hálózattá.

Fél P.–Hofer T. (1967, 1969) leírása Átányról is arra utal, hogy a háztartások közti kalákák átfoghatják a falu egészét. Páros (szántás) és csoportos (kukoricatörő), stabil (ledolgozás) és alkalmi (házépítés), változó (tőzegtaposás) és állandó (cséplés) összetételű kalákákat mutatnak be a szerzők, amelyek a rokoni, szomszédi, kliensi és munkatársi kapcsolatok mentén egymást átfedve hálózatot alkotnak.

A változó összetételű csoportok létezésén túl két további szerkezeti tényező miatt kell és lehet a hálózatot mint speciális munkaszervezetet kezelni. Egyfelől egy háztartás több

páros és csoportos kalákában is részt vehet egyidejűleg, másfelől a stabil összetételű csoportos kalákák sem teljesen zárt egységek, „tagságuk" hosszú távon lassan cserélődik.

A hálózat azonban több mint munkaszervezet. Akkor is létezik, amikor kaláka éppen nem történik. Sőt általában a hálózat egésze sohasem aktív, mindig csak egyes részei lépnek működésbe attól függően, hogy a hálózatba tartozó háztartások melyik csoportjában válik szükségessé a kaláka, s ezt mely háztartásokkal való korábbi kapcsolataik mentén tudják és kívánják (azok viszonzási képességének pillanatnyi állapota és a köztük levő egyensúly helyzete függvényében) biztosítani.

Úgy kell a hálózatot elképzelni, ahogy Kane (1979) a rokonságot mutatja be egy olyan faluban, ahol mindenki mindenkinek rokona. Itt attól függően, hogy a háztartások érdekei éppen mit kívánnak, neveztetik a tág rokonság egyik vagy másik része rokonnak, s jönnek létre tranzakciók. Hasonlata szerint a rokonság átlátszó függöny, amely színét a háttértől kapja, színe megváltozik, ha a háttér változik, s elszíntelenedik, ha nincs erős színű háttér. Következik ebből, hogy a hálózat egyes részei szorosabban összetartozhatnak és hosszú távon stabilabbak, míg más részei között lazábbak a kapcsolatok és gyakrabban változik struktúrájuk.

A hálózat tehát a kalákában részt vevő háztartások szempontjából mint rugalmas, többé-kevésbé stabil részekre tagozódó, egységes értékrendet jelentő közeg jelenik meg. A kaláka működése szempontjából a hálózat egyfelől mint a viszonzás bizonytalanságát csökkentő tényező, másfelől mint az „illendő viselkedést" kontrolláló szervezet fontos. Az előbbi azt jelenti, hogy a hálózat a cserékben részt vevők számára olyan munkaerőtárház, amelyhez – ha a szükség úgy kívánja – fordulni lehet kalákakapcsolatok létrehozása céljából. Létezése a háztartások mint gazdasági egységek

számára azt jelenti, hogy a kalákával mint a külső munkaerő megszerzésének egyik lehetséges módjával hosszú távon számolhatnak, mert mások is ezt teszik, tehát lesz kivel kalákázni a jövőben is. Nő a kaláka alkalmazásának „hasznossága" azáltal, hogy minél több a potenciális kalákatárs, annál könnyebb társat találni a kalákához. A hálózat ugyanakkor vonatkozási csoportot is jelent a háztartások számára. Ehhez megvan a szankcionálóképessége, képes a hagyományok átmentésére, illetve a kaláka működtetésének módját, az összemérés-nyilvántartás technikáját a következő generációk számára is megtanítani.[7]

A hálózat beágyazódik a háztartásokat tőle függetlenül is összekötő primer csoportok rendszerébe. Ha a hálózatot a kaláka saját társadalomszervezeteként írtam le, akkor a háztartások közötti primer csoportok rendszerét mint a kaláka működését a hálózat áttételén keresztül szabályozó külső társadalomszervezetet foghatjuk fel.

A primer csoportok rendszerét Bourdieu (1972) így jellemzi: „. . . . a családi vagy nemzetségi vagyonba nemcsak a föld és termelőeszközök tartoznak, hanem a rokonság és a társak is . . . a szövetségesek vagy tágabb értelemben a kapcsolatok épségben megőrzendő és rendszeresen ápolandó hálózata, elkötelezettségek és becsületbeli adósságok örökölt szövevénye, egymást követő nemzedékek során felhalmozódott jogok és kötelességek tőkéje támasz, amely hatékonyan mozgósítható, valahányszor rendkívüli helyzetek szakítják meg a mindennapok rutinját."

A primer csoportok rendszerének fontossága és a hálózathoz képesti elsődlegessége belátható, ha elfogadjuk, hogy – a háztartások nem csupán gazdálkodó egységek, hanem a társadalom nem gazdasági funkciójú (szocializáció, kultúra stb.) szervezetei is;

– a hálózat vonatkozási csoport funkciói is a primer csoportok rendszeréből erednek. Ezeket a feladatokat a

háztartások akkor is ellátják, ha nem tagjai egyetlen hálózatnak sem. Annak belátása, hogy a kaláka alkalmazásának kultúrája a hálózaton kívül is megtalálható és örökíthető, azért fontos, mert ennek segítségével magyarázható az a tény, hogy a kalákát nem alkalmazó háztartások is képesek (ha a szükség úgy hozza) belépni a hálózatba, illetve hogy olyan társadalmi csoportok, ahol régóta nem fordult elő kaláka, is könnyen megtanulják ennek szabályait.[8]

– a primer csoportok rendszere megmarad akkor is, amikor a kaláka hálózata – vagy sikertelensége miatt vagy mert betöltötte funkcióját – megszűnik.

A kaláka külső társadalomszervezetének stabilitása is hozzájárul ahhoz, hogy a kaláka az egyensúlytalanságon keresztül megvalósuló egyensúly és a hosszútávúság bonyolult feltételei ellenére működni képes. A primer csoportok rendszerébe való beágyazottság biztosítékként is szolgál. Erről Bourdieu (1977) így ír: „minthogy csak ismerősök, azaz rokonok vagy barátok között jön létre ilyen szerződés (a kölcsönös segítségnyújtás – *S. E.*), ennek a jövőjét maga a jelen biztosítja; nemcsak a kölcsönös tapasztalat, mely szerint a szerződő felek mindegyike ismert arról, hogy betartja a kötelezettségeit, hanem, s főként, az az objektív viszony, mely a feleket egymáshoz kapcsolja. E viszony az adott tranzakciót messze túléli, s a csere jövőjét biztosabban szavatolja, mint mindaz az explicit és formális jogszabály, mellyel a hitel kénytelen magát felvértezni, ha egyszer a szerződő felek közötti viszony teljes személytelenségét feltételezi."

A hálózat és a primer csoportok rendszere közötti viszony természetesen nem egyirányú. Így nemcsak a primer csoportok rendszere mentén szerveződik hálózat, de a primer csoportok rendszerének alakulására is hat a kaláka hálózata. Így a hálózat működésének feszültségei visszahatnak a primer csoportok rendszerére. Ha a hálózat sikerte-

lensége miatt szűnik meg működni, akkor ez nyomot hagy a háztartások más jellegű kapcsolataiban is, így pl. a cserekapcsolatok más hálózatai is megroppanhatnak, de a primer csoportok rendszerét összetartó erők is megsínylik ezt.

A primer csoportok rendszerének bevonása az elemzésbe lehetővé teszi, hogy a makroszociológiai tényezőknek a kalákára gyakorolt hatását vizsgáljam. Két metszetben fogom a társadalom makrostrukturális viszonyai és a kaláka közötti összefüggést vizsgálni; az egyik a háztartások közötti társadalmi távolság, a másik a makrotársadalmi egyenlőtlenségek viszonyai.

A háztartások közötti társadalmi távolság a származás és a térbeli távolság alapján képezhető. Egy háztartás primer csoportjainak struktúráját jól jellemzi, hogy a két távolság kontinuumán hol helyezkednek el a kapcsolatok. A származási távolság esetében a háztartás a vér szerinti azonos, illetve „szomszéd" generációba tartozó rokonai alkotják a közeli (testvérek, szülők, gyerekek), a távoli, mű-, illetve nem rokonok a távoli pólust. A térbeli távolság esetében a lakó- és munkahely térbeli egybeesése vagy annak hiánya fejezi ki két háztartás távolságát.

Lomnitz (1971) szerint az előbbi távolságokat módosítja a személyes válogatás mechanizmusa. Tehát e két dimenzió csupán a választás kereteit jelöli ki, amelyen belül szubjektív válogatás (szimpátia, érdekek, kor alapján) történik, ami mint egy harmadik dimenzió változtatja (vagy sem), csökkenti (vagy növeli) a társadalmi távolságot.

A háztartások közötti társadalmi távolság és a csere típusa közötti összefüggés elemzése során mérvadónak tekinthető Sahlins (1965) modellje, amely szerint a távolság növekedésével a csere is egyre távolabb kerül az általános, s egyre közelebb a negatív reciprocitáshoz. (lásd. 31. old.)

Természetesen ellenpéldák akadnak (lásd a véradás anoním altruista adományát idegeneknek vagy testvér testvér

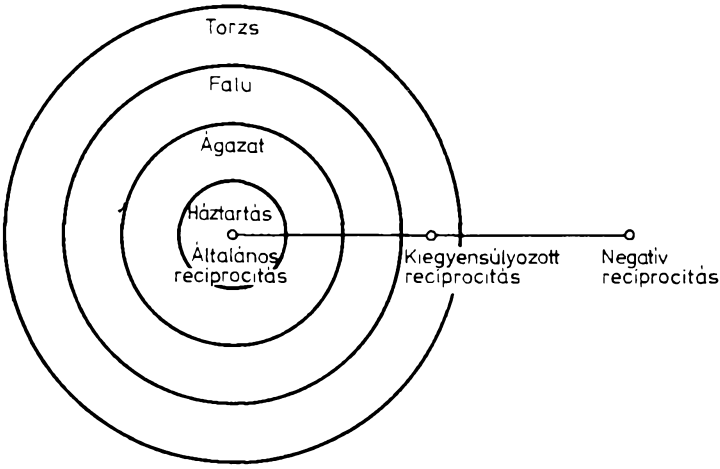

2. ábra. Reciprocitás és társadalmi távolság

általi patriarchális kizsákmányolását), mégis állítható, hogy általában a cserék követik a fenti modellt.

Ennek racionalitása belátható, ha meggondoljuk, hogy a háztartások közti társadalmi távolság hogyan függ össze a kaláka működőképességéhez szükséges feltételekkel. Az egymáshoz legközelebb álló háztartások esetében fel lehet tételezni, hogy a köztük levő kapcsolat szorossága egyszersmind stabilitást is jelent, ami a kaláka szempontjából a viszonzás társadalomszervezeti garantáltságát jelenti. Ha a szorosságról feltételezzük, hogy a közös értékrend, a hasonló érdekstruktúra kialakulását is segíti, akkor belátható, hogy a kaláka sikeressége, konfliktusmentessége, illetve konfliktuselhárító képessége annál valószínűbb, mennél kisebb a társadalmi távolság a két háztartás között.

Azonban a háztartások közötti társadalmi távolság fenti értelmezése egy olyan feltételezést is rejt magában, amely valószínűleg nem helytálló. Amíg a két távolság dimenzióit azonos módon kezeljük, addig kimondatlanul azt is tételezzük, hogy a két dimenzió funkcionálisan is azonos, tehát hogy ugyanazon helyzetekben egymással felcserélhetők. Csakhogy mivel a két dimenzióban más és más a társadalmi távolságot meghatározó jelenség természete (az első esetben öröklött – eleve adott jellegnél fogva, a másodikban a térbeli közelség által „hasznos" a kapcsolat), ezért a kalákát igénylő helyzetekben sem azonos módon használhatók fel. (Lásd erről Litwak–Szelényi [1969] elemzését.)

A makrotársadalmi egyenlőtlenség a háztartásnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetét fejezi ki. A kaláka működése szempontjából meghatározó, hogy a cserében részt vevő háztartások társadalmi pozíciója egyenlő-e vagy sem. Polányi (1976) a reciprocitás definíciójába is belevette, hogy szimmetrikus helyzetű partnerek között jön létre. Mások is az egyenlőséget a kaláka feltételének, de legalábbis „természetes talajának" tekintik. Így jellemzi Balassa (1960) a kukoricafosztásban, Kós (1949) a kölcsönmunkákban, Szabó L. (1965) a házépítésben és a kaszálásban, ifj. Kodolányi (1963) általában a kalákában részt vevők helyzetét.

Én úgy vélem, hogy a kaláka működését kedvezően befolyásolja az egyenlő makrotársadalmi helyzet, de egyrészt kaláka nem egyenlő helyzetűek között is működhet, másrészt az egyenlő helyzetűek között is van nem kaláka típusú csere.

A kaláka esetében az egyenlő helyzet alapvető előnye, hogy a cserében részt vevő háztartások gazdasági magatartásának hasonlóságát eredményezi. Egyenlők között nagyobb az esély arra, hogy egyformán fontos számukra a hálózat, hogy hasonlóan mérik fel saját munkavégzésük értékét, és hogy pontosan érzékelik a másik szemszögéből

a végzett munka hasznosságát, mint egyenlőtlen helyzetűek között.

A hasonló gazdasági helyzet mellett a hasonló társadalmi helyzet is fontos. Ebből levezethető az érdek és önérdek megközelítően hasonló mértékű egyeztetésének képessége és a normarendszer hasonlósága. Végül a primer csoportok rendszerének működése is az egyenlők „egymásra találását" valószínűsíti. (Pl. területi szegregáció, foglalkozási, vagyoni szegmentáció, házasságkötési-barátkozási endogámia stb.)

Ugyanakkor kaláka az egyenlőtlen helyzetűek között is létrejön. Ismeretes például, hogy patrónus és kliens között a domináló piaci cserekapcsolatok mellett kalákák is létrejönnek. Ez a komparatív előny egyik fajtája a kliens számára, de a piaci csere biztosítékaként és a kapcsolat megerősítésére is szolgál. (Lásd Fél–Hofer, 1973)

A kalákát szabályozó norma „rétegfelettisége" is azt eredményezi, hogy a kaláka egyenlőtlen helyzetűek között is úgy működik, mint egyenlők között. Igazat adok Gouldernak, aki így ír erről: „Ellentétben némely kulturális relativistával feltehető, hogy létezik egy egyetemes viszonossági norma . . . Állítom, hogy a viszonosság normája egyetemes formájában két, egymással összefüggő követelményt támaszt: 1. az emberek segítsék azokat, akik segítettek nekik; 2. az emberek ne sértsék meg azokat, akik segítettek nekik." (Gouldner, 1960)

Hasonló módon lehet hivatkozni az altruizmust szabályozó „általános emberi" elvekre, a kölcsönös segítség kropotkini „szociológiai" törvényére is. De a „nemesség kötelez" elv és a vallás karitatív normái is az egyenlőtlenek közti cserét (bár nem feltétlenül a kalákát) segítik.

2. A kaláka „története"

Miért tettem a történet szót idézőjelbe? Azért, mert a kalákának nem írható meg igazi története. Hogyan is lehetne történelemről beszélni akkor, amikor a cserét hallgatólagos megállapodások sorozata jelenti? Még a kvantitatív történetírás sem tud megbirkózni egy olyan jelenséggel, ami a háztartások mindennapjainak szerves részeként, köznapi tevékenységekbe ágyazottan, szokások által szentesítetten, lejegyzésre, elemzésre, megörökítésre „nem méltó" eseményekhez kötődve működik, és általában nem hoz létre maradandó tárgyakat.

De nyilvánvaló akadálya a történetírásnak az is, hogy a kaláka eseményei között olykor hosszú idő is eltelik. Alapvető ellentét van tehát a kaláka hosszú távú egyensúlyát biztosító „bizonytalanságszelep" működése és a történeti leképezhetőség között.

Hogy egyáltalán megírható a kaláka „története", az két okból lehetséges. Egyrészt közvetett érvekkel – a jog-, agrár- és településtörténet, a régészet forrásai alapján – bizonyítható a kaláka létezése a régmúltban. Másrészt – mint elöljáróban írtam – a néprajz a múlt század vége óta kiterjesztette figyelmét a társas munkák, a népi munkaszervezet kutatására, lejegyzésére. Ezek segítségével a mezőgazdasági munkavégzéseknél (ahol a kaláka évről évre való ismétlődése és a háztartás megélhetéséhez való alapvető hozzájárulása miatt jól artikulált ceremóniák, bevéződő szokások), illetve a házépítésnél (ahol egy olyan tárgy – a ház – jön létre, ami hosszú távon kifejezi a háztartás helyzetét, megszabja az életvitel kereteit) vizsgálhatóvá válik a kaláka „története", amolyan „kropotkini példatárféle" (lásd a 7. fejezetet) segítségével.

Ebben a részben a falu két domináns munkafajtája, a házépítés és a mezőgazdaság kalákáinak elterjedtségét vizsgálom. Majd külön fogom elemezni azt a két történeti helyzetet, amely a magyar falut alapvetően átformálta a XX. században: a földosztást és a téeszesítést.

A házépítés kalákáinak „története"

Több forrás egybehangzó tanúsága szerint a házépítő kaláka legfeljebb a XVIII. század óta létezik.

Korábban a vidéki házak az életvitel igénytelensége és természeti jellege miatt, a hadak járásának veszélyei közepette csak „olyanformák voltak, mint a mai bogárhátú cigánykunyhók, melyeknek teteje agyaggal van betapasztva, a föld alatti putrik pedig olyanfélék, mint amilyet ma a csongrádi kubikosok szoktak hevenyészni munkálkodásuk helyén". (Győrffy, 1920)

Ennek felépítéséhez rendszerint elég volt a háztartás saját tudása és fizikai munkaereje.

Kunszabó (1980/b) és Kovis (1912) ugyanígy jellemzi a XVIII. századig a jászok és általában az alföldi falvak építkezését. A félnomád gazdaság nagy mozgásigényével és ennek újraéledésével a törökdúlás utáni Alföldön, valamint a létbizonytalanságnak az ingatlanok értékét csökkentő hatásával magyarázzák, miért nem épültek e területeken nagyobb házak értékesebb anyagból és kalákával.

A házépítés igényesebbé válása után (kő, vályog, vert falú házak) megjelent a színen a szakember és a kaláka (Hoffmann, 1971): „. . . . a lakóházak építésében a falakat jobbára felrakó és tapasztó – tehát speciális szaktudású – parasztok irányításával a falu parasztjainak kalákája magasította, de tetőszerkezetüket már paraszt ács állította össze, míg fedé-

sét nádverő szakmunkás végezte, aki egyébként szintén szántó-vető paraszt volt."

Szabó L. (1968) a Zempléni-hegységben, Tagányi (1982) Varsányban a kő, a vályog, illetve a tégla alkalmazása óta tudja elterjedtnek a házépítő kalákát. Hoffmann (1971) szerint a XIX. századi gabonakonjunktúra után terjedt el az ország központi részeiből – és a jómódú paraszti rétegek felől – a periféria területei és a szegényebb, de (átmenetileg) pénzhez jutó parasztrétegek felé.

A századforduló óta a házépítésben nem csökkent a kaláka elterjedtsége. A néprajzi források egybehangzó tanúsága szerint a házépítés során az átlagos[1] vidéki háztartás saját munkája mellett mindig használt kalákát.

Erről tanúskodik Fél Edit Martoson, 1939–40-ben végzett kutatása (lásd az 5. fejezetben). Itt a vert falú ház építése során a saját munkavégzés mellett a kaláka volt a legfontosabb külső munkaerőforrás. Napszámos szakembert csak a szakmunkák (fafaragás, kéménykészítés, nádazás, simítás) végzéséhez fogadtak, de a segédmunkákat ekkor is a család és a „segítők" adták.

Szabó László (1965) három lakásépítési technológiát ír le művében.

„Minden családnak legfőbb törekvése, hogy minél előbb házat építsen magának. A ház építése nagy áldozatokat kíván, és anyagilag évekre megbénítja az egész családot. Ezért nemcsak a rokonság, hanem a falu egész népe segítséget nyújt az építkezőknek, hogy terheiket a lehetőséghez mérten megkönnyítsék. Területünkön általánosnak mondható az a szokás, hogy a faluközösség egésze vagy annak kisebb, nagyobb csoportjai segítik az építkezőket . . . Az erdőterületekben bővelkedő hegyközi falvak uralkodó épülettípusa a századfordulóig paticsfalú ház volt. A házhoz szükséges fát az építkező család maga termelte ki, szállította haza és dolgozta fel. A ház építését olyan ember irányította, aki e téren specialista volt. Fizetést rendszerint csak akkor kapott, ha munkaerejét 6–7 napon túl is lekötötték. A segítség zömét a legközelebbi rokonok (testvér, szülők, sógor) és a keresztkomák vállalták. Míg ők minden munkafolyamatban részt vettek, addig az idegenek egy-két napot segítettek.

A nyugati falvak domináns háztípusa a század elejéig a vert falú ház. A ház építésénél szakértő specialistára volt szükség, akinek állandóan ott kellett lennie, mert a hozzá nem értők ferdére verhették a falat. Ha falubeli specialistát hívattak, az egy-két napig ingyen dolgozott, aztán napszámot fizettek neki. A vert falú ház építése hosszadalmas és költséges volt, mert a segítséget nyújtó emberek munkaerejét ilyen nagy, hosszas és erős munkával ingyen nem köthették le, még akkor sem, ha rokon volt. Így a segítségnyújtás egy-két napra vagy apróbb munkákra korlátozódott.

A vert falú és paticsfalú házat a századfordulón kiszorította a kőház. A munka első fázisát a kőház építésénél segítséggel végzik. Az építőanyag kitermeléséhez, hazaszállításához szükséges fuvart azok adják, akiknek jó erős fogata van. A gazda bárkit megszólít, a differenciáltabb tagolású falvak kivételével, ha csak más dolga nincs, elmegy cserepet, követ hordani. A gazda csupán pálinkáról gondoskodik . . . A munkabeosztás a következő:

Alapozás, falrakás: építőmester, hantrógerek (fizetettek).

Sárkészítés: két-három nő (családtag), esetleg segítség.

Házfődcsinálás: két-három ember bunkózi le (családtagok, segítségek, közeli rokonok, koma), egy-két nő tapasztja (családtag).

Tetőszerkezet készítése: ácsmester (fizetett) vagy ügyes faragóember (segítség) irányít, néhány ember a keze alá dolgozik (segítség, férfi rokonok).

Cserepezés: ácsmester irányít, egy-két férfi a keze alá dolgozik (családtag, segítség, közeli rokon)."

A technológia változása tehát nem a kaláka eltűnését eredményezte, sőt . . . Látni fogjuk a következő fejezetben, hogy a házépítés során a vidéki háztartások többsége ma is kalákázik.

A mezőgazdasági munka kalákáinak „története"

A házépítési kalákával ellentétben a mezőgazdasági munkákban „ősidők" óta elterjedt a kaláka. Vizsgáljuk meg előbb a mezőgazdasági munkák kalákáinak „őstörténetét".

Balassa (1973), Hofer (1955), Paládi-Kovács (1979), Szabó I. (1969, 1975) adatai a cimborálás időben, térben és

társadalmi rétegek szerinti általános jelenlétét és „örök" létezését sejtetik. Ez azt jelenti, hogy az egyetlen lóval vagy ökörrel rendelkező jobbágyok-parasztok összeálltak, és közösen használták állataikat. A szántás a technológia adott szintjén csak (legalább) két állat vonóerejével volt ugyanis lehetséges, márpedig kevés jobbágy-paraszt bírt két igásállatot. De a technológia és a szegénység egy irányba ható kényszerén túl a kaláka a háztartások védekezését is szolgálta, előbb azért, hogy a robotot gyorsabban letudhassák, később, hogy pénzkiadástól mentesüljenek, és hogy az igauzsorát elkerüljék.

A kaláka gyakorlata a rét-legelő, illetve erdőgazdálkodásban, a föld-, erdő-, rét-, legelőközösség – sok helyütt a XX. századig fennálló – szervezetén belül folyamatosan létezik a XX. század elejéig (Tagányi, 1894; Paládi-Kovács, 1979; Garda, 1979). Itt a terület tisztítása, a kaszálás, az irtás, a favágás voltak a tipikus kalákamunkák.

Létezett kaláka a paraszt-iparosok között is, mint a munkamegosztás kezdetleges, árucserével együttesen előforduló formája (Veress, 1966), de létezett a kései feudalizmus, a rétegződő falu bérmunkás „bandáiban" is. Például a kepésaratók (Takács, 1951), a summások (Timaffy, 1980), a dohányosok (Heckenast, 1969) és kubikosok (Katona, 1961) között vagy a fonó-fosztó-morzsoló társasmunkák során, a fiatalok aratókalákáiban. (Kós, 1949; Janó, 1966; Timaffy, 1980)

A fenti néprajzi leírásokon túlmenően a mezőgazdasági munkák kalákáinak elterjedtségét közvetett módon is lehet valószínűsíteni.

Egyfelől a feudalizmus kori falu gazdálkodásának, technológiájának sajátosságaiból következtetni lehet arra, hogy a háztartások kénytelenek voltak kooperálni, másfelől a vidéki társadalomszervezet jellege alapján fel lehet tételezni, hogy ennek a lehetősége is adott volt.

A föld közös birtoklása, a művelési kényszer, a dűlőrendszer, az újraosztás, valamint a tagosítatlan birtoklás a faluközösség mindennapjait és legfontosabb munkáit erős közösségi szabályozás alá kényszerítették. Márpedig a vidéki gazdaságnak ezek a jellemvonásai többé-kevésbé a XIX. századig sok helyen megtalálhatók (Szabó I., 1969; Tagányi, 1894; Tagányi Z., 1978; Wellmann, 1980; Horváth, 1960; Varga J., 1952).

Wellmann (1980) a XVII. századi falvakról így ír: „Az egész faluhatárhoz való jog a földközösségen nyugodott, ami annyit jelentett, hogy a közösségen keresztül és az általa szabott korlátok között minden tagjának szükségletéhez és munkaerejéhez mérten egyenlő joga van a faluhoz tartozó összes területben s a belőle nyerhető minden haszonban való részesedéshez... Csak az lett az egyesek tartós birtokává, egyedül őket megillető hasznot csak abból húzhattak, amibe – a közösség jóváhagyásával – a megszokott mértéket jelentősen meghaladó külön munkát fektettek: a ház az udvarral és a házikerttel együtt, az irtásföld és a szőlő...

A művelési rendszer a keretet határozta meg, melybe ágyazva a falu népének gazdálkodása esztendőről esztendőre végbement. A határ mindennapi használatát, melyben a rendszer konkrét megvalósulási formát nyert, magának a termelőmunkának menetét és ütemezését s vele az egész falusi életrendet közelebbről, a nyomásos gazdálkodás követelményeihez igazodva, további részletes előírások: falutörvények szabályozták...

...a művelési kényszer szükségessé tette, hogy az egyéni birtokokon egy-egy dűlőn belül ugyanabban az időben, azonos módon és közös ütemben menjen végbe a munka... A dülők száma szerint tíz, húsz, nemritkán több részre tagolt, szétszórt, másoké közé ékelt szántóföldarabjain legalább kétszer annyi szomszéddal kellett számolni. S annál inkább kénytelen volt velük teljes összhangban és kölcsönösségben végezni a gabonaművelés munkafolyamatait, mert földjeit a mellette dolgozókétól mindössze keskeny (de együttesen a vetésterületet számottevően csökkentő) fűszegély – amint a rétdarabokat csupán egy-egy barázda – választotta el, s ha a dűlőhöz, ami éppen nem volt ritkaság, külön út nem vezetett, egymás földjén kellett átjárniuk, úgy, hogy a közös munkaütemtől való eltérésből óhatatlanul komoly kártételek következtek... midőn a vérségi kapcsolatok szomszédsági egymásrautaltságnak adtak helyet, formálódott ki a szokásoknak a közös szükségletekből a törekvésekből következően alapjukban egységes, ugyanakkor a helyi adottságokhoz simuló változatokkal

teljes együttese, nem pedig földesúri rendelkezések nyomában. A falu létérdekének biztosítását, a kölcsönös egymásrautaltságon épülő együttélést, a közösség tagjait megillető földek és haszonvételek juttatását, a bajok megelőzését, a vétségek megzabolázását, a megélhetési megalapozó gazdálkodás körül forgó mindennapi életet szolgáló rendszabályok idő jártával szerves szokásrendszerré ötvöződtek egybe, a fejlődés során esetenként új elemekkel gyarapodva kötelező törvény erejét nyerték, alkalmas alapot adva arra, hogy az egész agrárélet rájuk épüljön."

A falvakra nehezedő földesúri (később állami) nyomás ellen is védettséget jelentett a faluközösség azzal, hogy a robot, az adó, a katonaszállásolás stb. terheit a közösség egésze „vállalta". s osztotta el saját hatáskörén belül tagjai között. Ez a közös alávetettség, felelősség, teherviselés közvetlenül is jelenthetett kalákát, illetve közmunkát (faludolga). (Pl. Wellmann, 1980; Szendrey, 1938; Szabó L., 1965; Janó, 1966; Tárkány–Szűcs, 1981; Berlász, 1952.) De főleg azzal segítette a kaláka hálózatának szerveződését, hogy a közös érdekeket felszínre hozta, a társadalmi helyzetet egyenlősítette (Varga J., 1952; Wellmann, 1980; Székely, 1953), a közösségi tudatot erősítette.

Nem következik természetesen mindebből az, hogy a faluközösség boldog parasztok harmonikus Paradicsoma lett volna. Az egyéni érdeket a közösség érdeke elé soroló parasztok mindig is voltak, mint ahogy a külső hatalom is mindig talált őt kiszolgáló személyt (Wellmann, 1980). De korabeli források sokszor szólnak egymás segítéséről, közös védekezésről. Ilyen, amikor a rokonok összeköltöznek, hogy ne kelljen adót fizetniük (Varga J., 1952, Kirilly, 1966; Miskolczy, 1980), amikor nem vesznek ekét, inkább közösen dolgoznak vagy kölcsönöznek egymásnak, hogy kevesebb robotot kelljen végezniük (Varga J., 1952, Hofer, 1955), s végül ilyen a közösség szociálpolitikai szolgáltatásainak széles köre, amiben nem csupán kaláka, de altruista segítség is jelen volt (Takács, 1976; Szabó I., 1969; Szendrey, 1938).

A társadalomszervezet „őstörténetéről" sokat vitatkoztak a szakemberek. Én azt a nézetet fogadom el, mely szerint a háztartásokat magában foglaló eredeti rokonsági forma a nemzetség lehetett, melynek bomlástermékeként jött létre a had, a nagycsalád, illetve a kiscsalád. Eközben megerősödtek előbb a lokális-szomszédi, majd a vagyoni-foglalkozási rétegződés primer csoportjai (Kós, 1949; Mesterházy, 1980; Szabó L., 1968; Tárkány–Szűcs, 1981; Morvay, 1966).

Ezek a primer csoportok, egymásba kapcsolódva[2], átmeg átszőtték a vidék gazdaságát, s olyan erős társadalomszervezetet hoztak létre, amiben a kalákahálózat – ha szükségessé vált – könnyen megszervezhető volt.

A kaláka „őstörténetéről" a mezőgazdasági munkák során összefoglalóan Hoffmann Tamást (1967) idézem, aki a neolitikumtól a késő középkorig lassan megszilárduló s végül bomlásnak induló paraszti gazdaságról így ír:

„A hagyományos mezőgazdaság konzervatívizmusát valójában uzemszervezeti adottságai éltették A szántóföldi növénytermesztés, mely nem ismert évelő kultúrákat, az idők folyamán (és ez a neolitikumtól a középkorig hozzávetőlegesen négy évezredet jelentett) újabb meg újabb kultúrák termesztésével egészult ki, hogy végül is – a középkorban – legalább harom-négy gabonafélet gondozzon minden egyes gazdaság Hasonló okokból legalább hat-nyolc állatfaj nevelésével bajlódtak ugyanott Ám a döntő uzemágak (tehát a gabonatermesztés és az állattenyésztés) kolcsonosen kiegészítették egymást, és ezt nemcsak termelvényeik viszonylagos sokféleségének tulajdoníthatjuk, hanem annak a kényszerhelyzetnek is, hogy jószerével ezeknek az uzemágaknak ugyanazt a földdarabot kellett hasznosítaniuk, azaz a művelhető talaj intenzív kihasználása lényegében földínség kovetkezménye volt Az így létrejött kényszerhelyzet ugyan a parasztcsaládot önállóan is funkcionálni képes uzem rangjára emelte (ennek konzekvenciáit egeszen félreérthetetlenül le is vonták a feudális adozasi rendszerben), de a családi uzemek – részint az említett két alapvető uzemag egymásrautaltságának technológiai kényszerűségéből, részben az ilyen technikai bázison működő társadalom anyagi szegénységéből – tobbnyire csak egymással kooperálva tudták a termelést lebonyolítani "

Hogyan alakult a kaláka elterjedtsége a századforduló óta? Heckenast (1969) aprólékos felmérése szerint a kaláka a századfordulón általánosan elterjedt volt a mezőgazdasági munkában, így a szántás, a vetés, az aratás, a betakarító-behordómunkák (törés, szedés, szüret), a cséplés, a feldolgozó munkák (fosztás, morzsolás, kender-len munkák) között ugyanúgy, mint a nagyobb ház körüli munkákban (mosás, szappanfőzés, lakodalom, disznóölés). (Lásd még Szabó L., 1967; Kós K., 1949; Szendrey, 1938).

Azonban a mezőgazdasági munkák többségében a századforduló után csökkenni kezd a kaláka elterjedtsége. Heckenast (1969) felmérése szerint így van ez a szántásnál, ahol az I. világháború vége felé, a vetésnél és az aratásnál, ahol a 30–40-es években lett ritkább a kaláka.

A hatvanas évekre gyakorlatilag eltűnt a kaláka (olykor a munkavégzéssel együtt!) a rét-legelő munkák során, a trágyázás, a kukoricafosztás és a kenderfeldolgozás munkáiból. (Kós, 1949; Janó, 1966; Balassa, 1960; ifj. Kodolányi, 1963; Szabó L., 1967; Paládi-Kovács, 1979).

Néhány mezőgazdasági munka esetében ezzel szemben nem csökkent a kaláka használata a századforduló után. Ilyenek Heckenast (1969) felmérése szerint a behordás, a kukoricatörés és -hordás, a cséplés, az erdőmunkák és a szüret.

A cséplés esetében a források nem csupán a kaláka továbbéléséről, hanem a századforduló környékén átmeneti növekedéséről is tanúskodnak.

A kisebb földű háztartások a kézi cséplést korábban maguk is el tudták végezni. Itt a cséplőgép megjelenésével megnőtt a kaláka elterjedtsége, mert a jobb gépkihasználás, a termelékenység növelése, a vásárlási és üzemeltetési költségek kiváltása-megosztása miatt a kisebb földű birtokosoknak érdekében állott közösen venni (bérelni) cséplőgé-

pet, amihez a segédmunka zömét kalákával biztosították (Takács, 1976; Nagy, 1975; Heckenast, 1969; Varga, 1962). A közepes földdel rendelkezők korábban is társas munka formájában csépeltek, itt tehát nem nőtt a kaláka elterjedtsége, csak annak formája változott.

„A cséplés és nyomtatás korábban a házi munka sorába tartozott. Lehetőleg minden gazdaságban a saját rendelkezésre álló erőkkel oldották meg. Lehetett kalákaszerű munkatársulás is, amikor a település bizonyos csoportjai (családok, szerek, utcarészek stb.) közös összefogással végezték el a nyomtatás munkáját.

A cséplőgépek megjelenése és elterjedése az addigi munkaszervezetben jelentékeny változást hozott. A korábbi nyomtató- és cséplőbandák felbomlottak, s helyettük másféle munkatársulások jöttek létre. A lovas cséplőgép mellé a géptulajdonos gazda és családja, esetleg segítség fejében a szomszédok, a jó ismerősök adták a munkaerőt. Az összeállt jó ismerősök, rokonok, szomszédok mindaddig együtt voltak, amíg egymás gabonáját elcsépelték. Majd újabb cséplőbanda állt össze, s így ment ez a cséplés befejezéséig." (Varga, 1962)

Az eddigieket összefoglalva megállapítható, hogy

– a XX. században a kaláka mindig is megtalálható volt az átlagos falusi háztartás mezőgazdasági és házépítő munkastratégiájában, s ez az előbbi esetben régebben is így volt;

– munkavégzésenként eltérően alakul a kaláka alkalmazásának gyakorisága. A mezőgazdasági munkák összességében csökken, de ez alól van kivétel, a házépítés gyakorlatában változatlan a kaláka használata.

„Hullámhegyek"

A legújabb kori magyar gazdaság történetében két helyzet is adódott, amikor – más és más okok miatt – a kaláka elterjedtsége megnőtt. Mivel itt nem egyszerűen a munkavégzés technikája okozta ezt a „szabálytalan" változást

mint azt a cséplésnél láttuk, hanem társadalmi tényezők bonyolult együttese, ezért esettanulmány-szerűen, részletesebben is megvizsgálom a kaláka „történetét" e két korszakban.

A földosztás

Elemzésünk szempontjából a földosztás legfontosabb előzményei, hogy

– a háborús pusztítás miatt az igaerőhiány igen nagy volt. (Márpedig a parasztgazdaságok vonóerejének 95%-át ez jelentette korábban.) Szakács (1964) szerint a háború előtti lófogategység 41%-a állt rendelkezésre 1945-ben;

– a háborúban elsősorban nem a bonyolultabb gépek pusztultak el, hanem az olyan egyszerű eszközök, mint a szekér, a kocsi és a lószerszám, amit a katonaság is használt, s ami az újgazdáknak is a legjobban kellett volna. (Káposztás, 1977)

– a vonóerő- és géphiány miatt felértékelődő emberi munka mennyisége a háborúra visszavezethető okok miatt vidéken átmenetileg lecsökkent. Káposztás (1977) ennek kapcsán a hadifoglyokat, az eltűnteket és a „katonai alakulatok igénybevételeit" említi. Ezenkívül az új rendszer elől menekülők is növelték a falu munkaerőhiányát.

A földosztást követően az újgazdák úgy dolgoztak, ahogy csak egy évszázados álmát megvalósíthatónak látó, jövőben bízó, földet birtokló paraszt dolgozni tud. Ennek az újonnan született kisparaszti gazdaságnak tulajdonítható, hogy – az aszályos évek ellenére – 1948-ra a mezőgazdaság elérte a háború előtti termelési szintet.

A kisparaszti gazdálkodás lendületét bizonyítja, hogy a bevetetlen szántóföld nagysága gyorsan csökkent, és nőtt az intenzív művelési ágak aránya, ami a többletmunkavégzés készségét és a beruházási kedvet mutatja.

Egyfelől az akut és általános erőforráshiány (a már említett gép- és igaerőhiányon túl ide sorolható a hitel, a vetőmag, a trágya, az üzemanyag, a javító-szerelő kapacitás hiánya is (Orbán, 1972), másfelől a paraszti háztartások munkavégző képességének, ambíciójának növekedése, a társadalomszervezet erősödése[3] létrehozták a kényszer és a lehetőség olyan sajátos és ritka kombinációját, ami a kaláka gyors, bár rövid ideig tartó megszaporodásához vezetett.

Tárkány–Szűcs (1981) és Kós (1949) így beszélnek erről:

„Az első világháború után sokáig nem akartak kalákázni, mindenki csak magának akart gazdálkodni, testvér nem segített testvérnek. S akkor látták, hogy a kalákás segítség kell, mert még a marhás ember is rászorul akárhányszor a másik segítségére."

„Az igásállatok megfogytával (a háború következtében) gyakori volt az igaerő kölcsönzése is. Régen 2–4 ökörrel szántottak, és 2 ökörrel boronáltak, majd pedig 2 bivallyal ment a szántás és boronálás, de 1944 óta a ló is elterjedt, különösen a szegényebbeknél, kik egylovas szekereikkel fuvarozgattak is.

A szántáshoz azonban egy ló nem volt elég, ezért aztán a lovas emberek egymásnak kölcsönözték lovaikat. Természetesen már elsősorban nem a vérségi kapcsolat vagy a szomszédság hozta össze, hanem az azonos nehézségek."

Az adott helyzet kényszere a hagyományon alapuló, s így könnyen feléleszthető kalákát természetesen gyorsan és széles körben elterjesztette, hiszen ez mind a munkaerőhiánytól szenvedő régi, mind az igahiánytól küszködő újgazdáknak érdeke volt (Orbán, 1972; Donáth, 1969; Szabó L., 1968).

Néprajzi leírások és szociográfiák bizonyítják a cimborálás és ledolgozás újraelterjedését (Kardos, 1955; Kós, 1949; Duba, 1974; M. Somlyai, 1965). Egy korabeli összeírás ezt statisztikailag is igazolja (Orbán, 1966). Eszerint a felmért

közel ezer falu többségében (80%) a régi gazdák segítették az új gazdákat. A szántás munkái a települések egyötödében kalákával, kb. egyharmadában ledolgozással (piaci cseremunkával) történtek.[4]

Több leírás szerint (Bakó, 1953; Donáth, 1969; M. Somlyai, 1965; Fazekas, 1976) gyakori volt az is, hogy az egykori cselédek átmenetileg közösen, csoportos kalákában dolgoztak (tároltak, vetettek, szántottak, négyesével arattak, közösen hordták be a gabonát).

A fenti folyamatokat segítette, hogy a korszak legaktívabb helyi hatalmi szervei, a termelési biztosságok, hacsak egy termelési perióduson keresztül is, szinte az ősi faluközösségi hagyományokra (és az erős szegényparaszti bázisra) támaszkodva, szigorúan szabályozták a mezőgazdaság termelését, elsősorban az erőforrások allokációját. Így paradox módon elrendelték, hogy a gazdák egymás számára ledolgozás jellegű kalákamunkát végezzenek.[5]

A földosztás során házhelyek felosztására is sor került. Az újgazdák számára a gyors házépítés az önállóvá válás feltétele és ezért a legfontosabb, a legsürgősebb cél volt. Nem meglepő, hogy noha ezeken a telepeken az újonnan összekerülő háztartások nem alkothattak azonnal szerves közösséget, mégis a házépítéseknél szinte mindenhol használták a kalákát. Ezt elősegítette a közös kultúra, a hasonló társadalmi pozíció s az azonos gazdasági helyzet.

Így Mezőhegyesen a cselédek, miután házhelyet kaptak, közös munkával bontották el az uradalom épületeit, együtt loptak anyagot a parasztoktól, és közösen vetettek vályogot maguknak (Iványi, 1963).

Bakó (1953) egy új tanyaközpont felépítésének történetét írja le. A házhelyeket központilag sorsolták ki az építkezők számára, amit aztán egymás között elcseréltek, hogy ki-ki a földjéhez vagy a rokonságához közelebb kerüljön. A házépítés során a háztartások maguk végezték a munka dan-

dárját, de a kaláka különböző formái végigkísérték az építkezést. Így az alap kiásását az újdonsült szomszédok közösen végezték. Ha anyag érkezett, a vonatfüttyre az egész falu rohant, és közösen rakták le az anyagot. A kútásást, a falazást szakember végezte pénzért, és a háztartás adta a segédmunkát, de a falazás legnehezebb fázisaiban kalákával is gyorsították a munkát. A befejező szakasz munkái közül a saralás és cserepezés volt a háztartás és a kalákahálózat közös ügye.

A téeszesítés (1958–1964)

Röviden ismét az előzményekről:

1. Az adózás, a beszolgáltatás és ezek adminisztratív-rendőri erőkkel való biztosítása, az ideológiai nyomás, a helyi vezetés „államosítása" és a helyi társadalom mesterséges szétbomlasztása alacsony életszínvonalat, a falvak önálló életszervező képességének megbénulását, a kisparaszti gazdálkodás önfenntartásra való korlátozódását eredményezte.

2. A paraszti háztartás és a föld mint alapvető termelőeszköz közötti kapcsolatot előbb a tagosítások ismétlődő hullámai lazították, majd az 50-es évek téeszesítései nyírbálták meg.[6]

3. Mindez a paraszti háztartás, a falu – ami ekkor már rég nem volt homogén közeg – s általában a paraszti értékrend (a föld értéke, a paraszti gazdálkodás, a falusi önigazgatás, a mezőgazdasági munka tudásának és skilljeinek becsülése stb.) bomlását eredményezte. Orbán (1982) így ír erről:

„. . . a kényszerítés, a drákói adminisztratív rendszabályok kitörölhetetlen nyomokat hagytak a paraszti magatartás olyan mélyebb vonulataiban is, mint a földtulajdonhoz, a gazdálkodás élő és holt eszközeihez való hagyományos kapcsolat, előidézvén e kapcsolat lazulását, szétzilálását. Az

ötvenes évek derekára kialakult viszonyok között a falvakban már sem a földterület nagysága, sem a gazdálkodás minősége nem jelzett valóságos társadalmi státust. A paraszti háztartások tagjainak a különböző szektorokban való munkavállalása és jövedelemszerzése, valamint az örökösödés régi rendjének értelmetlenné válása aláásta a családi munkamegosztás és hierarchia alapjait is. Ebben a tágabb értelemben is hatott a hajdan viszonylag izolált falunak a várossal újonnan kibontakozó tömeges – ugyanakkor ellentmondásos – kapcsolata. Tehát ilyen és még tovább sorolható jelenségek, azaz a falusi norma- és értékrend erős devalválódása és átalakulása alapján beszélhetünk a parasztság korábbi lassú felbomlásának sajátos felgyorsulásáról."

4. S végül közvetlenül a téeszesítés előtt 1955–57 között az 1945–47-es évekhez hasonló „felbolydult konjunktúraciklus" volt a vidéki gazdaságban.[7]

Vizsgáljuk meg, hogy miképp reagálnak a vidéki háztartások a téeszesítés által előállott új helyzetre. Milyen volt ekkor a vidéki háztartás tipikus munkastratégiája, és milyen helyet foglalt el ebben a kaláka?

Induljunk ki Lányi (1956) kitűnő helyzetelemzéséből. A téesz megalakulása után a helyben maradó háztartások túlélésének vagy növekedésének esélye attól függött, menynyiben tudják feltalálni magukat az új helyzet adta lehetőségek között, s hogyan tudják ezekhez adaptálni saját erőforrásaikat.

Az új helyzet döntő eleme az volt, hogy a föld (és később a nagyobb állatállomány) kikerült a háztartás tulajdonából. Mire támaszkodhatott ekkor egy vidéki háztartás? Rövid távon számíthatott tartalékaira, hosszú távon egyrészt a téeszben és a részes-bérelt földön végzett paraszti munkájának jövedelmére és a háztartásfő és a fiatalabb háztartástagok munkaerejének városi „exportjából" származó ipari

jövedelemre, másrészt az önellátó-kisárutermelő tevékenység eredményére.

Hogyan osztotta meg munkaerejét a 60-as évek helyben maradó vidéki háztartása a téesz és a helyi alkalmi munkák bizonytalan, a háztáji (és a bérelt föld) korlátozott, illetve a városba ingázás „ösztönzött", ám terhes-költséges jövedelemszerzési lehetősége között? Makrostatisztikai, történeti források alapján három háztartástípus látszik megkülönböztethetőnek a munkastratégia struktúrája alapján. Az egyik a kétlakiak típusa, ahol a férj ingázik, míg a háztartás többi tagja a téeszben dolgozik – előbb csak igen keveset, majd mind többet[8] – munkaegységért, fizetésért, illetve háztájit művel és részművelést vállal.

A kétlaki háztartások rendszeres jövedelmét az ingázók szolgáltatták, míg az idősebbek és a nők mentek a föld s az állat után a téeszbe, s biztosították a napi fogyasztás, majd később a felhalmozás alapjául szolgáló paraszti munkaerőbázist.

A másik típus a téeszhez és a háztájihoz kötődik, esetleg helyben napszámosmunkát végez.

A háztáji ebben az időszakban elsősorban nem jövedelemszerzési lehetőség, hanem a túlélés eszköze volt. Márkus István szociográfiai és a háztartás-statisztikai felmérések adatai egyaránt arra utalnak, hogy a téeszbe való belépés – mint a háztartás gazdálkodói magatartását kifejező tevékenység – nem különbözött az ötvenes évek téeszesítési kampányainál mutatottól, amit Donáth (1977) így jellemzett:

„Beléptek. Pontosabban fejezzük ki a kollektív gazdálkodáshoz való akkori viszonyukat, ha azt mondjuk, hogy behátráltak. Hiszen tekintetüket továbbra is az alapszabály által visszahagyott kisgazdaságok felé fordították. Figyelmüket, munkaerejüket megmaradt háztáji gazdaságukra összpontosították. Ők is azt mérlegelték: hogyan hasznosít-

hatják jobban a család munkaerejét. A munkaerő fix bérért való hasznosítása mellett – különösen ahol a parasztoknak nem volt lehetősége – a háztáji gazdálkodás a munkaerő jobb értékesítésének fő formája.

Ennek az volt a következménye, hogy a szövetkezeti parasztok tartósan a háztáji gazdaságok fejlesztésére törekedtek. A közös gazdaságot igyekeztek a háztáji termelés érdekeinek alárendelni."

Mindkét típusú munkastratégia számára kedvező volt a kormányzat liberális agrárpolitikája, melynek jelei a részesművelés engedése, a háztáji ösztönzése és az áfészek támogatása.

Végül e korszak harmadik lehetséges stratégiája az egész háztartás városba vándorlása volt.

A vidéki háztartások három munkastratégiájának ismeretében jobban megválasztható a számunkra fontos kérdés: Mi magyarázza a kaláka továbbélését, sőt az ötvenes évek után[9] újraelterjedését?

Az elemzést a kaláka működéséhez szükséges, de nem elégséges feltétellel (a társadalomszervezettel) kezdem, amely látszólag a szétesés jeleit mutatja. Ezután bemutatom a migráció okozta sajátos kényszereket, amelyek miatt „kiújult" a kaláka. A vidéki háztartások társadalomszervezete nem szakadt szét sem az ingázás, sem a vándorlások által.

Az ingázók vagy a mezőgazdasági vándormunka hagyományaiban gyökerező „bandákba" szerveződve [10], mint azt Szigeti (1976) munkásszállásokon végzett felmérése mutatja, vagy a lokális-vérségi kapcsolatokon keresztül egyénenként követték egymást a város felé vezető úton, mint pl. azt Berkovits (1976, 1980) szociográfiái szemléltetik.

Ez utóbbi folyamat jellemzi a véglegesen elvándorlókat is:

„A szabolcsiak nagyon összeverődtek Vecsésen, számon tartja egyik a másikát. Azt mondják, hogy Fábiánháza »elköltözött« Vecsésre. Fábián-

háza 3000 lakosú község Szabolcs-Szatmár megyében. Több százan kerültek innen ide. Hogyan?

Kezdjük egy fiatalemberrel, aki a leszerelés után nem megy haza . . . inkább Budapesten keres munkát. Azért jön éppen Vecsésre lakni, mert a nővére hívja, aki már előbb ideköltözött, albérletben lakik . . . fonógyárban dolgozik. A harmadik testvér is feljön, szintén fonónő lesz, a nővére viszi be a gyárba . . . A nővér megismerkedik egy fábiánházi fiatalemberrel a vonaton, amikor hazalátogat, hamarosan összeházasodnak. Gyűjtenek, és Vecsésen kezdenek építkezni. A fiatalember is megnősül. Az egyik fábiánházi ismerős házában ismerkedik meg egy győrteleki lánnyal, Győrtelek ott van Fábiánháza mellett. Ezt a lányát a nagynénje – szintén győrteleki – hívja fel Vecsésre, már háza van, befogadja oda. A fiatalember nagynénje is otthagyja a tsz-t, felkerekedik a családjával, eladják a házukat Fábiánházán, vesznek egyet Vecsésen . . . A fiatalember nagyanyja egyedül marad otthon . . . A lánya hívja, jöjjön a nagymama is Vecsésre, majd gondját viseli a három unokának . . . Jönnek a családok Fábiánházáról. Szívesen házasodnak egymás között, szorgalmasan látogatják egymást. Összefognak: albérletet és munkát szereznek, akinek kell, építőanyagot fuvaroznak, sőt fel is építik egymás házát. Rászorul egyik a másikra. Mert idegenek ők a sok idegen között." (Berkovits, 1976)

A városba távozottak és az ingázók munkakapcsolatai nem szakadtak el a vidéken maradtakétól sem.

Az ingázó férfiak házépítő, mezőgazdasági kalákáit az ingázás nemhogy megszüntette volna, de az otthon töltött idő rövidsége miatt a korábbinál jobban kényszerültek munkaerejük koncentrált kihasználására a kaláka által (Böhm–Pál, 1979; Garda, 1979).

Ugyanakkor a fiatalok végleges, a férfiak időszakos eltávozása fokozta a hátrahagyott idős szülők és a gyerekeket egyedül nevelő asszonyok háztartásainak munkaterheit. Ezek a háztartásmaradványok összefogni kényszerülnek, ami a mezőgazdasági és szolgáltató kalákák megszaporodásához vezetett. (Lásd ismét a 9. sz. jegyzetet az 50-es évek ingázásának hatásáról.)

Jól példázza mindezt Serfőző (1979) életképe az öregedő falvak kalákáiról:

„Fija Kálmán tegnap este 30 tojást vitt át Gubacs Imrének, ha ma reggel megy a piacra, tököt árulni, vinné el eladni. Az ő felesége beteg.

Holnap még Géza Karcsiékhoz kell mennie – mondja. Az Állatforgalminak adják le a hízót, s föl kell »masíroztatni« a kocsira, átvinni Újszászra. – Ők is segítettek nekem behordani a szalmát az utcáról, amit nyáron a téeszből hozattam . . :

Gubacs Imre viszont hagymát szedett Csibi Istvánéknak. Két napot is ott töltött velük a téeszben. S most jön Csibi visszasegíteni. Gubacsék föl akarják tölteni földdel az udvart, mint ahogy mások is teszik a faluban, akik mélyebb, laposabb részen laknak. – Össze kell dolgoznunk! – mondja Csibi István. Mi már másképp nem boldogulunk, csak ha segítünk egymáson. A gyerekeinkre nemigen számíthatunk. Van azoknak is dolguk. De meg sokan közülük nem is itt laknak, hanem szerte az országban. Nem úgy van, ha segítség kell, átszaladunk hozzájuk . . . A jövő héten a fosztást kell egyberakni. Sztrunga Mengyi bácsinál, aki átellenben lakik, a répát kellene kiszedni. Beteg szegény, nem tud fölkelni. S másoknak is muszáj segíteni. Ki bírná mindig a napszámokat fizetni? Össze kell dolgoznunk, hogy haladni tudjunk, s ne legyünk magunk. Erre már jóformán csak öregek élnek. Soknak kinek ura, kinek felesége nincsen. Próbáljuk egymást kisegíteni. Megyünk majd egymáshoz kertet ásni. Nekünk a szárat is haza kell majd hozatnunk. Össze kell rakni. Akkor biztosan összeszaladnak a szomszédok megint. A munka nem tud kifogyni."

Az új helyre vándorló háztartások sem csupán a már ott levők információira, hajlékadására, munkahelyszerzésére támaszkodhattak, hanem a megtelepedés feltételéhez, a házépítéshez is kaptak kalákával segítséget. Az agglomerációban, ahol sok háztartás került azonos kényszerek közé, hamarosan kialakult a kalákához szükséges laza hálózat (hasonló módon és okokból, mint láttuk a földosztás utáni házhelyosztás idején).

Halásztelken pl. a házépítéshez pénzkölcsönnel, telekkel, építőanyaggal és munkagéppel alig kaptak segítséget az építkezők, de 83%-uk kapott szak- vagy segédmunkában segítséget. Szolgáltatásban a háztartások 66%-ának volt kalákakapcsolata. A szociális munkavégzések kalákáinak gyakoriságára pedig az utal, hogy ahol erre szükség volt, ott

az esetek több mint 90%-ában akadt, aki vigyázott a gyerekre.

Ugyanez a helyzet a budapesti agglomeráció több településén is. Csak a teljesen idegen és izolált vagy a kivételesen jó anyagi helyzetű háztartások nem részei a kalákahálózatnak (Berkovits, 1976; Bálint B., 1980).

A kaláka különösen elterjedt az agglomeráció leginkább önvédelemre kényszerülő háztartáscsoportjában, az engedély nélkül építkezők között. Ezeket a házakat az építkezők kalákával egy hétvégén felhúzzák. A kaláka célja a minél gyorsabb építkezés azért, hogy a hatóságok már csak a beköltözés tényét vehessék tudomásul (Müller, 1965; Szényi, 1979).

Nánássy (1982) szociográfiája a lakihegyiekről további érvekkel szolgál e marginális csoport házépítő kalákáinak elterjedtsége mellett. Itt is a hatósággal való alkupozíció javítása, a biztonságérzet fokozása a gyors építkezés célja. Ehhez a sok saját munka mellett kaláka is kell, ami gyorsítja és olcsóbbá – s ily módon sokak számára egyáltalán lehetővé – teszi az építkezést.

„Az építkezési láz csillapíthatatlan. Bár a telekárak alaposan felszöktek az első fecskék óta, nagyobb lett viszont a biztonságérzet: »ennyi házat már nem lehet csak úgy eldózerolni . . .« – bizakodik egy keménykötésű lakihegyi munkásfiatal . . .

. . . Érd (és több agglomerációs község) is Lakihegyhez hasonlóan alakult ki, ahol – mint Nagy Bálint írja –·az egész adminisztratív apparátust térdre kényszerítette egy spontánul szerveződött embercsoport építő tevékenysége. Nem nyílt támadással, hanem tömegéből adódó hatalmas tehetetlenségi nyomatékkal. Az apparátus, amely korábban tiltott, később kénytelen volt közművesíteni, járdát építeni stb. . . .

. . . Miként az anyaghasználatban, úgy a munkaerő-felhasználásban is függetlenedési törekvésekhez vezetett a gazdasági kényszerűség, bár ezek általában jellemzőek minden magánerős építkezésre. A pénzért dolgozók száma elenyésző volt, fizetett kőművest csak a munkásság felsőbb rétegéhez tartozók hívtak, akkor is 1-2 napra, mások pedig elsősorban rokoni, baráti alapon vették igénybe a szakemberek segítségét . . .

A rejtett, közösségen belüli csere és reciprok jellegű kapcsolatok egyfajta védekezést képeznek a hivatalos hiánypiac magas áraival szemben. Az ajándékozás, az anyaggal, a géppel, a fuvarral, de főképpen a munkával való kisegítés és körbesegítés (ma én segítek neked, holnap te segítesz annak, aki majd anyagot hoz nekünk) reciprok rendszerét a közösség minden adminisztráció nélkül számon tartja, és kiközösíti a visszaélőt."

Noha a helyben maradó háztartások a részesművelés és a háztáji (bérelt) földön végzett munkák során elsősorban a háztartás saját munkavégző képességére alapozhattak, de ehhez szorosan kapcsolódva újjáéledt a kaláka is. Szabó L. (1968) így ír erről:

„Ma a téesztagok megkapják a háztájit, és egyik megkapálja egyikét, azután a másik a másikét, egymáshoz mennek el. Ez régen is megvolt. Kukoricaszedést, krumplikapálást, répát, szárvágást a jobb módúak kiadták, nem segítették egymást, csak a kisebb földűek, a 2-3 holdasok segítették egymást. Az 5 holdas már, ha maga nem végezte el, kiadta harmadába . . . A kapáláshoz segíteni jó barátot, rokont hívtunk, tőlük is a menyecskéket. Még ma is van ilyen, a háztáji földre hívnak segíteni."

3. A kaláka elterjedtsége

Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy a kaláka milyen mértékben van elterjedve a mai Magyarországon? A kérdés megválaszolása előtt az elterjedtség fogalmát kell meghatározni.

Egy gazdasági intézmény[1] elterjedtségének elemzése két dimenzióval lehetséges. Az egyik (a továbbiakban általánosság) azt mutatja, hogy a háztartások mekkora csoportja alkalmazza – adott időegység alatt – a vizsgálandó intézményt. A másik dimenzió (a továbbiakban gyakoriság) azt fejezi ki, hogy a háztartások mindennapi gazdálkodásuk során milyen időközönként használják az intézményt. Ha mindkét dimenzióban kétféle elterjedtsége lehet az intézménynek, akkor a következő négy elterjedtségtípust kapjuk:

1. táblázat

Az elterjedtség négy típusa

	gyakoriság	
általánosság	nagy	kicsi
nagy	domináns	kiegészítő
kicsi	zárvány jellegű	hiányzó

A domináns és a hiányzó intézményekről keveset kell szólnom. Az előbbiek a háztartások tevékenységének szerves alkotói, amelyeket szinte minden háztartás naponta használ. Az utóbbiak hiányoznak a háztartások gazdasági tevékenységei közül. (Az ilyen intézmények elemzése éppen

ezért csak az összehasonlító elemzéseknél jöhet szóba, ilyenkor azonban nagyon is fontos, hogy milyen intézmények nem jellemzők a háztartások gazdasági viselkedésére!)

A háztartások kisebb speciális helyzetű csoportjainak mindennapi gyakorlatában gyakran alkalmazott intézményt nevezhetjük zárvány jellegű intézménynek. Ilyen lehet pl. egy szubkultúra sajátos gazdasági viselkedése pl. az adomány a koldusok, az erőszakos szerzés a rablók, betörők, vagy a gyűjtögetés az erdőközelben élő szegények számára.

A kiegészítő intézmény elnevezése arra utal, hogy az ilyen intézmény a domináns intézmény kiegészítőjeként fogható fel. Az ilyen intézményeket is szinte minden háztartás alkalmazza, de a domináns intézményekhez képest ritkán. Megfogalmazható ez úgy is, hogy a kiegészítő intézményeket olyankor alkalmazzák a háztartások, amikor a domináns intézmény használata vagy valamilyen oknál fogva lehetetlen, vagy a domináns intézménynél az adott helyzetben a kiegészítő intézmény „hasznosabb" a háztartás számára.

Ebben a fejezetben előbb a kaláka általánosságát, majd gyakoriságát vizsgálom meg a mai magyar háztartások gazdálkodása során.

A kaláka elterjedtségét munkafajtánként kell vizsgálni. Ötféle munkafajtát különböztetek meg: háztartási, szolgáltató, szociális, mezőgazdasági és házépítő munkát.

Háztartási munkának az ismétlődő, otthoni „apró"-munkákat nevezem. A szolgáltató munkák egyik típusa a háztartási munkához áll közel, de azoknál ritkábban fordul elő (pl. mosás, gépkocsiápolás). A szolgáltatások másik típusa a meghibásodó gépek javítása, karbantartása, a lakás és a termelőeszközök állagmegőrzése. Szociális munkának a „meghibásodó" emberek javító, karbantartó és állagmegőrző munkáit nevezem. A házépítés munkáihoz soroltam a saját ház építését, a nagyobb átalakításokat (toldás, kom-

fortosítás, átépítés, tatarozás). Mezőgazdasági munkának tekintettem a növénytermelés és a kistermelés általános munkáit.

Úgy vélem, az alábbi táblázat alapján jogosnak tekinti az Olvasó, hogy a kaláka elterjedtségének elemzését külön végzem el a nagymértékben eltérő gyakoriságú, technológiájú és igényszerkezetű munkafajták esetében.[2]

2. táblázat

A munkafajták jellemzői

	Háztartási	Szolgáltató	Szociális	Mezőgazdasági	Házépítő
	munka				
A munka előfordulásának gyakorisága évenként	nagyon gyakran	ritkán	ritkán	ritkán	nagyon ritkán
A munka tervezhetősége	nagy	kicsi	kicsi	nagy	nagy
Fizikai munkaigénye	kicsi	kicsi	kicsi	nagy	nagy
Munkát végzők neme	nő	férfi	nő	(?)	férfi
Egyéb jellemzők	„intim"	anyag- és eszközigényes	„intim"	szezonális rendszerességű	tőkeigényes

Mivel önálló kutatás végzésére nem nyílott lehetőségem, ezért mások kutatásai alapján próbálom kalákával kapcsolatos állításaimat bizonyítani.[3]

Lássuk rövid távon (egy év alatt) a mai magyar háztartások között mekkora a kalákát alkalmazók aránya?

Mielőtt továbbmennék, szeretném megmagyarázni, miért tartom fontosnak a kaláka elterjedtségének elemzése során a kalákát alkalmazó és a kalákában részt vevő háztartások közötti különbségtevést. Amikor a kalákát alkalmazó háztartásokat elemzem, akkor az általánosságot a kalákát kiváltó helyzetek elterjedtségén keresztül közelítem. Ilyenkor a kalákában részt vevő, de a – vizsgált időszak alatt – kalákát nem alkalmazó háztartások úgy szerepelnek a számítás során, mint ahol nem volt kaláka. Ezzel tehát alulbecsültem a kaláka valóságos elterjedtségét.

Itt tehát egyfelől a rövid időtáv, másfelől a kaláka során ez idő alatt a munkát csak adók kizárásával kétszeresen is alábecsülöm a kaláka általánosságát.

A háztartási munka általánosságának elemzéséhez semmiféle adattal nem rendelkezem. Az 1977. évi időmérleg adatai alapján úgy tűnik, a háztartási munkák esetében a háztartások ritkán alkalmaznak kalákát. A legtöbb háztartási munka esetében a háztartások 1–2%-a kapott mástól segítséget. A legnagyobb a kalákázás aránya a tartósítás munkáiban (6%). Ennek alapján kalákát a háztartások kb. 6%-a alkalmaz egy év alatt a háztartási munkák során.

A szolgáltató és a szociális munka során kalákát használó háztartások arányát országosan reprezentatív adatok alapján becsülhettem meg. Az előbbiekben a háztartások 11%-a kapott segítséget másoktól egy év alatt (Belyó, 1981), az utóbbiban a háztartások 62%-a vett részt mint segítséget kapó vagy adó partner (Kolosi, 1983). Mivel most csak a kalákát alkalmazókat vizsgálom, ezért – feltételezve, hogy a szociális munka mindig két háztartás között megy végbe – a fenti érték felét veszem a szociális munkát egy év alatt alkalmazó háztartások arányának becslése során.

Mezőgazdasági munkában tíz település esetében (Juhász Pál adatai alapján Sik, 1985) 33 és 70% között mozog a kalákát alkalmazó háztartások aránya. Ha ennek középér-

tékét tekintem a kisgazdaságokban kalákát alkalmazó háztartások átlagának, akkor országosan egy év alatt a háztartások kb. 22%-a alkalmaz mezőgazdasági munkában kalákát. (Mivel a háztartások kb. felének van kisgazdasága.)

Végül a házépítés kalákáinak általánosságát a következő módon becsültem. Évente a háztartások kb. 2%-a építkezik. (Az évi magánerős lakásépítések száma kb. 60 000, a háztartások száma kb. 3 500 000.) A házépítések során a háztartások 65–84%-a kalákázik (Sík, 1985). A házépítések során évenként kalákát alkalmazó háztartások minimális[4] aránya tehát 1%.

Egy év alatt tehát a háztartások rendre 6%-a, 11%-a, 31%-a, 22%-a, illetve 1%-a alkalmaz kalákát a háztartási, a szolgáltató, a szociális, a mezőgazdasági és a házépítő munka során. Az átfedéseket kiszűrve ez azt jelenti, hogy a háztartások kb. harmada kalákázik évente legalább egy ízben.

Vizsgáljuk most meg, hogy a kaláka valóságos természetének jobban megfelelő hosszú időtáv (öt év) esetén mekkora a kaláka általánosságának mértéke?

E kérdés megválaszolásához előbb újra végig kell gondolni az ötféle munka esetében a kaláka általánosságát és a köztük levő átfedéseket közelítő becsléseket.

Ha a munkafajta előfordulásának évenkénti gyakoriságát és a kaláka egy év alatti általánosságát összevetjük, akkor megkülönböztethető az a munkafajta, amelyre gyakran kerül sor egy év alatt, de kalákát alig alkalmaznak ennek során (háztartási munka), az olyan munkától, amely ritkán fordul elő, de ahol többen használnak kalákát (mezőgazdasági, szolgáltató és szociális munka), illetve a nagyon ritkán előforduló, de kalákát általában alkalmazó házépítő munkától.

Az első esetben az időtáv meghosszabbodása nem befolyásolja a kaláka általánosságát, mert joggal feltételezhető,

hogy azok a tényezők, amelyek a naponta ismétlődő munkák során feleslegessé tették a kaláka alkalmazását, azok öt év alatt is ugyanígy hatnak.

A többi munka esetében ezzel szemben fel kell tételezni, hogy a háztartások közül sokan csak azért nem alkalmaztak kalákát egy év alatt, mert e rövid időszak során nem kerültek olyan helyzetbe, hogy szükségük lett volna kalákára. Becsülnünk kell tehát, hogy öt év alatt az egy évihez képest mennyivel több háztartásnál fordul elő az adott munka, s – feltételezve, hogy a kaláka alkalmazása iránti késztetés ezalatt nem változik meg – ezzel az értékkel kumulálva a kaláka egy év alatti általánosságának értékét kapjuk meg az öt év alatt kalákát alkalmazók arányát.

A szolgáltatások esetében ha feltételezzük, hogy minden évben a szolgáltató munkát alkalmazók 11%-a kalákázott, és hogy az egymás után következő évek során a szolgáltató munkát használók éppen fele volt olyan háztartás, amely eddig nem végzett ilyen tevékenységet (nem hibásodott meg eddig a gép, nem volt még a tulajdonukban olyan eszköz), akkor öt év alatt a háztartások 34%-a használ kalákát a szolgáltatások során.

A szociális munkák esetében kisebb átfedést tételezek, mivel az „emberi meghibásodás" szélesebben terül szét, mint a gépeké, mert egyfelől mindenki „meghibásodhat", másfelől a legtöbb háztartásban megtalálható gyerek, illetve idős ember, akik a leggyakrabban „hibásodnak meg".

Ha évenként 31% alkalmaz kalákát a szociális munka során, és két egymást követő évben a háztartások kétharmada olyan, ahol előzőleg nem volt erre szükség, akkor öt év alatt a háztartások 85%-a kalákázik.[5]

A mezőgazdasági munkák esetében feltételezem, hogy öt év alatt nem változik a kalákázó háztartások köre (se be, se ki nem lépnek ez idő alatt a hálózatból háztartások), így az

egy év alatt kalákázók értéke azonos az öt év alattival (22%).

A házépítésnél éppen ellentétes feltételezéssel élek. Minden évben más háztartás épít házat, ezért nincs átfedés az évek között. Így öt év alatt az egy év kalákázóinak ötszöröse alkalmaz kalákát, a háztartások 5%-a.

Öt év alatt az öt különféle munkában kalákázók közötti átfedéseket kiszűrve a háztartások kb. 85%-a kalákázik.[6]

Ennek alapján belátható, hogy a kaláka általában elterjedt a mai magyar háztartások gazdálkodása során.

Vizsgáljuk meg ezután, hogy egy átlagos magyar háztartás munkavégzései között milyen gyakorisággal fordul elő a kaláka?

Az első fejezetben leírt munkatípusok közül az otthoni, a pénzért végzett (piaci) munka és a kaláka gyakoriságát hasonlítom most össze. A piaci munka esetében a mai magyar gazdaság természetének megfelelően megkülönböztetem az első és a második gazdaságban végzett munkát (Gábor–Galasi, 1981).

A háztartási munka zömét természetesen maga a háztartás végzi. Az adott technika, az otthoni munka rugalmassága és a munkák alacsony fizikaierő- és szaktudásigénye miatt az otthoni munka (a ritka krízishelyzetektől eltekintve) elégséges a háztartási munkák elvégzéséhez.

A szolgáltató munkák két csoportra oszthatók. Az egyikben az otthoni munka, a másikban az első gazdaságból vásárolt munka a meghatározó. (Lásd: 3. táblázat.)

Az előbbibe egyfelől a háztartási munkához közel álló, másfelől a hagyományos szaktudást igénylő munkák, az utóbbiba a specializált tudást, gyakran mehezen megszerezhető anyagokat és funkcionális szerszámot feltételező tevékenységek tartoznak.

A második gazdaság a szolgáltatások zömében a második legfontosabb erőforrás. A hagyományos (bútor, ruhakészí-

A munkavégzés erőforrásainak megoszlása szolgáltatásfajtánként
(A lakosság . . . 1983. 64. old.)

Szolgáltatás	Otthoni munka	Piaci munka első gazdaságban	Piaci munka második gazdaságban	Kaláka- és altruista munka	Összesen
Motorkerékpár-javítás	78	8	10	4	100
Mosás	78	21	0	1	100
Gépkocsi-ápolás	66	28	5	1	100
Festés, mázolás	58	3	35	4	100
Kőművesmunkák	58	4	31	7	100
Villanyszerelés	56	6	27	11	100
Tetőjavítás	53	8	28	11	100
Vizesmunkák	45	20	30	5	100
Ruhakészítés, javítás	43	7	47	3	100
Elektromoskészülék-javítás	30	48	17	5	100
Bútorjavítás (kárpitozás)	27	24	46	3	100
Gépkocsijavítás	27	49	20	4	100
Híradástechnikai-gép-javítás	24	52	17	7	100
Bőr-, szőrmeipari javítás	15	27	56	2	100
Tisztítás	11	81	8	0	100
Órajavítás	5	50	43	2	100
Tv-javítás	5	69	23	3	100
Cipőjavítás	4	55	40	1	100
Gázkészülék-javítás	4	89	6	1	100
Szemüvegjavítás	3	81	16	0	100

tés-javítás, és a bőr-szőrme) kisiparok esetében ez a szféra a domináns. A kaláka ritkán, de szinte minden munkánál előfordul.

Megerősíti a fenti képet a salgótarjáni munkások között végzett kutatás is.

4. táblázat

A munkavégzés erőforrásai szolgáltatásfajtánként Salgótarjánban (%)

	Otthoni munka	Altruista munka	Kaláka	Piaci munka		Összesen
				első gazdaságban	második gazdaságban	
Takarítás	99	0	1	0	0	100
Favágás, fűrészelés	86	2	2	8	2	100
Építőipari segédmunkák	79	7	5	7	2	100
Disznóölés	73	15	6	1	5	100
Varrás	63	4	2	25	6	100
Autó-motorszerelés	50	5	5	40	0	100
Kőművesmunkák	48	6	6	35	5	100
Festés, mázolás	46	5	5	39	5	100
Szállítás	33	7	2	55	3	100
Villanyszerelés	27	15	5	45	8	100
Parkettázás	24	6	6	55	9	100
Víz-gázszerelés	22	7	7	60	4	100
Elektroműszerész-munkák	17	10	5	62	6	100

A háztartási munkákat és a tradicionális szaktudást, de több fizikai erőt igénylő tevékenységeket (takarítás, favágás, disznóölés, építési segédmunka) a háztartás zömmel maga végzi. A nagyobb szaktudást és a nem minden háztar-

tásban fellelhető gépet, illetve szerszámot igénylő munkák esetében (varrás, autószerelés, kőművesmunkák, festés-mázolás) az otthoni munka mellett megnő az első gazdaságbeli munka szerepe is. A szakmunka specializálódásának növekedésével nő az első gazdaság fontossága is. A kaláka és az altruista munka a munkavégzések kb. 10%-át teszi ki. A disznóölés és a villanyszerelés esetében fordul elő gyakrabban a kaláka, de itt is csupán az esetek kb. egyötödében.

A mezőgazdaság és a házépítés munkáinak elemzéséhez csupán egyetlen település adatai állnak rendelkezésemre. (A

5. táblázat

A munkavégzés erőforrásai a mezőgazdasági munkák fajtái szerint Vésztőn

%

	Otthoni munka	Kaláka	Otthoni munka és kaláka	Otthoni munka és második gazdaságbeli piaci munka	Második gazdaságbeli munkaerőpiac	Első munkaerőpiac	Összesen
Vízhordás	95	2	2	1			100
Etetés	95	2	3				100
Darálás	92	3	3		1	1	100
Morzsolás	92	4	2	2			100
Takarmányszállítás	88	5	5	1	1		100
Permetezés	83	8	5	2	2		100
Szedés	83	6	10		1		100
Behordás	82	5	6	2	3	2	100
Kaszálás	80	14	3	1	2		100
Kapálás (ásás)	75	4	13	6	2		100
Törés	75	6	15		4		100
Szüret	72	5	19	2	2		100
Szállítás	56	7	7		3	27	100

szociális munka vizsgálatához még ennyi sem, így ezzel nem is foglalkozom.) (Lásd: 5. táblázat.)

A mezőgazdasági kistermelés esetében az otthoni munka szerepe meghatározó, különösen az állattenyésztéshez kapcsolódó munkák során.

Csak a növénytermesztés szezonális munkái (az évenként egyszer sorra kerülő szüret és kukoricatörés, a rövid ideig tartó kaszálás, kapálás, behordás, szedés illetve a felszerelésigényes permetezés és különösen a szállítás) során van a háztartások negyedének, ötödének külső szüksége munkaerő alkalmazására. A kaláka – gyakrabban az otthoni munkával közös munkaszervezetben, ritkábban különváltan tőle – az otthoni munka fontos kiegészítője ezekben a munkákban. Kivétel a szállítás, ahol az első gazdaság – hosszú ideig monopolhelyzetű, de ma is legjobban felszerelt – járműparkja az otthoni munka utáni második legfontosabb munkaerőforrás.

Egészen más a helyzet a házépítés munkáinál. Itt az otthoni munka önmagában nem elégséges a legtöbb fázisban. Csak a festés során elég az otthoni munka a háztartások többségében. Sokkal inkább jellemző a háztartásokra, hogy a házépítésben az otthoni munkát kiegészítik kalákával vagy második gazdaságbeli munkaerő-piaci munkával. Kiegészítő intézményként a kaláka megelőzi a munkaerőpiacot a kertépítés, az alapozás, a falazás, a vízvezetékszerelés és a vakolás fázisaiban egyaránt. (Lásd: 6. táblázat.)

A tetőfedés, a villanyszerelés fázisaiban a második gazdaság, a szállításban ismét az első gazdaság munkaerő-piaca a meghatározó a háztartások külső munkaerőszerző stratégiáiban.

Ami számomra ebből a táblázatból mégis a legfontosabbnak tűnik, az az, hogy *a kaláka a házépítés során olyan gyakori a többi munkaerő-elosztó intézményhez képest, hogy*

6. tablázat

A munkavegzes erőforrasai a házepitési munkák fajtái szerint Veszton %

	Otthoni munka	Kaláka	Otthoni munka és kaláka	Otthoni munka es második gazdaságbeli piaci munka	Első gazdasagbeli piaci munka	Második gazdaságbeli piaci munka	Összesen
Festés	52	3	28	5	2	10	100
Kerítésépites	44	2	38	8	0	8	100
Betonozás	32	10	33	14	1	10	100
Vakolás	31	7	28	16	1	17	100
Szállítás	21	4	13	4	45	13	100
Falazás	18	5	35	20	3	19	100
Alapozás	14	10	44	24	1	7	100
Tetőfedés	14	9	26	24	5	20	100
Vízvezeték-szerelés	13	9	33	14	15	16	100
Villanyszereles	8	15	23	7	8	39	100

szinte már nem is kiegészítő, de domináns intézménynek nevezhető.

Milyen elterjedt tehát a kaláka a mai magyar háztartások gazdálkodása során? Láttuk, hogy a háztartások közül sokan[7], ám a legtöbb munkafajta során csak ritkán alkalmaznak kalákát. Ez a kombináció a fejezet elején bemutatott kiegészítő intézménynek felel meg. Ugyanakkor a házépítés során tapasztaltak arra hívják fel a figyelmet, hogy egyfelől lehetnek a mai magyar háztartások között olyan csoportok, másfelől jöhetnek létre minden háztartásban olyan helyzetek (egy adott háztartásciklusban, szükséghelyzetben stb.), amikor a kaláka alkalmazása megszaporodik. Ilyenkor a többi munkaerő-elosztó intézményhez képest a kaláka szerepe oly mértékben fokozódhat, hogy – legalábbis átmenetileg – domináns intézménynek tekinthető.[8]

4. Kaláka és társadalmi struktúra

Induljunk ki egy egyszerű, háromelemű rétegződésmodellből, s vizsgáljuk meg, milyen alakú lehet a kalákázó háztartások gyakoriságát ábrázoló görbe?

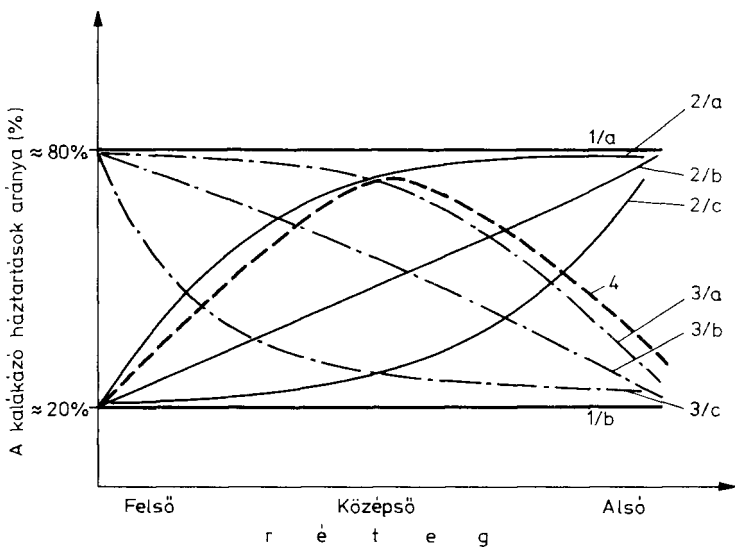

3. ábra. A kalákázó háztartások aránya rétegenként

Az 1/a és 1/b modellek esetében nem különböznek a rétegek egymástól a kaláka alkalmazása szempontjából. Az 1/a modell olyan társadalmat mutat be, ahol a kaláka a gazdaság fontos kiegészítő (ha nem domináns) intézménye, az 1/b ennek ellentéte.

A 2. és 3. modellek is egymás ellentétei. Az előbbinél az alsó, az utóbbinál a felső rétegek felé haladva nő a kalákát alkalmazó háztartások aránya. Altípusaik a középső réteg viselkedése alapján különböztethetők meg egymástól. A 4. modell esetében a középső rétegekre jellemző kizárólag a kaláka.

Vajon a mai magyar társadalomban melyik modell érvényesül? Az 1/a modell (a továbbiakban: rétegződéstől függetlenül általános; röviden: független) mellett szól a 3. fejezet eredménye, mely szerint a kaláka általánosan elterjedt a mai magyar háztartások között. Ebből ugyanis következik, hogy a kaláka nem koncentrálódhat a társadalom egyetlen rétegére sem. E modell valószínűleg érvényes az altruista cseremunkára is, mert az ezt szabályozó normák valószínűsíthetően nem rétegspecifikusak (lásd az 1. fejezetet). Itt a ceremónia, az intimitás, az általános emberi kötelességérzet, a gyerek-szülő-rokon összetartás, a szórakozás, az együttlétkeresés, a kapcsolatépítés normáinak és igényének viszonylagos rétegfelettiségére gondolok.

Az 1/b modell háromféle gazdaságra lehet jellemző:

– ahol a nagyméretű háztartások bőséges – olykor túlságosan is nagy – munkaerő-tartaléka feleslegessé;

– ahol a piac hatékony és mindenki által megvásárolható, jó minőségű működése lehetővé teszi a háztartásoknak, hogy elkerüljék a kaláka alkalmazását;

– s végül ott, ahol az izolálódás (akár a fizikai távolság, akár a társadalomszervezet szétesése miatt) oly mértékű, hogy nincs mód kalákára. Mivel e magyarázatok egyike sem érvényes a mai magyar társadalomra, így az 1/b modell sem lehet a kalákázás és a társadalmi struktúra kapcsolatának leírására alkalmas.

Hogy a 2. modell (a továbbiakban: védekező szegénység, röviden: védekező) lehetséges a mai magyar társadalomban, már a Berzeviczy-mottó kiválasztásával sejtetni engedtem.

A szegények közötti kiterjedt és gyakori altruista cseremunkák és kaláka a néprajzi leírásokban is gyakran előbukkan[1], s mint az 1. fejezetben már említettem, más társadalmak antropológiai elemzései is gyakran utalnak erre.

Természetesen a védekező modell létrejöttéhez nem elég az, hogy a szegények között gyakori a kaláka. Ehhez annak a feltételnek is teljesülnie kell, hogy a magasabb réteghelyzetűek ne (de legalábbis a szegényekhez képest jóval kisebb mértékben) használják a kalákát. Ha ez csak a felső rétegekre igaz, akkor a 2/a vagy 2/b, ha a középrétegekre is, akkor a 2/c modell alkalmas a mai magyar valóság leírására.

A 3. modell nem lehet a mai magyar társadalomra érvényes, mert a felső réteg eleve kevesebb olyan munkát végez, amihez kaláka kellene, s ha mégis, akkor feltehető, hogy kevésbé vannak rászorulva a kaláka alkalmazására. Az pedig valószínűtlen, hogy a „kényszermentes" (szórakozás-célú, kapcsolatépítő) kaláka „fent" gyakoribb legyen, mint „lent" a „hiányelhárító" kaláka (lásd a 6. fejezetet).

A 4. modell (a továbbiakban: összetartó középréteg, röviden: összetartó) mellett is szól néprajzi elemzés.[2] Ha abból indulunk ki, hogy a kaláka zöme nem az elemi túlélést, hanem az előbbre jutást szolgálja, ha azt hangsúlyozzuk, hogy a kaláka cserére alkalmassá tevő szaktudást, munkaképességet, illetve tőkét, munkaeszközöket egyaránt igényel, akkor feltételezhetjük, hogy „középen" inkább alkalmaznak kalákát, mint „lent".

Ha ugyanakkor az is igaz, amit a 3. modell kapcsán írtam, hogy „fent" nem lehet elterjedt a kaláka, akkor a két állítás együtt az összetartó modellt valószínűsíti. Így pl. a szolgáltató és mezőgazdasági munkák során belátható, hogy ha kaláka jön létre két háztartás között, akkor mindkettőnek kell hogy javítandó tartós fogyasztási cikk, termelőeszköz, illetve föld legyen a birtokában ahhoz, hogy szükségük legyen a kalákára. (Ugyanakkor annyira jómódúak se le-

gyenek, hogy meg tudják piacon fizetni a szolgáltatás, a napszámos bérét.) A házépítő kalákában is az vesz részt, aki építkezik, ez pedig a legszegényebbekre és leggazdagabbakra nem jellemző.

A mai magyar társadalom leírására alkalmasnak tűnő három „tiszta" modell (1/a, 2. és 4.) nem zárja ki egymást. Említettem, hogy ha a szociális munkákat vagy az altruista cseremunkához közelítő kalákákat vizsgálom, valószínűleg a független modellt kapom, de esetleg ugyanazt a társadalmat a házépítés kalákái eloszlásának kapcsán a védekező, a mezőgazdasági munka kalákái esetében az összetartó modellel írhatom le. Vegyük észre, hogy a társadalomban egyidejűleg elterjedt a „szabályos" védekező (2/b) és az összetartó (4) modell, e kettő együttesen a 2/a modellt eredményezi, amit a továbbiakban széles körű védekező modellnek fogok nevezni (röviden: széles körű).

Vajon a korábban bemutatott modellek közül melyik írja le a mai Magyarországon a kaláka elterjedtségét a társadalom rétegei között?

A társadalmi struktúrát a Kolosi Tamás (1983) által kidolgozott státuscsoportok segítségével mutatom be. Az általa használt adatbázisban két munkafajtát lehetett elkülöníteni: a termelő és a szociális munkát. Az előbbibe a házépítés, a mezőgazdasági kistermelés és a nagyobb szolgáltatások munkái, az utóbbiba a napi apró „szolgáltatások", a szociális munkák és a háztartás munkái tartoznak.

A 4. ábra 12 státuscsoportra bontva mutatja be a háztartások társadalmi helyzete és a kaláka általánossága közti összefüggést.

Látható, hogy minden rétegben többen alkalmaznak kalákát a szociális, mint a termelőmunkák során. Ez nyilván azzal függ össze, hogy míg a háztartások többségében kialakul olyan szükséghelyzet, ahol „segítséget" adni vagy kérni kell, addig termelőmunka eleve kevesebb háztartásban for-

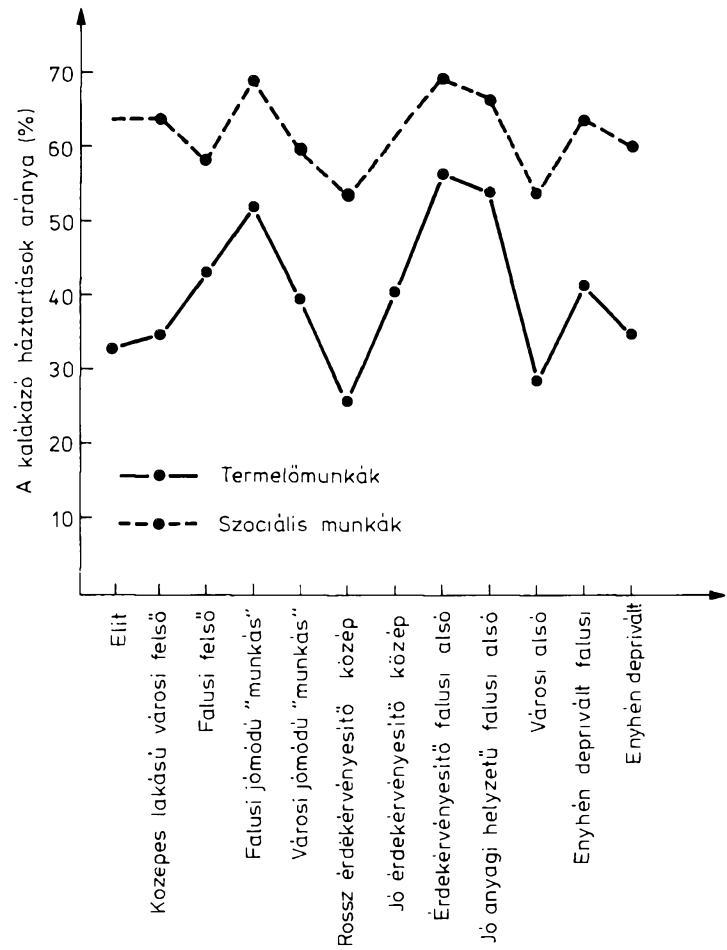

4. ábra. A kalákázó háztartások aránya státuscsoportok és munkafajták szerint

dul elő, de lehetséges, hogy az ezekhez kapcsolódó munkaerőhiányokat is inkább lehet megoldani piaci munkaerővel, mint a szükséghelyzeteket.

Látható a 4. ábrán, hogy a szociális munkák esetében kisebb a rétegek közti eltérés, mint a termelőmunkák esetében. Ez megerősíteni látszik azt a tézist, hogy egyfelől a mai magyar háztartások szociális tevékenységére „rétegfeletti" normák hatnak, másfelől, hogy a szociális munka kalákáit kiváltó kényszerek is inkább azonos mértékben találhatók meg a rétegek között, mint a termelőmunkáé.

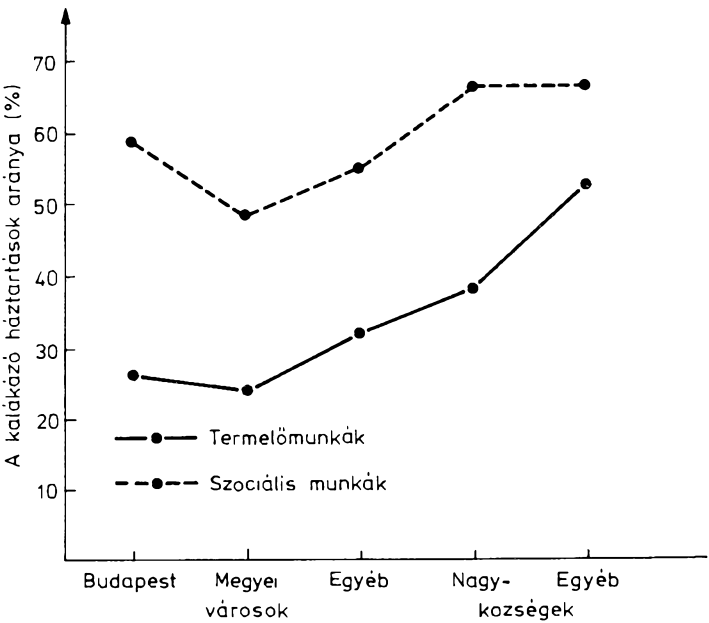

5. ábra. A kalákázó háztartások aránya településtípusok és munkafajták szerint

Az 5. ábra szerint a kalákát alkalmazó háztartások aránya és a településnagyság között negatív kapcsolat van. Jól látható, hogy a szociális munkák esetében is kisebb a különbség a városi és vidéki háztartások között a kalákázásban, mint a termelőmunkák során.

Hogyan alakul a rétegek kalákahasználatának gyakorisága, ha kiszűröm a településtípusok hatását? E kérdés megválaszolásához különválasztottam a 4. ábrán szereplő 12

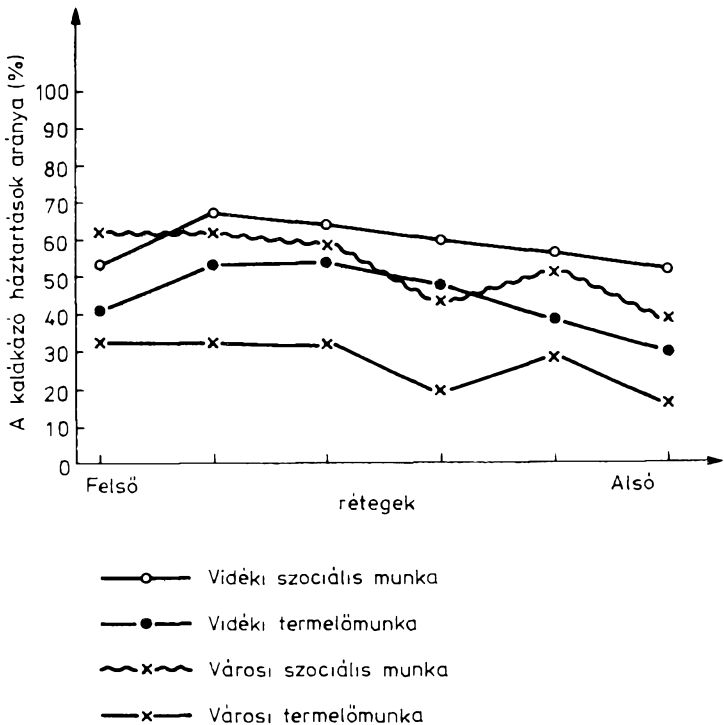

6. ábra. A kalákázó háztartások aránya lakóhely, munkafajták és társadalmi rétegek szerint

státuscsoport 6 vidéki és 6 városi háztartásokat tartalmazó státuscsoportjait.[3]

Látható, hogy a vidéki és a városi státuscsoportok között eltérő modellel írható le a kaláka elterjedése. Vidéken inkább az összetartó modell érvényesül, bár a szociális munkák esetében a rétegek közötti kis eltérés és a nagyfokú elterjedtség miatt a görbe a független modellhez áll közel. A termelőmunkák esetében megjegyzésre érdemes az összetartó modell aszimmetriája; az alsó rétegek között kevesebben alkalmaznak kalákát, mint a felsők között.

A városi státuscsoportok esetében a kaláka alkalmazásának gyakorisága az alkalmasnak ítélt modellek egyikével sem azonosítható. Mindkét munkafajtára, de különösen a szociális munkára a 3/a modell látszik érvényesnek.

Látható ugyanakkor, hogy csak a legalsó városi rétegek alacsony kalákaalkalmazása tér el jobban a többitől, tehát a független modell itt is szóba jöhet.

Mi az oka annak, hogy az alsó rétegekben a többihez képest kevesebben alkalmaznak kalákát? Két, egymást nem kizáró magyarázat lehetséges. Egyfelől az, hogy az alsó háztartások gazdasági tevékenysége nem igényli a kalákát. Tehát ezek a háztartások nem végeznek olyan és annyi munkát, amihez kaláka kellene.

Másfelől az, hogy nincs módjukban kalákát alkalmazni, mert képtelenek a viszonzásra vagy/és mert izoláltságuk miatt nem érik el a kaláka hálózatát. A széteső és az összetartó modellek alsó rétegeire tehát a háztartások alacsony aspirációja, illetve munkaképessége és/vagy társadalmi elszigetelődés jellemző.

Ezek a vonások egyrészt egyfajta pauperkultúrára, másrészt az idős háztartások társadalmi-gazdasági helyzetére jellemzők. Az előbbit nem áll módomban empirikusan igazolni, az azonban bizonyítható, hogy az idős háztartások az

aspiráció, a viszonzóképesség csökkenése, illetve az izolálódás miatt a többi korosztályhoz képest kevésbé kalákáznak.

A következő ábrán a háztartásfő kora és a kalákahasználat kapcsolatát mutatom be.

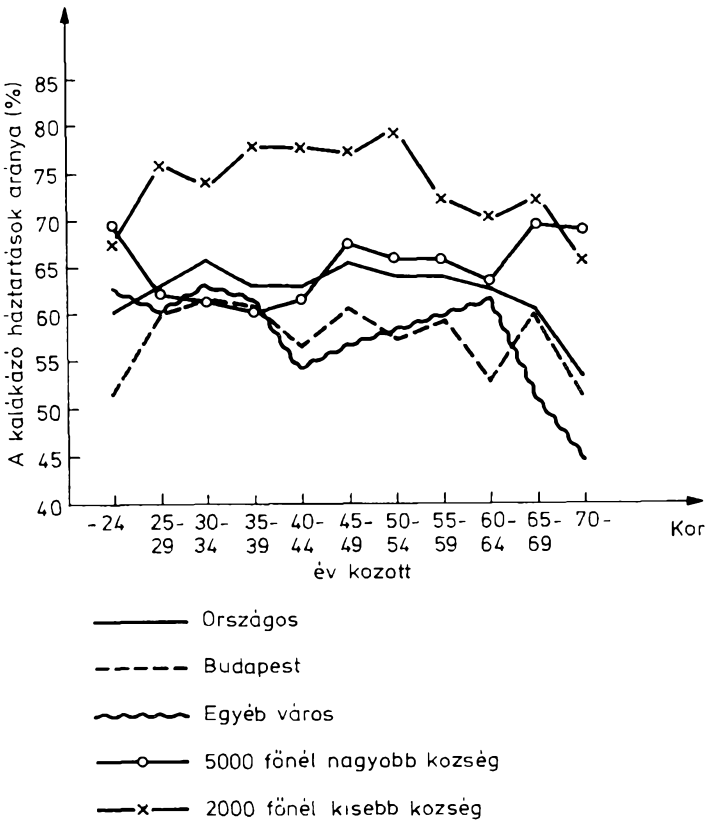

Forrás Rétegződés (1986)

7. ábra. A kalákázó háztartások aránya a háztartásfő kora és lakóhelye szerint

Itt is látható, hogy a falusiak között nagyobb a kalákázók aránya, mint a városiak között. Leginkább a 30–34 és 45–49 éves korosztályok kalákáznak az országos megoszlás szerint. Eszerint 45 év után fokozatosan, 65 év után gyorsulva csökken a kalákázás gyakorisága. Ez a tendencia vidéken nem, illetve kisebb mértékben érvényesül, ami a téeszesítés során leírt kényszerek továbbélésével (lásd a korábbi Serfőző-idézetet) függhet össze.

A kaláka és a társadalmi struktúra kapcsolatát az eltéréseknél sokkal inkább a függetlenség jellemzi. Ez érvényes a szociális munkára (4. és 5. ábrák) és a rétegződés komplex státuscsoportjaira (6. ábra). Másutt kimutattam azt is, hogy a kaláka alkalmazásában semmilyen eltérés nem mutatkozik a háztartások foglalkozás vagy jövedelem szerint képzett csoportjai között (Sik, 1984/a).

5. Miért kell a kaláka . . .

Láttuk, hogy a kaláka „ősidők" óta jelen van a háztartások gazdálkodásában, beágyazódva a közöttük kialakuló társadalomszervezetbe. Láttuk továbbá a kaláka a mai magyar háztartások számára is fontos kiegészítője munkatevékenységeik domináns elemeinek, az otthoni munkának és a munkaerőpiacnak.

E fejezetben arra a kérdésre keresek választ, hogy miért alkalmaznak a háztartások kalákát? A válaszadás során munkavégzéstípusonként – néprajzi, agrártörténeti, szociográfiai példák segítségével – mutatom be azokat a helyzeteket, amikor a háztartások kalákázni szoktak.

A mezőgazdasági munkák esetében a források azt is lehetővé teszik, hogy néhány példával a kalákákat kiváltó tényezők dinamikáját is megvizsgáljam.

Ezután a vidéki házépítés körülményeinek részletes leírása kapcsán mutatom be a háztartás munkaerő-elosztó stratégiájának modelljét, ezen belül a kaláka alkalmazásának kényszereit az otthoni és a piaci munkához képest a mai falun.

. . . *otthon?*

A háztartási, a szolgáltató és a szociális munkák a múltban egymástól szétválaszthatatlanok voltak. Egyfelől a századfordulót megelőző háztartások kevésbé voltak „szakosodva", mint manapság, másfelől nem alakult még ki a mai specializálódott intézményrendszer, a nők, a gyerekek, a szolgák és a cselédség végezték a háztartás „természetes" otthoni munkáit.

Az otthoni munkák során a kaláka nem csupán mint munkaerő-elosztó intézmény, de mint a szórakozásnak, a kapcsolatok ápolásának, sőt a társadalomszervezet céltudatos továbbépítésének eszköze is szerepet játszott.

„A fonó nemcsak gazdasági intézmény, hanem az egymás kiismerésének, a jovendobeli megválasztasának is kedvező alkalma A hosszabb ideig tartó gyakori egyuttléten a fiatalság minden lelki tulajdonsága, háziassága, munkakedve s idején és helyén nyilvanuló kedélyessége jól megfigyelhető S ezért olykor-olykor a szulók is megjelennek a kórusokban, hogy a fiatalok parválasztását ellenorizhessék De maguk a fiatalok is erosen ellenorzik egymást, a szokasoknak meg nem felelóen viselkedo legény hamar észreveszi, hogy hiába teszi bármelyik leány mellé is kisszékét, érkezesekor egy lány sem fogadja, hazamenetelkor nem akad párja – a lány pedig a fonóba érkezésekor az udvaron találja fonószerszámait »kitették a rokkáját« " (Szendrey, 1938)

Hasonlo funkciója van a mezogazdasági feldolgozo kalákáknak, lasd tollfosztas. kukoricahántas, szilvamagozas, szappanfózés, tarhonyacsinálás, disznóoles De a csúrdongoló is vegyes, táncos, alkalmi mulatság „Amikor az új csúr elkészult, a székely gazda táncmulatságra hivja meg az ismeros fiatalsagot és a fiatal házasokat, hogy sajátos helyben tappogo táncukkal a csur foldjét letapossák " (Szendrey, 1938)

A háztartas életének, nagy eseményeinek (szuletés, hazasság, halál) ceremóniái gyakran atmeneti munkaerohianyt eredmenyeznek Igy válik szuksegessé „társas segitség" lakodalom idejen „Ha a mai újsághireknek a kozleseire gondolunk, a meghívott vendégek sokszor százas számára, a napokig-hetekig tartó evés-ivasra, nem csodálkozhatunk, hogy az allatok levágásara es feldolgozasára, a levesbe valo és a sult tészták elkeszitésére kulon vágó-, metelt- vagy csigacsinalo es tésztasuto kalakát rendeznek, de meg a szegenyebbek is nagyobb lagzit csapnak, hogysem maga a csalad elég lenne kiallításahoz

Társas segitség a betegagyas asszonyoknak kuldott komatál, de ugyanilyen szolgálatkeszseggel vannak segitségére a gyaszba borult csaladnak is A szomszédok, ismerósok, komák es rokonok mennek a harangozóhoz, a paphoz, kantorhoz, segítenek vásárolni, a halottat kikészíteni, faragják a fejfát, adjak hirul szomszédról szomszédra a temetes idejét, virrasztanak a siratoban, assák meg a sírt, viszik s eresztik le a koporsót A család a haláleset estejen vacsorát ad viszonzasul " (Szendrey, 1938)

Ám a „hétkoznapi" háztartási munkák átmeneti munkaeróhianya is gyakran kalakat igényeltek Szabo László (1965) igy ir erról

„Az ilyen segítségnyújtás főleg a nő házimunkáinál általános (nagyobb terhet kell emelni, felügyelni a gyermekre, megkavarni a lekvárt, meszelésnél segíteni, boltba küldeni stb.).

A segítségnyújtásnak gyakori módja és a vasúttól távol eső falvakban van nagy gazdasági jelentősége annak a szokásnak, hogy a városba utazók kisebb-nagyobb bevásárlásokat végeznek a falu lakóinak. Már előző nap elhíresztelik, hogy hová utaznak, és aki ekevasat, szeget, kapát, orvosságot vagy más apróságot akar vásárolni, megbízza őket. A közlekedés javulása csak némileg csökkentette a szokás jelentőségét, sőt azóta az autóbuszkalauz és a naponta eljárók is kapnak hasonló megbízásokat. A férfiak nagyobb állatok vételekor magukkal viszik az állatokhoz jól értő komájukat is, hogy segítsen a választásban és a megvételben. . .Állandóan visszatérő munkájuk az asszonyoknak a mosás, szapulás, amely azonban igen ritkán válik társas munkává, mert rendszerint nem haladja meg egy család munkaerejét. A pataknál ugyan gyakran mosnak többen is egyszerre, de az együtt dolgozás csak véletlen. Ha a ház nőlakói valamilyen ok folytán nem tudják elvégezni a munkát, közeli rokont (leány, meny, testvér) hívnak segítségül."

Mint a 3. fejezetben láttuk, a háztartási és a szolgáltatási munkákban manapság alig fordul elő kaláka. A háztartási és a kisebb szolgáltató munkák esetében a technológia változása feleslegessé tette a külső munka alkalmazását, más esetben a szolgáltatások kiterjedése miatt a piaci munka használata vált általánossá, kiváltva az otthoni munkát és a korábban ezt kiegészítő kalákát.

Ahol a fentiek egyike sem következik be – mint pl. a lakáskarbantartás esetében –, ott a kaláka is megmaradt, mint az otthoni munka kiegészítő intézménye. (Lásd a 3. és a 4. táblázatot.)

Kialakultak azonban olyan modern igények is (tv-javítás, motorszerelés stb.), amelyek otthoni munkával nem elégíthetők ki. A háztartás ezért külső munka szerzésére kényszerül. Ám ha a piaci szolgáltatások árai magasak, és minőségük alacsony, „feltámad" a kaláka mint kiegészítő intézmény.

A már említett szolgáltatásfelvétel (Belyó, 1981) segítsé-

gével bizonyítani lehet, hogy a drága és rossz minőségű piaci szolgáltatás kényszeríti ki a kalákát. Egyrészt a háztartások harmada-fele azért végzi maga vagy kaláka segítségével a szolgáltatás különböző fajtáit, mert ezt tartja a legolcsóbb megoldásnak.

Másrészt a szocialista szektor építőipari tevékenységét alkalmazók 39%-a, a kisiparossal, illetve kontárral dolgoztatók 31%-a és 36%-a reklamálni kényszerült (s nyilván nem mindenki reklamál, aki rossz minőségű munkát kap!)

Erős kényszer a munkaerő-piac építőipari kínálatának korlátozottsága is. A háztartások 6,9%-a, a szolgáltatást igénybe vevő háztartások 21,4%-a azért nem tud építőipari karbantartó munkát vásárolni a vállalati szektortól, mert „nincs, aki elvállalná".

A szociális munkák esetében az előző két munkafajtánál sokkal elterjedtebb a kaláka a mai magyar háztartások gazdálkodása során (lásd a 3. fejezetet). Ez nem is meglepő, ha meggondoljuk, hogy pl. a váratlan, de legalábbis hirtelen bekövetkező súlyos betegség és halál milyen mértékben zilálja szét sokszor a háztartások „hétköznapi" gazdálkodási rendjét.

Példaképpen vizsgáljuk meg a háztartási, szolgáltató és szociális munkák jellemzőit Vésztőn, 1982-ben. (Hegyesi–Sík, 1984.)

Vésztőn az összes háztartásközi csereügylet közül (az ajándékozást kivéve) legelterjedtebb a betegápolás és a disznóölés volt. Az előbbit a háztartások 83, az utóbbit 81%-a végezte.

Kisebb arányú a háztartások közötti apró szolgáltatások általánossága – pl. javítás – (74%). A bajban (árvíz, lopás, baleset, tűz) segítséget nyújtó vagy kapó háztartások aránya még kisebb, de ilyen altruista cseremunkában is a háztartások 60%-a vett részt.

Ha megvizsgáljuk, hogy milyen munkákat végeztek a háztartások egymás számára pl. a betegségben való segítségnyújtás során, akkor látható, hogy ilyenkor a betegségtől sújtott háztartás megbomló munkaerőhelyzete legalább olyan súllyal szerepel a segítség kiváltó tényezőjeként, mint a betegség maga.

Betegség esetén a nők ápolnak, ellátják a háztartást (és a gyereket), főznek, mosnak, takarítanak. De gyakran a gyors segítséget és a betegség körüli ügyeket is ők intézik (beutalóért elszalad, gyógyszert vesz, pénzt ad az orvosságra és az orvosnak, hívja a doktort, de főleg az ápolás közvetlen munkáiban tevékenykedik). Fontos szerepe van a nőknek a lelki-érzelmi segítségnyújtásban is (látogat, vigasztal, tanácsot ad, őriz).

A férfiak a nők feladatai közül csak egyet végeznek – az ügyintézést (mentőt hív, halálesetnél ügyintéz, orvoshoz visz, vért ad, pénzt ad kölcsön). Rájuk vár viszont a gazdaság feladatainak felvállalása (etetés, meszelés, törés, vízhordás, disznóölés).

A javítás-szerelés „hétköznapi" eseteinek felidézése is azt mutatja, hogy miként a betegség kapcsán végzett munka lehet szolgáltató vagy mezőgazdasági munka is, úgy a javítás-szerelés is sokféle munkát jelenthet. Az alábbi (távolról sem teljes!) felsorolásból ezen túlmenően még az is kitűnik, hogy egy háztartásban mi minden szorul javításra, mi minden vár külső munkával történő elvégzésre, mert tudás, erő, anyag, szerszám hiányzik hozzá. Vésztőn tehát javítottak egymásnak a háztartások: motort, cipzárat, villanyt, csapot, autót, olajkályhát, kaput, biciklit, magnót, gázt, járdát, WC-t, rádiót, lószerszámot, hajszárítót, darálót, traktort, lovas kocsit, vattacukorgyártó gépet, tetőt; segítettek egymásnak vízteleníteni, költözni, malacot kútból kihúzni, lemezt hajlítani, parkettázni, képkeretezni, bútort tolni, szenet szállítani, disznót karikázni, nyúlketrecet készíteni, csa-

tornázni, hordót dongázni, hegeszteni, zárat felrakni, varrni, fűrészelni, gyereket őrizni, levelet címezni, ólat, szint, kerítést építeni, tésztát gyúrni, gerendát kocsiról lepakolni, gyalulni, szélfogót felrakni, „nehéz dolgokat arrébb rakni", falat hengerelni, kutat ásni, üvegezni, vásárolni és foltozni.

Belátható, hogy a váratlan és átmeneti otthoni munkaerőhiány gyakori jelenség, amivel számolni kell! Ilyenkor kell a kaláka, vagy mert a háztartás munkaereje átmenetileg lecsökkent (betegség, távollét, szaktudáshiány, öregség), vagy mert a munka jellege olyan, vagy a teljes háztartás sem elég hozzá (mert sok ember közös fizikai erejét vagy mert szakember gyors segítségét igényli.) Márpedig a fenti helyzetekben a kaláka alkalmazása gyakran könnyebb, mint a munkaerő-piacé. Egyfelől, mert kis ideig tartó, kis értékű munkáról van szó, amelyek végzéséhez a piaci munkaerő-kínálat túl drága. Ilyenkor a piaci munka megkeresésének költségei, a felvonulási idő – meg nem keresett munkabérrel számolt – költségei sokkal nagyobbak, mint a végzendő munka értéke.

Másfelől mert nincs „kéznél" a piaci munkaerő, márpedig ilyenkor a munkavégzés sürgős, s végül mert esetleg nincs is alternatív piaci munkaerő-kínálat (pl. ápoló, foltozó stb.).

Ilyen helyzetekben még az altruista munka is elképzelhetőbb, mint a piaci. Ennek azonban szintén vannak korlátai. Egyfelől kialakult normák szerint az altruista munka elfogadása (hosszabb ideig és gyakran) kliensi pozíciót, alávetettséget, esetleg a háztartás önállóságának megszűnését eredményezheti. Másfelől altruista munka nem adódik könnyen, illetve csak rövid ideig, kivételesen áll rendelkezésre, hiszen természetéből következően ez nem „hivatásos" munkavégzésre szolgál.

. . . a mezőgazdaságban?

Szabó Laszló (1965) szerint „a mezogazdasagi munkaknal legszembeotlóbb az emberek egymasrautaltsága

A kapásnovények a szazadfordulo után terjedtek el jelentekenyebben a hegykozi teruleteken Korabban ezek vetésterulete igen kicsi volt, ezért a kapálas ritkan vált társas munkáva Most bandaba allnak a szomszedok, rokonok, es sorra kapaljak egymas foldjet, mindig azon kezdve, ahol legsurgosebb a munka

A hegyi falvak életében nagy jelentosege van a szenamunkanak, hiszen megelhetésuk egyik fo pillére, kulonosen 1945 elott, az állattartas volt A szénamunkanal leglenyegesebb a munka idejében valo gyors elvegzése Van, ahol ezt egy család is kielegitoen meg tudja oldani, de van, ahol, ha arra szukség van, a nagyobb réteket már tízen is kaszálják egyszerre Kaszálni, gyujteni mindenki elmegy, ha megkerik rá, mert ezt a munkát nem lehet halogatni

Az aratás formaja, munkaszervezete a múlt szazad ota teljesen megvaltozott A hegyi falvak népe meg a XIX szazad utolso harmadaban altalanosan sarlóval aratott, de a foldmúvelo jellegu falvakban az uradalmak hatására már ekkor is a kaszás aratas dominált Az aratásnal lényeges a termes mielobbi levagasa, mert kulonben a szem elpereg A sarlos aratas meglehetosen lassú utemu, ezért nagy szerepe volt a társulásnak a munkafolyamat meggyorsitasaban Ott, ahol a hegyvideki foldek kulonbozo fekvése kovetkeztében előbb ert be a szem, hamarabb kezdtek meg az aratást Akiknek csak ideje volt, hívás nélkul is elment segiteni másoknak, hiszen a segítséget visszakapta A Hernad-volgyre ereszkedo falvak szegenyebb lakossága azonban gyakran aratott egyutt, mert a másoknak vegzett kepes aratas mellett csak ilyen modon vaghatta le csekely gabonaját "

Eszerint a kalákát a mezőgazdasági munkában is az otthoni munka átmeneti munkaerőhiánya okozza. Ez létrejöhet az időjárás kedvezőtlen alakulása miatt, ami a munka elvégzéséhez szükséges időt szűkíti, de a rossz idő minőségrontó hatásának elkerülése vagy betegség miatt is válhat sürgőssé a munka elvégzése.

Szegényeknél a munkaerő-piac szívó hatása miatt szinte tervezhető az átmeneti munkaerőhiány:

„ a 10 hold alatti birtokokon szukseges volt, hogy egyéb munkát is vallaljanak a csalad tagjai Ezek azonban olyan természetuek voltak, hogy

a családi közösségből szinte állandóan, de legalábbis a nagy mezőgazdasági munkák idején huzamos időre kiszakították a legértékesebb munkaerőt (részes aratás, cséplés, hordás stb., erdei munkák, ipari üzemek, bányák munkalehetőségei). Ezt a munkaerő-kiesést a családi gazdaság nem bírta el, s ha nem is állandóan, de külső munkaerőt kellett igénybe venni. Bérmunkásokat, cselédeket azonban a leggazdagabbak is csak modjával tarthattak. Ezért a család kiesett munkaerejét a szegényebb rétegek a nagyobb munkák idején egymás kisegítésével oldották meg.

A gazdálkodás menetét így folyamatossá tehették, s a család, mely zömében magában gazdálkodott, ilyenkor más családokkal összefogva, egymást kisegítve pótolta gazdaságában a munkaerőhiányt." (Szabó, 1968)

Érvényes ez az otthoni munka által el nem látható nagyságú földdel rendelkezőkre általában is, ahol többféle munkát hosszú távon célszerű így módon szervezni. Kós (1949) pontosan jellemzi az ilyen hosszú távú kalákák működését.

Heckenast (1969) példái a fentieken túlmenően azt is bizonyítják, hogy a kaláka a mezőgazdasági munka hatékonyságát emeli, a fajlagoseszköz- (beruházás-) igényt csökkenti, a munkateljesítményt fokozza. Pl. a behordásnál vagy a szénagyűjtésnél az igaerővel s a szállítóeszközzel való takarékosságot és a munkaszervezet méretének optimalizálását is jelenti. Eszerint a háztartások kevesebb holtidővel (felvonulási, fordulási idő) és munkaeszközzel végzik el a munkát, mint ha mindenki maga látna neki.

A szüretnél a kaláka az őszi munkacsúcs – ekkor folynak a vetés és betakarítás munkái – tompítását is jelenti, s mivel mindenki maga hozza a munkaeszközöket, így a háztartások tehermentesítve vannak a beruházások egy részétől.

A szántáshoz szükséges cimborálás sem csupán az igaerő hiányát pótolja, de a munka végzését is könnyíti és gyorsítja, hiszen összedolgozva ember és állat is többet pihenhet. A kaláka emellett rövidebb vetési időt, a jobb időjárás kihasználását is eredményezi (amivel a szántás munkái könnyebbé, a munka minősége jobbá válik). Sőt a cimborálás a jó termés esélyeit is fokozza azzal, hogy a gyorsabb

vetés egyenletesebb kelést és rövidebb betakarítási időt tesz lehetővé. Végül a munka szervezése is könnyebb így, mert kevesebbet kell az igát áttelepíteni.

Olyan példákat is hoz a szerző, amikor a munkaerő optimális kihasználása a kaláka legfontosabb indoka. Ez ott szembetűnő, ahol nem kell sem gép, sem beruházás, mivel az egyszerű technológia csak kézi munkát igényel. Ilyen pl. a kapálás vagy az acatolás. Ezek könnyű munkának számítottak (lányok, asszonyok, gyerekek végezték), de a munka el nem végzése a gazda presztízsét rontotta, és a közérdeket is sértette, hiszen a gyom nem állt meg a hanyag gazda földjének határán. Itt a csoportos kaláka segítségével rövidebb idő alatt végeztek egy-egy földdarabbal, mert kevesebb holtidőt (járkálást) vett el a munka, mint ha különkülön végezték volna.

Ellentétben a háztartási és a szociális – kisebb mértékben a szolgáltató – munkákkal, a mezőgazdasági munkák esetében az otthoni munka pótlásában a kalákának nem az altruista munka, az altruista cseremunka, hanem a munkaerő-piac a „vetélytársa".

Mezőgazdasághoz kapcsolódó altruista munkát ugyan kaphatnak a betegségtől vagy időjárási csapástól sújtott háztartások, és az özvegyek, betegek, ingázók, szegények is számíthatnak ilyen típusú segítségre. Azonban ennek szigorú korlátai vannak. Sem elfogadni nem illendő, sem adni nem szabad túl sok segítséget, viszonzatlan munkát. (Szabó, 1969; Takács, 1976) Az altruista munka nem lehet rendszeresen a mezőgazdasági tevékenység forrása.

A kalákát kiváltó és éltető okok a mezőgazdasági munkák esetében dinamikusan is elemezhetők., Ha igaz az, hogy a mezőgazdasági munkák során kalákáznak a háztartások, ha váratlan átmeneti munkaerőhiány lép fel, vagy ha ily módon akarják a munkavégzés terheit csökkenteni, a hatékonyságot növelni, akkor ha a munkaerőhiány fellépésének

jövőbeni valószínűsége csökken, illetve ha a munkaterhek csökkenő, a munka növekvő hatékonyságú, akkor a kalákát mind kevesebb háztartás fogja alkalmazni.

Másként:

– ha csökken a „mások" által végzendő mezőgazdasági munkavégzés igénye (mert pl. csökken a föld vagy nő a háztartás mérete);

– ha olcsó és nagy tömegű piaci munkaerő áll rendelkezésre;

– ha a gépesítés növeli a munkavégzés sebességét, minőségét, s csökkenti a váratlan időjárás okozta károk kockázatát, akkor a mezőgazdasági kaláka elterjedtségének csökkennie kell.

Ami a háztartásnagyság és a kaláka elterjedtségének összefüggését illeti, példák utalnak arra, hogy csökken a kalákázás ott, ahol a zadruga vagy a nagycsalád terjed el. Itt a munka zömét maga a háztartás végzi (Morvay, 1966). Az ilyen „befelé fordulás" miatt nem volt sosem gyakori a kaláka pl. a hegyvidéki palóc és matyó területeken (Szabó L., 1968), ahol a nagy munkaerő-tartalékkal rendelkező nagycsaládos háztartásforma sokáig fennmaradt.

A romló gazdálkodási lehetőségek a Bodrogközben a nagycsalád egy sajátos formáját hozták létre. Korábban itt a halászat volt a domináns megélhetési mód, ami a kiscsaládos háztartás elterjedését eredményezte. A vízszabályozások lehetetlenné tették ezt az életformát, viszont nem volt elég föld ahhoz, hogy a háztartások önállóan gazdálkodni tudjanak. Ezért a XIX. században területi összetartozáson alapuló nagycsaládok jöttek létre. Jogilag egy-egy kiscsalád alkotott egy háztartást, de a munkaszervezet közös egysége az egy udvarban élő „nagycsalád" lett. Ez a helyzet aztán visszahatott a társadalomszervezetre, és kialakult egy endogám házasodási kapcsolatok és kiterjedt műrokonság által összefűzött új nagycsaládi forma (Szabó, 1968). A külső

kényszerek okozta együvé költözés, közös gazdálkodás és nagycsaláddá válás a kaláka csökkenését is okozta. Ugyanúgy, ahogyan a zadruga és a szeres telepek kialakulásakor is a háztartáson belülre kerültek korábbi háztartásközi kalákakapcsolatok.

Ugyancsak csökkenhet a kaláka gyakorisága a téeszesítés után (Kós, 1949), mert a gazdaságok méretei olyan kicsik, hogy annak munkáit a háztartás maga is el tudja látni. Ha a tsz a háztájit is megműveli, akkor csak a legmunkaigényesebb tevékenységeknél (kapálás, betakarítás, behordás) marad meg a kaláka.

Az olcsó munkaerő piaci kínálata miatt visszaszoruló kalákára a földosztáshoz kapcsolódó építés egy esete szolgáltat példát.

Szolnoky (1953) leírása Ebes tanyaközpontról lényegében megegyezik a 2. fejezetben ismertetett példával. Az építéshez kapott hitel miatt azonban itt jobb volt az építkezők anyagi helyzete. Mivel bőven állt rendelkezésre olcsó cigány munkaerő is, így a vályogvetést pénzért végeztették el a háztartások. Minden más munkafázisban itt is a kaláka volt a fizetett munkaerő és az otthoni munka kiegészítője.

Az új, hatékonyabb gépek megjelenése, mint a 2. fejezetben láttuk, a kaláka elterjedtségét csökkentő egyik legfőbb tényező. Így a kukoricafosztás akkor szűnt meg társas munka lenni, amikor elterjedt a kukorica tisztán törése (Balassa, 1960), a fonó- és a kendermunkák, miután a gépi technika feleslegessé tette (Janó, 1966).

Az első világháború után olcsóbb lett az eke, ezért csökkent az igakölcsönző ledolgozás elterjedtsége (Heckenast, 1966), az ekekapa megjelenése pedig a kapálás társas munkáját tette feleslegessé, mert ennek kezeléséhez a háztartás otthoni munkája is elégséges volt (Szabó, 1965).

A 2. és 3. fejezetekben láttuk, hogy a házépítés során a kaláka a XVIII. század óta általánosan használatos munkaerő-elosztó intézmény, sőt manapság a kaláka a házépítések során nem csupán általános, de az építés számos fázisában az otthoni munkával együtt szinte domináns munkaerőforrás.

A következő két esettanulmány összevetése azt is bizonyítja, hogy a századforduló óta a kalákázás módja alig változott a vidéki házépítések során. Az építés sürgős, az időjárástól erősen függ, és a ház felépítése is mindkét esetben kb. két építési szezont igényelt. A technológia élőmunka-igényessége sem csökkent, inkább csak a régi igény egészül ki manapság az új anyagok, építési előírások és a komfort igényelte szakmunkákkal. Az otthoni munka szerepe is változatlan, s a háztartás minden tagja talál munkát ma is a házépítés munkáiban. A kalákázók régen is, s ma is főleg a munkaképes férfirokonságból kerülnek ki, amit a szomszédok és a munkatársak egészítenek ki. Az esettanulmányokból kiderül, hogy az építkezés ceremóniái, konfliktusai, a kaláka szerveződése és a viszonzás elmaradásának gyenge szankcionáltsága is sok hasonlóságot mutat.

E két esettanulmány után előbb a mai vidéki házépítés kapcsán elemzem a kaláka alkalmazásának néhány mikroökonómiai sajátosságát, majd a falusi házépítés kényszereinek fényében vizsgálom a kaláka szinte domináns intézménnyé válásának okait.

Házépítés falun egykor és ma

Házépítés Martonoson (Fél E., 1941)

„A házépítés az egész falu dolga, elsősorban azonban a közeli és távoli rokonságé. Ha száraz tavasz van, a közeli rokonság már februárban sürgeti a munkát: most ráérek, hordjunk földet a ház talajának. A gazda el is megy

egyik este 6 közelről való rokonához, 3 kocsishoz és 3 gyalogoshoz, hogy: födet akarnék hordani, nem-e lenne ke' olyan szives, hogy gyünne segíteni? Ha a rokon akkor nap nem ér rá, megmondja, hogy mikor ér majd rá, s akkor jöjjenek hívni. Reggel 7-8 óra felé jönnek is a kocsisok a födhordó kocsikkal (kocsioldal nélkül) s a födhányók ásóval és lapáttal. A háznál isznak pálinkát s elmennek akármelyik tóba földért. Minden kocsi tízszer fordul egy nap. A hazavitt földet a gazda igazgatja el, veri a tömőfával: ezen etetnek, fordulnak a kocsik is. Mikor a gazdasszony elkészült a reggelivel, üzen az emberekért. A munkát bőséges reggeli után folytatják 2–3 óráig. Ekkor ebédelnek, ebéd után a munkások hazamennek. Ha másnap nem segíthetnek, a gazda új segítséget hív, s a másnapi munka is csakúgy folyik, mint az első napi . . .

Ha korán kienged a tavasz, akkor már április elején hozzáfognak az épületcsináláshoz. A gazda mindennapra hív segítséget. A hívást testvéreken, közeli rokonokon kezdi, azután komák, távoli rokonok, jó barátok, sőt idegenek (falubeliek) is sorra jönnek. Vannak, akik kétszer, háromszor is elmennek segíteni, olyan is van, aki egyszer sem, vagy azért, mert nem ér rá, vagy azért, mert letagadja magát. Az ilyenre nem haragudnak meg, de nem is mennek el hozzá többet segíteni. Földhordáshoz 10 kocsist hívnak (kocsival-lóval) és 6 földhányót. Földhányónak olyanokat hívnak, akiknek nincsen igájuk. A segítség már reggel 6 órakor ott van a háznál, a pálinkázás után együtt indulnak a »tóba« földért . . .

. . . A vizeskocsival csak a kocsis megy; belehajtja a lovakat a vízbe, és felhércen állva meri meg a szapulókat. Ezalatt az otthon maradottak elterítik a földet ágyásnak olyanformán, hogy térdig érjen, s vederrel döngetik rá a vizet. Sietnek, hogy a föld minél hamarabb meg legyen eresztve, hogy gyúrathasssák. Két ember szalmával dolgozik: egyik vágja metszővel, másik áthányja boglyába közel az ágyáshoz. Közben a vizet a fele ember döngeti, a másik fele pedig hányja át a földet ásóval. Mikor az egész sarat megeresztik, ráterítik a szalmát, és ráeresztik a lovakat . . .

Az ágyást háromszor kell leteríteni szalmával. Mikorra ezt is belegyúrták a lovak, abbahagyják a munkát. Lemossák a lovakat, maguk is hazamennek megmosakodni, és tisztán jönnek vissza vacsorázni. (Vacsora: tyúkhúsleves, túrós lepény vagy siska. Minden étkezéskor van pálinka. Uzsonnaidőben szintén.)

Gyúrás után egy napot várnak. Ekkor este a gazda megint hív munkásokat, segítséget. Elhívja a falu három jó falrakóját: »legyen olyan szíves falat rakni, hogyha együnne«. Hív 3 embert, akik a falrakóknak segítenek rövid ágú villával. Hív 4-5 taligást és 4 embert a sarat vágni. Különben a falrakók határozzák meg, hogy hány munkás kell, az épület nagysága szerint. Ők mondják meg, hogy hány órára készítsék a reggelit. Akinek van szerszáma,

az hozza magaval, akinek nincs, annak a gazda keszit A munkaban most mar a falrakok parancsolnak, a gazda csak szót-mot, vizet ad, dohanyt ad, szerszámot készit A sárvágók a sárvágó kalapáccsal kettesevel vagják a sarat, a taligasok tókodjak a sarat talicskan, hárman adogatjak, és a falrakok meg rakjak a rovid agú villaval Egyszerre 100-120 cm magasan raknak mintegy kétmeteres darabon, úgy mennek tovább Ajtonak, ablaknak helyet hagynak Estére a falat korul folhúzzák Bó reggeli, ebéd és vacsora jár a munkásoknak

Egy honap múlva folytatjak a házepitést Ugyanugy megy minden, mint az első résznel a foldhordás, vízhordás, gyúratás; ugyanazt a harom falrakót hivják segitségul, akik először is ott voltak Megprobalják a tobbi embert is ujra hívni, azokat, akik már segítettek Ha ezek nem ernek rá, akkor hívnak csak másokat A második falrakáshoz hat emberrel tobb kell, mint az elsóhoz; másodszorra már allást épitenek, s a 6 új ember kozul 3 felhanyja a sarat, a másik 3 pedig az allásról továbbadja a rakónak

A harmadik sort megint csak egy honapra rakják tovább Ehhez annyi ember kell, mint a második sorhoz, az állást olyan magasra készítették a második sorhoz, hogy arrol a harmadik sort is lehet rakni A fal most két hetig szárad

Ezután a gazda beszerzi Ógyallan a tetőfat Régebben a gyallai fakereskedó fája kinn volt a Zsitván, a gazda kiválogatta, ami fa kellett neki, és 8 emberrel elment érte Ami fenyőfát vett, abból talpat készítenek, s azon tolókázzak fol az egész vásarolt faanyagot a Zsitva-torokig Ha a széleken nincsen viz, akkor kotellel is húzhatják a talpat. 3-4 ora alatt fonn van a Zsitva-toroknal akár tolják, akár húzzák Itt már 5 segitsegul kert kocsi várakozik Minden kocsi ketszer vagy háromszor fordul, aszerint, hogy milyen az ut

A tetéfa faragásához 3 ember kell Egy »mester«, ugyes ember, aki érti a munkát, és két másik Ezek 20-23 napig dolgoznak, de már nem segitségkeppen, hanem fizetésért, napszámba Ezek készítik el a tetéfát, amire azutan a tetet rakják A mester, aki a faragast vállalta, vallalja a nádazást is Nádazashoz a 3 fizetett ember mellett 8 segitseg van, akikkel egyutt 8 nap alatt fedik be a házat Ajtókat, ablakokat a faragó mester készíti Ugyanő a fonott, kerek keményt is A kemény simításához 6 asszonyt hívnak segítségul a rokonsagból A 6 asszony egy fél nap alatt meg is van a simítással A sárt az emberek hányják fol nekik, az asszonyok csak tapasztanak (Tapasztás kozben az emberek sarral megdobáljak az asszonyokat)

A padlasdeszkát is a mester csinalja le Most ujra száradni hagyjak az épuletet, egeszen új utánra

Cséplés utan újra 4 kocsis segítséget hívnak egy napra foldet hordani

és sarat gyúratni. A meggyúrt sár egy napig szikkad. Ekkor 5 asszonyt, tapasztót hívnak, és 8 embert, akik közől 4 vágja a sarat kapaccsal, 2 tókodja talicskán, 1 hányja föl az állásra, és 1 adja a padláson az asszonyok kezeire. Ebben a munkában már nem a mester, hanem ismét a gazda parancsol. A tapasztás egy nap alatt készen van. Az épület újra szárad szeptemberig. Ekkor bevakójják. Most már kőmívessel, régebben még 6–7 asszony és 3-4 ember segítségével . . .

Most következő tavaszig bárnak az épülettel. Ekkor az a mester, aki a faragást vállalta, besimítja a házat 3 nap alatt. Most már csak a háziak segítenek nekik. A kéményalját a gazdasszony maga simítja be. Ez egyetlen cselekedete a ház építésében.

Házépítéshez csak legjobb erőben levő 35–50 éves embereket hívnak, ha jó erős. Legényt csak akkor hívnak, ha jó erős. Az asszonynak nem kell különösképp erősnek lennie, de se túl fiatalt, se túl öreget nem hívnak. Gyerek csak vizet hordani (inni) segít, őt küldik dohányért, pálinkáért az emberek.

A munkások mind nagyon iparkodnak. Az öregebbek biztatják a fiatalabbakat: siessetek, nem kell tanácskozni, sarat, sarat. Idegenek általában jobban dolgoznak, mint rokon. A házépítésre az emberek visszahívják egymást. Ha nem számít valaki épületet csinálni, akkor akármilyen más munkára visszahívhatja azt, akinek segített. Ha a hívott, ilyen esetben nem menne, akkor mondják is neki: »és ementem, de te nem gyütté«. Asszony, magányos, ha segítséget kér, amit nem tudna visszasegiteni, rögtön mondja híváskor, hogy nem kívánom ingyér, majd visszaszolgálom. Az ilyen elmegy magától is szénát gyűjteni, vagy varr valamit ingyen, ha tud . . .

A segítséget a gazda »lenne ké olyan szives« szóval hivja. A napi munka végeztével, vacsora alatt szólítja fel a gazda a munkásokat, hogy »kedves atyámfiai, eljönnének-e holnap is«, s csak ha nem jönnek, vagy azok helyett, akik nem jönnek, hív újakat. A segítséget hívhatják a gazda nagyobb fiai is. Asszony segítséget gazdasszony hív vagy nagy lánya, menyecskéje. Vacsora végeztével a segítség megköszöni a gazdának a vacsorát, mire ez igy köszön vissza: »én is szépen köszönöm ám mindnyájuknak a szives fáradozásukat, elment erejük helyett adjon a Jóisten új erőt, egészséget. Ha a Jóisten éltet, majd egymásnak visszasegítjük, én is elmegyek, csak szólítsanak ám mindnyájan édes atyámfiai«."

A tiszaigari házépítés (Sik, 1981)

„1972-ben nősültem. Nevelőanyámnál laktunk egy szoba-konyhás házban. Két év alatt két fiunk született, így azután hamar szűken lettünk. Felhúztunk az udvaron egy vályogépületet, ahová bevezettük a vizet is. Volt villany, nem is volt rossz. Tudok vályogot vetni, segédmunkást adott a

család, így hamar ment Nem is gondoltunk építésre, olyan rosszul alltunk anyagilag, ugye a gyerekek, meg be is kellett rendezkedni Kellett szobabutor és nekem motorkerékpár, mert a buszozás sok pénzt elnyelt, meg a jópénzű kulönmunkáktól is elestem volna, ha nem tudok mozogni, márpedig kellett a kulönpénz, hogy megéljunk és félre is tegyunk Én kőműves vagyok, így hát maszek építkezessel tudtam kulónjovedelemhez jutni inkább, mint állattartással, kulonosen, hogy Sárika, a feleségem mindig állásban volt, nevelóanyám pedig betegeskedett

Lassan-lassan kezdtunk el építésre gondolni Előbb csináltam jó kerítest Olcsón szereztünk fát az állami gazdaságtól, fel is vágattam, s a tobbit meg anyósom és Sárika segítségével magam csináltam De olyan lett, hogy jártak a falu másik végéből is megnézni Már ketten el is kérték az ontóformát, hogy ók is ilyet csinálnának

Apránként az anyag is gyűlni kezdett Egy ismerós fuvaros hozott téglát Amennyivel olcsóbban hozta, annyit kért a fuvarért, így mindenkinek jó volt A fuvar ilyen kis faluban, ahol alig lehet valamit helyben kapni, drága, meg nehéz osszehozni, igy hat orultünk ennek a megoldasnak Szállitottunk aztán a vallalatom kis teherautojan is, ismeros segitségevel is

1977-ben aztán elinteztuk a telekatírást Nevelőanyámmal, ahol mindig is laktunk, eltartási szerződést kötottünk Így lehetett legolcsóbban a tulajdonjogot elrendezni. Hiába, csak számít, hogy mindketten tanácsi dolgozók vagyunk – én lakásügyi, Sárika adóugyi előadó –, így van jogilag jártas ismerősunk, aki ismeri a legjobban megoldásokat De az sem mindegy, hogy nekunk a tanácsi ugyintézés is gyorsabb es sima volt

A tervet is magam készitettem, csak egy mérnok rajzolta meg »hivatalosra«. A tervezés arát is allamilag szabottan kalkulálta, ez nem barátilag ment Nevelőanyám régi házát nem bontottuk le teljesen, csak a tetot dobtuk le róla Megemeltuk a padlást, és hozzáépitettünk ket szobát, előszobat, WC-t, külon fürdőszobát A padláshoz kulonfeljárót csináltattam, és magas tetőt rá, az utca felé egy kis loggiával, hogy később atépités nélkul lehessen szobát csinálni fent is

Aztán 1978 júniusában nekikezdtünk az alapozáshoz A munka zomét Sárika és az anyósom csinálta az én irányításommal Két rokon család dolgozott nekunk ekkor sokat, a szentimrei rokonság, ók keresztanyám unokái es férjeik Régebben egy évben egyszer ha megfordultak nálunk Ha itt voltak látogatóban, segítettek, ha volt valami, s én is csináltam nekik ezt-azt, de az nem volt, hogy kifejezetten segíteni eljottek volna Húsvétkor látták az udvaron az anyagot. Mondták, szóljunk, ha kell a segítség, mert ők is épiteni akarnak majd házat és garázst

Így aztán felhívtuk őket telefonon, ők autóba ültek, és egy szabad

szombaton elkezdtuk az alapozast Jottek a felesegek is, foztek es vegeztek a konnyebb munkakat Meg neveloanyam is tett-vett pedig jarni is alig tudott

Segitett Sanyi bacsi, a szomszed is O is rokon amugy, neveloanyam batyjanak a nevelt fia Nem ver szerinti rokon, de nagyon hasonlo modon kerultunk a familiaba Ot elhagyott gyerekkent fogadtak magukhoz, engem meg otvenkettoben, miutan elarvultam Anyam meghalt, es apam, hogy nem birta tanyan a harom gyerekkel a padlassopreseket, szetosztott minket a faluban, majd felakasztotta magat

Na de ez nem tartozik ide, szoval segitett Sanyi bacsi es Sanyi, a fia is O csak ugy jott, mint »jofiu«, meg nem udvarolt, raert a hetvegen Persze naluk is lesz biztos munka, renovalni akarnak, es akkor kellhet a segitsegem Sanyi bacsi mar korabban is segitett, mikor a keritest csinaltuk, a Sanyi meg eppen tegnap jott emesztogodrot asni a kucuknak A ket Sanyi akkor is jott segiteni, mikor lattak, hogy a balesetem miatt elhuzodik az epitkezes, es nem fogok tudni nekik segiteni

Az alapozast ket hetvegen befejeztuk Jott ket szomszed kissrac is, ok koveket keresgeltek, amit bedolgoztunk az alapba Ok csak ugy maguktol jottek Bameszkodtak itt mindig, aztan befogtuk oket Itt voltak az egesz epitkezes alatt Szolni sem kellett nekik, csak ugy jottek Volt, hogy mondtam na itt egy szazas, vegyetek magatoknak valamit, ertitek?

Az alapozas nagy munka volt Reggel hattol este hatig dolgoztunk, megettunk 5 csirket es 3 kilo hust, megittunk ket lada sort Igy is azert tudtunk csak haladni, mert kaptam egy keverot kolcsonbe A srac falubeli es lattam, hogy o is epitkezik Na elmentem, hogy ideadna-e? Mikorra kell visszahozni? Mondta, ha kell, majd szol Penzt nem kert erte, faluhelyen kisebb gepeket, allast, felesleges anyagot szivesen adnak kolcsonbe

Aztan jott a falazas Ez ket hetveget es ket hetkoznap delutant igenyelt, meg en es a csalad munka elott es este mindig tettunk-vettunk egy keveset Ebben a munkaban is a szentimreiek es a ket Sanyi segitett, rajtuk kivul itt volt meg ket munkatarsam Egyikuk, azt is Sanyinak hivjak, komuves Neki 2-3 eve segitettem par napot, komuves szakmunkakat O meg tudta volna maga is csinalni a szakmunkakat, s voltak nagy fiai, akik elvegeztek a segedmunkakat, de sietnie kellett, mert jott az aremeles, es be akarta fejezni a nagyjat elotte Igy elfogadta az ajanlkozasomat, es megigerte, hogy visszasegiti majd, amit akkor dolgoztam neki Masikuk, Lajos bacsi, segedmunkas Nala sokat dolgoztam, de o meg is fizetett Megbeszeltuk, hogy ha kevesebb bent a munka, es jo az ido, mindig megyunk es csinalom neki a szakmunkakat Meg szabadsagot is vettem ki neki Orankent 22 Ft-ban allapodtunk meg, amennyiert akkor munkatarsnak dolgoztam Ez egy szolid ar volt Rendesen irtuk, hogy hany orat dolgoztam Azert jott

segíteni, mert akkor szolíd áron, gyorsan és jól megcsináltuk a házát. Nem kívánta, nem is kívánhatta ingyen; nem szakember, nem tudta volna visszasegíteni. Örült, hogy lett jó szakember, szolíd áron.

Lett volna még egy kőműves, a feleségem unokatestvérének a férje. Úgy tervezték, hogy ők is építkeznek. Meg is beszéltük, hogy majd segítünk egymásnak. Aztán meggondolták, inkább igényeltek lakást, amit azóta sem kaptak mellesleg meg, úgyhogy azóta mégis belefogtak a régi, rossz lakás helyrepofozásába. Nekem mindenesetre lemondta a segítést, hogy nem fogom tudni visszasegíteni. Ez rossz volt, mert számítottam rá mint szakemberre. Szerintem ennél jobban kellett volna tisztelnie a rokoni ágat. Én is elmegyek egy-két napot segíteni, csak úgy, hogy köszönöm szépen. No nincs harag közöttünk azért.

Az emésztőgödör ásásában mindenki segített újra, akit eddig említettem. A baj ezután következett, balesetem volt. A betegségem miatt leállt néhány hétre az építkezés. Én ugyan dolgoztam gipszben is, aztán meg éppen jó volt, hogy betegszabadságon voltam, hiszen otthon már »teljes értékű« munkát végezhettem. Sárikával, anyósommal, a két Sanyival meg a szomszéd srácokkal egy hónap alatt befalaztuk lassanként az emésztőgödröt, s végig otthon voltam a padlásemelés, falazás és tetőfelrakás alatt. A késés miatt azonban kiszálltak az építkezésből a szentimreiek. Látták, hogy nem fogom tudni visszasegíteni nekik, amit vártak, meg nekik is már körmükre égett a munka otthon.

Mást meg kit hívtam volna akkor? A testvéreim, mert főleg testvérre számíthat falun az ember, széjjelszóródtak. A bátyám nem is tudom, hol lakik, öcsém meg eléggé az anyagi csőd szélén áll, most miért terheljen még azzal is, hogy nekem dolgozzon? Meg nincs is olyan fizikai erőben. Balesete volt a munkahelyén, panaszkodik, hogy fáj a lába, hát hogy hívjam így?

Nem hívtunk barátokat sem, mert nem akartuk kihasználni őket, csak azt hívtuk, aki önként mondta: én is fogok építeni, segítek, aztán majd visszasegíted! Amikor a barátaim építenek, ők is a rokonságból kerítik a munkást. A rokonságon belül mindig akad szakember, s ilyenkor a legmesszebbi rokont is számításba veszi az ember, csak ne kerüljön pénzbe a munka. Na ezután nagy munka jött, a tetőbontás. Sok ember kell hozzá, és sietni kell, mert ha esni kezd, nincs az ember feje felett tető. Négy napig csináltuk éjjel-nappal. Ebben a munkában az anyósom és a szomszéd kissrácok is embernyi munkásként vettek részt. Kapdosták a cserepeket a csúszdáról, és tették félre óvatosan, ne törjön szét sok.

Dani bácsi, a másik szomszéd is segített ebben a munkában. Vele volt már korábban pénzügyem. Lebetonoztam a konyháját és ki is csempéztem. Csak az anyag árát fizette ki, mert azt mondtam neki: elég ez, Dani bácsi, majd jöjjön aztán segíteni, ha építek! Nahát nézte is mindig, mikor van

dolog, nyomban jött, ha látta, hogy kell. Mindig itt volt, ha fuvar jött, és segített lepakolni. Meg kis kertitraktorral hozta a szomszédból a vályogot. Ezek nagy spórolások, mert ha nincs kéznél ilyen segítség, a rossz idő miatt sok anyag tönkremehet. Mihály bácsi, a szembeszomszéd is segített a tető leszedésében. Korábban segítettem nekik házat, istállót építeni. Megkért, jöjjek segíteni neki, nehogy rájöjjön a rossz idő. Aki elkezdte az építést, László bácsi 150 Ft-ot kért egy napra, ezt nekem is kifizeti – mondta. Ki is vettem 4-5 nap szabadságot, és teljes ambícióval dolgoztam. Én nem kértem volna tőle pénzt, hiszen ha szerszám kellett, vagy alkalmi kisebb segítség, ő is mindig segített, de ő inkább fizetett, ha már úgy is pénzért dolgoztatott, hogy folyton ott legyek a házán.

Hát, volt itt a tetőbontásnál olyan nyüzsgés, hogy csak na. Nem csoda, hogy ezek közül már nem jött senki később segíteni. Persze a család végig dolgozott, és jöttek mások. A saralásnál pl. nevelőanyám keresztfia. Neki korábban nem segítettem, csak itt járt, és látta, hogy dolgozom. Mondta: Pistukám! Kell segíteni valamit? Elszaladjak? Mondtam, ha tudsz segíteni, nagyon jó lenne. Jött is, aztán kirukkolt, hogy kellene egy kis segítség meg egy kis kavics. Vízórát akart építeni. Dolgoztam is neki vagy három órát, de ő is volt nálam annyit.

Egy munkatársam, szobafestő-mázoló is segített a saralásban. Jó erőteljes fiatalember. Ő is új házas, tudtuk, neki is kell majd a segítség. Őt aztán megtartottam inkább a szobafestés munkáihoz. Ott segítsen, ahol a szakmáját jobban tudja használni. Így kevesebbe is került a festés, mintha idegen csinálta volna, de ami a fő, volt, aki megcsinálta, mert nyáron nagyon nehéz szakembert szerezni, olyan leterheltek.

Az ajtók és ablakok berakásakor már dolgoztam, így szabadságot kellett kivennem. Ebben a munkában csak segédmunkás voltam, a szakmunkát Miki bácsi, Sárika családjának egy régi barátja végezte. Ő debreceni. Egyszer meglátogatott minket, s látta, építkezni fogunk. Mikor elment, mondta, segíteni fog berakni az ablakokat, csak írjunk, hogy ha ott tartunk. Így is történt. Három napig volt itt, mindezt csak barátságból, pénzt nem kapott érte. Talán később bejelent igényt segítésre, s akkor segítség erejéig vissza is adjuk, de erről nem volt szó.

A villanyszerelés első menetére mikor sor került, már október volt. Egy nyugdíjas kolléga csinálta. Hát ő kért pénzt érte, de munkatársi árat csak. Meg csak akkor fizettünk, mikor a teljes munkát befejezte, a következő őszön. Ez is nagy könnyebbség ám. Na, de segítettem én is neki sokat a munkahelyemen, mikor együtt dolgoztunk, és ő maszekolt vagy fáradt volt. Így a villanyszerelés költsége kétharmada volt, mintha idegen csinálta volna, meg ő készítette a terveket is, amit az ismerőseivel hamar és könnyen engedélyeztetett a hatóságnál.

Így maradt abba tavaly az építkezés. A betegségem miatt nem tudtuk egy idényben befejezni, ahogy azt szokták. De hát nem volt már több segítség, és a mi erőnk is elfogyott. Behúzódtunk az egyetlen szobába, amit fűteni tudtunk, összetoltuk az ágyakat, és ott teleltünk át közös ágyon öten.

Ami ezután jött, azt jobbára meg tudtam csinálni magam, hiszen szakember vagyok, úgyhogy csak innen-onnan, főleg családtagokból meg a szomszédoktól kellett, hogy kerüljön alkalmi segédmunkás. Jött a mai munkahelyemről is három segédmunkás, akik tőlem függenek, és dolgoztak pár napot. A rokonságra már nem számíthattam. Már nagyon igénybe vettem a segítségüket, és az ember ezt már érzi, és nem tervez velük.

Úgy számolom, hogy vagy húsz embernek tartozom most munkával, noha én, Sárika meg anyósom szinte végigrobotoltuk ezt a két évet. De ha fizetnünk kellett volna minden szak- és segédmunkát, akkor bele se kezdhettünk volna az építkezésbe. Sokkal olcsóbban lehet ilyen segítséggel felépíteni egy házat, mintha mindenért fizet az ember, de aki nem maga épít, az nyugodtabban fekhet az ágyában, mert nem érzi azt a súlyt, hogy ennek is tartozom, annak is tartozom, ennyit meg ennyit kell még dolgoznom mások házán.

Megtörténhet az is, hogy aki segített, annak nem lehet visszasegíteni, mert elköltözik, vagy nem épít, aztán az ember adósnak érzi magát mindig. S adósnak nem jó lenni, mert nehéz így a találkozás. Ezért mondom, hogy anyagilag előnye, de erkölcsileg hátránya van az ilyen építésnek.

Olyan ritkán van, hogy valakinek segítenek, és az nem segíti vissza. Vannak emberek, akik pontosan fel is írják a tartozást. Vesznek egy noteszt, és abba jegyzik: Józsi bátyjának ekkor öt, akkor három napot voltam. Ez nem olyan, mint egy szerződés, van, aki nem is írja. Én sem írtam, de hát nem is segítettem olyan sokat. Meg azért én is számon tartottam. Nem kívántam én senkitől, hogy ingyen segítsen, visszasegítem én mindezt később. Ezt már munka közben megbeszéltük, de hogy mikor? Majd szólnak. Lehet, hogy három vagy öt év múlva: no gyere, kellene a segítséged, építésbe fogtam! És akkor nem lehet nemet mondani! Meg azt se nagyon, hogy csak ennyit segítek, mert te is ennyit dolgoztál nekem. Dolgozni kell, dolgozni!"

A kaláka alkalmazásának mikroökonómiájához

A bevezetőben említett „jó számtanos Teri" kiszámolta, hogy a kaláka drágább, mint a napszám és az otthoni munka együttesen. Most előbb az ő módszerét követve hasonlítok össze három házépítési megoldást.

A kérdés: milyen módon tudja egy átlagos vidéki háztartás a legkisebb munkaköltséggel felépíteni a házát?

Ezután az időtényezőt is bevonva az elemzésbe fogom vizsgálni, hogyan hat a kalákázás, illetve annak hiánya a házépítés munka- és egyéb költségeire? Úgy vélem, ily módon bizonyítani tudom, hogy – egyelőre függetlenül a külső kényszerektől – vannak a kalákának olyan gazdasági előnyei az önkizsákmányoló[1] és a munkaerő-piaci házépítéshez képest, amelyeket Teri nem vett figyelembe, s ami miatt hibás következtetésre jutott jó számtanos volta ellenére.[2]

Induljunk ki egy egyszerű modellből. Tételezzük fel, hogy három minden szempontból azonos (munkavégző-képesség, szaktudás, pénz) háztartás teljesen egyforma, (nagyság, komfort, minőség) házat épít. Mindhárom ház felépítéséhez 1000 óra szükséges. Ezt az 1000 órát az önkizsákmányoló Ö háztartás otthoni munkából, a kalákázó (*K*) háztartás a szükséges munkaórák ⅓-át otthoni munkával, ⅔-át kalákával szerzi. Végül a piaci (*P*) háztartás minden munkát a munkaerőpiacon vásárol. Mennyibe lesz a felépült ház összmunkaköltsége *Ö*, *K* és *P* háztartásnak?

Ö háztartás munkaköltsége annyi, amennyit nem tudott megkeresni a munkahelyén vagy a második gazdaságban, mert többletjövedelem-szerző tevékenység helyett saját házát építette. *K* háztartás 333 munkaórájának ugyanez a kieső jövedelem felel meg (feltételezve, hogy szabadidő az önkizsákmányoló háztartás számára nem létezik. Ha *Ö* és *K* háztartás nem a saját házát építené, akkor minden felszabaduló idejében jövedelemszerző munkát végezne.) A fennmaradó 667 munkaórát egyfelől a kalákatársak szokásoknak megfelelő ellátása, másfelől a viszonzás idejének kieső jövedelmei terheli.

A *P* háztartás esetében az építkezés munkaköltsége az 1000 munkaórának és a napszám órabérének szorzata.

Az önkizsákmányoló házépítés esetében a munkaköltség

30-50 000 Ft. (A kieső jövedelem, ha azt mezőgazdasági kistermelőként vagy építőipari segédmunkásként szerezné meg a háztartás, kb. 30-50 Ft/óra.) Az építőipari munkaerőpiac átlagos napszámbérét szakmunkák esetében 100 Ft/órával, segédmunkánál 50 Ft/órával számolva, s feltételezve, hogy az 1000 munkaóra negyede szakmunka, a piaci építkezés teljes munkaköltsége 62 500 Ft.

A kalákázó háztartásnak 333 óra otthoni munkát kell a kieső jövedelemmel elszámolnia. Ez kb. 10 000, illetve 17 000 Ft. Ha a kalákában kapott 667 órát mind viszonylag rövid időn belül viszonozza (tehát a kieső jövedelem becsült értékét változatlannak tételezhetem), akkor további kb. 20-30 000 Ft-ot jelent a viszonzás miatti kieső jövedelem. Hozzájön ehhez a kalákázás rezsije. Ha egy személy napi ellátására 90 Ft-tal (ebéd, sör, egy-két feles) és 5 fős kalákacsoportok 10 órás munkanapjaival számolok, akkor a 667 munkaóra kb. 14 munkanap alatti napi 450 Ft-ért végezhető el. Ez összesen kb. 6000 Ft-ot tesz ki. Ily módon a kaláka összmunkaköltsége 36-56 000 Ft.

E számítás szerint tehát a „jó számtanos Terinek" nincs igaza. A három építkezési mód legdrágábbika a munkaerőpiaci és gyakorlatilag nincs különbség az önkizsákmányoló és kalákázó megoldás között (sőt ezek magasabb kieső jövedelemmel számított változata is közel esik a piaci változat költségéhez).

Vonjuk most be az elemzésbe az időtényezőt. Belátható ugyanis, hogy a munka eltérő hatékonysága miatt hosszabb idő alatt épül fel a ház, ha csak a háztartás, mint ha kalákacsoport vagy ha piaci munkaerő építi. A következő táblázatban ugyanazon háztípus felépítéséhez szükséges összmunkaidő becslésének paramétereit mutatom be.

Az önkizsákmányoló házépítés alacsony hatékonysága miatt többévi, hosszú építési időtávú és napi munkaidejű munkát jelent. Az építés és a szervezés munkáját az egyik

Az önkizsákmányoló, a kalákázó és a piaci házépítés munkaigényének jellemzői

	Önkizsákmányoló	Kalákázó házépítés	Piaci
Az átlagos munkacsoport nagysága	másfél háztartástag	egy háztartástag és három kalákatárs	egy szak- és két segédmunkás
A napi munkaidő	12 óra	10 óra	10 óra
Átlagos szervezési idő (otthoni munka) naponta	1 óra	1 óra	0
Építési idény	február–november	március–október	március–október
Az építési idény alatti – hétvégi napok száma	80	64	munkanapok száma heti 4 nap
– szabadnapok száma	20	20	
– „lopott" munkanapok[3]	30	10	
Építési idő táv	4 év	2 év	1 év
Összmunkaigény	10 820 otthoni munkaóra	2610 otthoni munkaóra 3840 kalákamunkaóra	3840 piaci munkaóra

(a férfi) háztartástag folyamatosan végzi, de a másik fél is részt vesz a házépítésben.

A kalákázó házépítés az önkizsákmányolóhoz képest rövidebb napi munkaidővel és építési időtávval, valamint ke-

vesebb „lopott" idővel fele ideig tart. A munkában egy háztartástag végig részt vesz, s ehhez átlagosan három kalákázó munkája társul. (Az átlag arra utal, hogy van, amikor többen dolgoznak együtt, de van, hogy egy segítség kell, s az sem ritka, hogy egyedül dolgozik az építkező háztartás.)

A piaci építés egy idény alatt befejeződik. Itt a háztartást nem terheli szervezési munka, és otthoni munka sem kell az építkezéshez.

Az összmunkaigényt az önkizsákmányoló munka esetében úgy számítottam ki, hogy 1,5-del szoroztam az építés éveinek, az építési idény hétvégi, szabadság- és „lopott" napjainak és a napi munkaórák szorzatát (9360 óra). Ehhez adtam hozzá egy fő négyévi, napi egyórai átlagos szervezési idejét (1460 óra).

A kalákázó építés esetében az otthoni munkát az építési évek, az építési idény napjainak és az átlagos napi munkaórák szorzata, illetve a szervezési idő napi 1 órájának összege adja (2610 óra). Ehhez három kalákázó viszonzandó munkája adódik (2 éven keresztül napi 10 órát a hétvégeken,) tehát összesen (3840 óra).

Ez utóbbi érték azonos a piaci építés munkaóráinak számával, ahol szintén átlagosan 3 külső munkaerő dolgozik az építkezésen, két év helyett csupán egy éven keresztül, és hetente nem két, de négy napon át.

A három építési mód közül az önkizsákmányoló építkezés a legmunkaigényesebb, a kalákázó építésnél 1,7-szer, a piacinál 2,8-szor több munkaórát igényel. A kalákázó építés a piacinál szintén 1,7-szer több munkaórát jelent.

Mennyibe kerül most már a ház felépítésének munkája a három építési mód esetében? Ismét a 30-50 Ft-os kieső jövedelemmel számolva, az önkizsákmányoló építés kb. 320-540 000 Ft-ba, a piaci építés (ha a szak-, segédmunka aránya 1 : 3 és ára 100 Ft, illetve 50 Ft) kb. 240 000 Ft-ba kerül.

A kalákázó építés otthoni munkájának kieső jövedelemmel számolt értéke kb. 78-130 000 Ft. A visszadolgozandó kaláka kieső jövedelme kb. 115-192 000 Ft. A kaláka rezsije kb. 35 000 Ft. Összesen a kalákázás tehát kb. 228-357 000 Ft-ba kerül.

Eszerint a „legdrágább" kalákázás is alig kerül többe, mint a „legolcsóbb" önkizsákmányolás, ám a piaci építésnél csak a „legolcsóbb" kalákázás kerül kevesebbe. E számítás arra utal, hogy a „jó számtanos Terinek" lehet, hogy mégis igaza van. Ha a piac valóban ennyivel hatékonyabb a másik két munkavégzési módnál! Hogy ez így van-e, előbb vizsgáljuk meg, mi okozza az önkizsákmányolás kiugróan alacsony hatékonyságát?

Ennek alapvető oka, hogy az önkizsákmányolás során jelentős az a többletidő, amit a munkaterület előkészítésére, a szervezésre, az anyagok beszerzésére, a szállításra kell fordítani. Ugyancsak rontja a munka hatékonyságát, mert lassítja a munka ütemét, hogy az építés során a szakmunkát kiszolgáló segédmunka kevés, és hogy a csoportos munkák óriási egyéni erőfeszítéssel is alig helyettesíthetők. Rontja az önkizsákmányoló építés hatékonyságát a szakértelem hiánya is.

Végül az önkizsákmányolás nem csupán fogyasztáskorlátozással párosuló, hosszú ideig tartó, folyamatos túlmunka, de a pauperizáció egyik fajtája is (a háztartás kohéziója csökken, a „felejtés-túlélés" érdekében fogyasztott alkoholmennyiség nő stb.). Mindezek társadalmi költségként is felfoghatók, amennyiben rombolják a háztartás kapcsolatait, munkaképességét és presztízsét, s ez vagy csak többletkiadásokkal állítható helyre, vagy hiányuk veszteségeket jelent a háztartás jövőbeni gazdálkodása során.

Az építkezés elhúzódása sokféle szinte elkerülhetetlen veszteségekkel is jár. A következő felsorolás tartalmazza

azokat a tényezőket, amelyek az építkezések elhúzódásával gyorsulva növekvő többletköltséget okoznak:

– az anyagok, szolgáltatások áremelkedése;

– az infláció miatt a pénz értékének csökkenése;

– a tárolás költségeinek növekedése (ha fizetni kell érte azért, ha az építési területen tárolják az anyagot, akkor a tárolási veszteségek, károk miatt);

– a már meglévő épületrészek állagromlását helyrehozandó többletanyagköltség és -munka;

– az építkezés alatti lakásmegoldás kiadásai.

Az építkezés elhúzódásából következő közvetett (társadalmi) és közvetlen többletköltségeket a hosszú építési idő miatt megszaporodó kieső jövedelmekhez hozzáadva válik az önkizsákmányoló építkezés a másik két alternatívához képest egyértelműen rosszabb megoldássá.[4]

A „jó számtanos Terinek" abban tehát feltétlenül igaza volt, hogy nem az önkizsákmányolást választotta. De jól tette-e, hogy a piacot választotta a kalákázás rovására? E kérdés megválaszolásához vizsgáljuk meg a kalákázó és a piaci építkezés összköltségének változását az építési idő függvényében.

A 8. ábra I. részében a bérköltségek alakulása látható. Feltételezve, hogy a piaci bér (P) átlagosan 70 Ft/óra, és a kalákamunka (K) kieső jövedelme átlagosan 40 Ft/óra, továbbá, hogy a háztartásnak van elégséges pénze szabadon dönteni, hogy mennyi piaci munkát vesz, akkor a fenti egyenes írja le az építés bérköltségeinek alakulását a kalákapiaci munka párosításától függően. Az összes bérköltség legmagasabb akkor, ha minden munkát piacon vesz meg a háztartás, és fordítva.

Az ábra II. részén az építkezés egyéb költségeinek alakulása látható az építési idő hosszának függvényében. Miért U alakú a görbe? Azért, mert a túl gyors és az elhúzódó építkezés egyaránt növeli az egyéb költségeket.

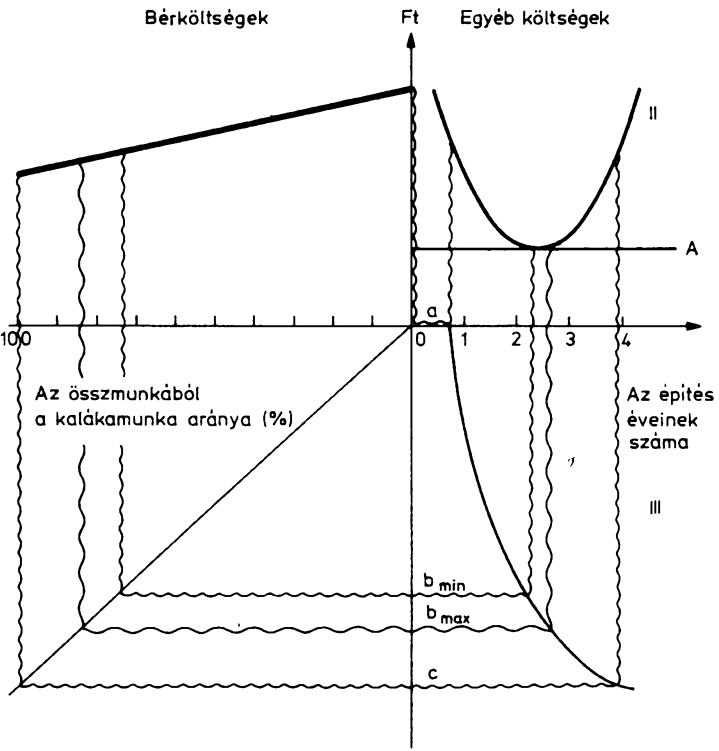

8. ábra. A bér- és egyéb költségek, az építkezési idő és a kalákamunka aránya

A túl gyors építkezés során:

– a sietség miatt az építkezőt többletszervezési idő és -költség sújtja, pl. a szállítások és az anyagbeszerzés koordinálatlanságából fakadó üresjáratok, többletborravaló az azonnali fuvar-, anyagbeszerzés végett, az olcsóbb áruk „kivárásos" megszerzésének előnyeitől való elesés stb.;

– meg kell fizetni a munka legmagasabb piaci árát, hogy a felvonulási idő a minimális, a munka hatékonysága maximális legyen;

– mindehhez sok pénz kell, aminek megszerzése vagy többletkamat-terheket, vagy többletkötelezettséget jelent;

– a sietség végül rontja az építés minőségét is (anyagpazarlás, munkaminőség stb.).

Az építkezés elhúzódásából fakadó többletköltségek azonosak az önkizsákmányoló építés kapcsán említettekkel. Látható, hogy az egyéb költségek görbéje a 3. év után meredeken nő. Ez arra utal, hogy az önkizsákmányolás egyéb költségei gyorsulva szaporodnak az idő múlásával.

Az is említésre méltó, hogy az egyéb költségek görbéje nem éri el a koordinátarendszer egyik tengelyét sem. Ennek oka, hogy valamennyi (a) idő a lehető leggyorsabb építkezéshez is szükséges, illetve, hogy az egyéb költségek egy A szint alá nem csökkenthetők, mivel anyag-, tervezési, engedélyeztetési és fuvarköltségek minden építkezésnél vannak.

Végül az ábra III. részén az építési idő alakulását ábrázoltam. Ez a 3. év után gyorsan ellaposodik, ami azt fejezi ki, hogy ha az építkezés elhúzódásának mértéke fokozódik, s ez akár az építkezés soha be nem fejeződését is jelentheti.

A kétféle költség, az építési idő hossza és a kaláka-piaci munka kombinációinak összefüggését az a, (b_{min}), (b_{max}) és a c egyenesek segítségével vizsgáljuk. Az a egyenes azt mutatja, hogy a lehető leggyorsabb építéshez maximális bérköltség és jelentős mennyiségű egyéb költség szükséges. A c egyenes szerint ha csak kalákával építkezik a háztartás, az a bérköltségek minimalizálását jelenti ugyan, de a hosszabbodó építési idő miatt az egyéb költségek emelkednek. Ugyanakkor az egyéb költségek minimumánál a bérköltség a minimumnál magasabb.

Az ábra alapján az adott paraméterek mellett egy teljes döntési szabadsággal rendelkező háztartás akkor jár jól, ha kb. 1 és ¾ év–2 és ¼ év alatt építi fel házát úgy, hogy az összmunka 70-80%-át kalákával végzi. Ugyanis ebben a sávban a $b–b_{max}$ között az összköltség minimális. Ekkor az egyéb költségek vagy minimálisak, vagy csak annyival vannak e felett, hogy ezt a kaláka miatti kieső jövedelem piacon vett munkabérhez képest alacsonyabb volta kiegyenlíti. Eszerint a háztartás jól teszi, ha nem törekszik a munkaköltségeket minimalizálni – mint azt a „jó számtanos Teri" tette – mert ezzel az összköltséget megnöveli. Jobban teszi, ha a munka többségét kalákával végzi. Ily módon pénzt takaríthat meg, miközben egyéb költségei a „túl" gyors és önkizsákmányoló építéshez képest egyaránt kisebbek lesznek.

Mivel magyarázható, hogy a kaláka olcsóbb, noha nem hatékonyabb a piaci munkánál? Emlékeztetem egyfelől az Olvasót az 1. fejezetben leírtakra, tehát, hogy a kaláka nem a haszon, hanem a hozzávetőleges egyensúly biztosítását célozza. Ez az alapvető oka annak, hogy a kaláka nem lehet olyan költséges, mint a piac, ha hatékonysága nem sokkal nagyobb.

Említettem azonban az 1. fejezetben azt is, hogy a kalákázás sokféle és súlyos társadalmi terhet, másként közvetett költséget is jelent, ami a piaci munkát nem terheli.

Bemutatom most a kaláka egy sajátosságát, aminek betudható, hogy a kaláka hosszú távon nem kevésbé hatékony – még ha egyórai kalákázással kevesebb munka végezhető is el, mint ugyanannyi piaci munkával – mint a piac, és hogy miért viselhetők el a háztartások számára a kaláka piaci munkához képest többletet jelentő társadalmi költségei. A kaláka hatékonyságát időbeli szétteríthetősége szavatolja. A kalákázás során a háztartások az építés idejére külső munkát kérnek kölcsön. Az időbeli szétteríthetőség lényege

az, hogy ezt a kölcsönt hosszú idő alatt, kis egységekben lehet visszaadni.

A házépítés esettanulmányában láttuk, hogy az építőkaláka már akkor működni kezd, amikor az építkezés terve még csak felmerül, mert mindenki tudja, hogy előbb-utóbb építkezni fog, s hogy ehhez kell majd kaláka. Tehát a majdani építést akár évekkel megelőzheti a kalákázás kezdete. Ugyanakkor a viszonzás hosszútávúsága azt is jelentheti, hogy a házépítés után még évekig folytatódik a kalákázás, míg minden kalákázónak fel nem épül a háza.

A 9. ábrán szeretném megvilágítani a munka időbeli szétteríthetőségének hatását az építkező háztartás munkaerő-kapacitására.

A háztartás „normális" gazdálkodása során a munkaerőkapacitás a munkaerőigényt kicsivel meghaladja. A kalákát a munkaerőigény nagymértékű megnövekedése okozza.

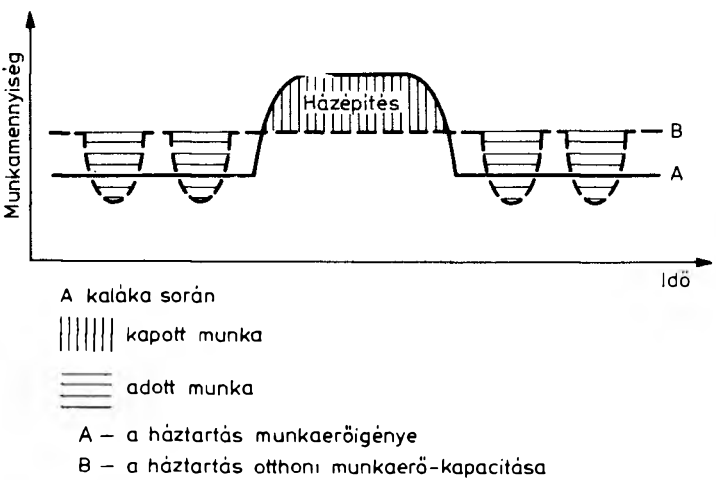

9. ábra. A munka időbeli szétteríthetősége kalákázással

Ez lehet korábbi munkák viszonzása és majdani viszonzás megelőlegezése, tehát az ábrán látható kalákát hosszabb-rövidebb idővel megelőzi, illetve követi a háztartás más számára végzett viszontmunkája. Az első esetben a kalákát alkalmazó háztartás korábban mások számára végzett munkát (ezt kapja most vissza), a második esetben másoktól kap „kölcsön" munkát, amit majd viszonoz. A kapott és adott munkák területeinek megközelítően azonos nagyságúaknak kell lenniük hosszú távon, hogy teljesüljön a hozzávetőleges egyensúly tétele.

A lényeg, hogy a kaláka lehetővé teszi, hogy a háztartásnak ne kelljen az építés nagy munkája során önkizsákmányolnia, hanem kölcsönözhet a kalákahálózatból munkát, amelyet részben már előre ledolgozott, részben majd viszonoz.

A 10. ábrán részletesebben is bemutatom az építő kaláka hatását az otthoni munkával való gazdálkodásra:

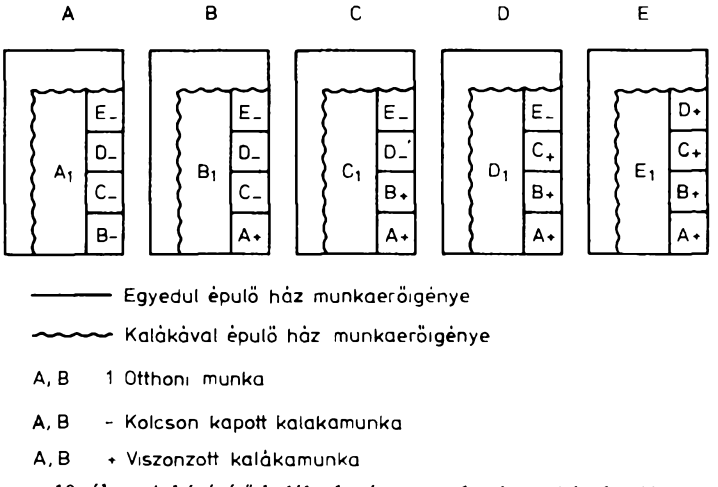

10. ábra. A házépítő kaláka hatása az otthoni munkával való gazdálkodásra

Először is belátható, hogy a kaláka csökkenti a házépítés munkaerőigényét azzal, hogy

– kevesebb ellátómunkát (főzés, szállítás) igényel;

– hogy a nehéz fizikai munkát fajlagosan hatékonyabban lehet közösen végezni, mert a fáradtságot-monotóniát csökkenti a csoportos munka;

– s végül a szaktudáscsere komparatív előnyökkel jár.

A kaláka időbeli szétterítése azt is eredményezi, hogy a saját házon (az adott példa szerint) az összmunka $^3/_5$-ét végzi csak minden háztartás. A többit négyfelé elosztva, más házán és máskor viszontmunkaként dolgozza le. Az ábrán látható, hogy a kalákában részt vevők mindegyike azonos mennyiségű munkát ad és kap; a saját házon önkizsákmányoló módon le nem dolgozott $^2/_5$-nyi időt társaival közösen azok házán végzi mindenki négy egyenlő részletben. Csak annyi különbség van az öt kalákázó helyzete között, hogy némelyikük munkáját az adott kalákában kölcsönadja,[5] míg mások pedig kölcsönbe kapják a kalákamunkát.

A kaláka és a piaci munka költségviszonyait nemcsak az időbeli szétteríthetőség módosítja a kaláka javára. A kaláka költségeit csökkenti az is, hogy;

– a kalákához kapcsolódó altruista munka csökkenti a munkaköltségeket;

– a kaláka jól társítható az otthoni munkához. Ez viszont a háztartások „természetes adottságként" tételezett, s ezért olcsó (ha nem ingyenes) erőforrása. Következik ebből, hogy a kalákamunka kieső jövedelme is alacsony lesz;

– kalákamunkára gyakran olyan töredék munkaidők is alkalmasak, amelyek jövedelemszerzésre nem lennének alkalmasak. Így „szabad idő" használható fel munkavégzésre, ami szintén csökkenti a kalákamunka kieső jövedelmét;

– a kaláka társadalom- és munkaszervezetének is vannak költségcsökkentő elemei. Ilyen az ital-ételfogyasztás cere-

moniális jellege, ami nem csupán a munka „fizetsége", hanem egyben olyan beruházás is, ami a társadalmi kapcsolatok rendszerét fenntartja-megőrzi, s így nem számítható a teljes költség az építéshez. Így hat a primer csoportok rendszere is, ami „természetes" léténél fogva külön költséget nem igénylő módon teszi lehetővé a kaláka szervezését és szolgáltat biztosítékot a viszonzásra. A kaláka munkaszervezete a munka hatékonyságának növelésével járul hozzá a költségek csökkentéséhez azáltal, hogy noha sem robotolást, sem kizsákmányoló hajtást nem tesz lehetővé, ám a rossz minőségű, megbízhatatlan munkát sem tolerálja.

A kaláka olcsóbbságát a piaci munkához képest azonban nem érthetjük meg, ha csupán a kaláka jellemzőit vizsgáljuk. Ugyanis a piac is lehet sokféle. A következő részben azt fogom bemutatni, milyen kényszerek közepette kerül sor a házépítő kalákára a mai falusi építések során. E helyütt előlegképpen csak annyit, hogy a kaláka azért is olcsóbb a piaci munkánál, mert ez egy ilyen piac. Ha az eddigiek alapján hihető, hogy a „jó számtanos Teri" hosszú távon és minden költséget figyelembe véve nem döntött helyesen, mikor a kalákát feladta, úgy most látni fogjuk, hogy az átlag házépítő – mint azt a 3. fejezetben is láttuk – nem is tehet mást, mint hogy kalákázik a kényszerek hatása alatt.

A falusi házépítés kényszerei

Induljunk ki abból a tényből, hogy a vidéki háztartások lakáshoz szinte kizárólag csak úgy juthatnak, hogy építenek maguknak. Szövetkezeti, állami erőforrásokból lakás gyakorlatilag nem épül vidéken.

Fokozza az építkezés kényszerét a szülőktől való elkülönülés-elköltözés normájának általánossá válása is (Zsigmond, 1978). Emiatt a szülők vagy több házat kénytelenek

felépíteni életük során, vagy saját házukat építik olyan nagyra, hogy ott a gyerekgeneráció is külön életet élhessen.

A vidéki háztartások döntő többségének nincs elegendő pénze ahhoz, hogy házát „kulcsátadásig" felépítse. Az OTP-hitelek hatvanas évek óta egyre szélesebb körben való elterjedése (Kenézné, 1978) és a vidéki második gazdaságbeli jövedelmek növekedése (Gábor, 1983) sem változtatott azon, hogy a pénz általában csak az építkezési anyagokra, illetve az OTP-hitel felvételéhez szükséges munkák elvégzésére elég, de gyakran szükséges más háztartások kölcsöne, a háztartások fogyasztáskorlátozása és különmunka végzése is (Sik, 1984/b; Róbert, 1986; Dávid, 1980).

Az építkezés telek- és anyagköltségeinek növekedése is erősen és növekvő mértékben terhelik a háztartás pénzforrásait. Az építési költségek növekedésében folytonos telek- és anyaghiányon, az ezekre ráépülő helyi monopóliumok „feketepiacainak" árfelhajtó hatásán[6] és a gyakori hivatalos áremeléseken túl[7] döntő szerepet játszik az, hogy vidéken az építési anyagok megkeresésének és szállításának is nagyok a költségei, és ezek is nőnek a szállítóeszköz-hiány és az „üresjáratok" (amíg megtalálják hol mit lehet venni)[8] miatt.

A nem hivatalos – de az adott technikai szinten (lásd később) jól használható – építési szaktudás általánosnak mondható vidéken. Ennek két, egymást erősítő oka van. Egyrészt a házépítés félig-meddig mindig is a háztartások feladata volt, így kialakult az a „helyi szaktudás", melynek többé-kevésbé minden vidéki lakos birtokában van. Másrészt a vidékiek adják ma is az állami-szövetkezeti építőipar munkásságának zömét (Galasi, 1976), így elleshetik azt a szaktudást, amivel a hivatásos szakemberek rendelkeznek. Ez a szaktudás meglehetősen „konzervatív", hiszen a tudás „leszivárgása" lassú folyamat, s az ily módon megszerzett s áthagyományozódó tudás tehetetlenségi ereje is nagy. S ne

feledjük, mivel a házépítés technológiája sem változik, érthető, ha annak tudáselemei is „ellenállnak" a változásnak.

E szaktudás ellenére a szakmunka hiánya állandó, részben mert van munkafázis, ami nem végezhető el nem hivatalos tudással, mert speciális tudás, illetve eszköz kell hozzá, és a tanács is megköveteli a hivatalos szakember részvételét, részben, mert az építőipar a városba szívja a munkaerőt, s nem csak a „hivatalos" napi 8 órára. A magasabb kereseti lehetőségeket nyújtó városi második gazdaság építési munkaerő-piaca elszívja a munkaidő utáni és hétvégi munkaerőkapacitás egy részét. Könnyíti ezt, hogy az állami építkezések környékén mindig megszerveződik a magánépítkezések második munkaerő-piaca is. A vidéki brigádok a munkák közös felvállalásával bekerülnek a város második gazdaságába, ahol a vidéki jövedelmi lehetőségeket tetemesen meghaladó pénzért kézről kézre adják őket (Kenedi, 1981).

A vidéki házépítéseknél még a helyben lakó kisiparosokra lehet leginkább számítani, de ezek kapacitása is kisebb, mint a kereslet.[9] Egy kisiparos így jellemezte helyzetét:

„Évente vagy két lakást építek föl. Az embert megismerik a munkája után. Akinek tetszik, jön és érdeklődik, hogy nem vállalnám-e el a munkát. Én segíteni tudok a terveket megszerezni és tanácsot is adok, hogy lehet elindulni az építkezéshez. Ha látom, hogy komoly a szándéka, mindent megteszek. Van úgy, hogy a terveket is megcsináltatom, neki csak be kell adni a tanácshoz. Van jó összeköttetésem a tervezőkkel is.

Úgy vállalom mindig a munkát, hogy előre ki is kötöm az illetőnek, hogy a segédmunkást mindig ő biztosítja. Én nem szeretek járkálni, meg félek, hogy be fogok csapódni a segédmunkás ajánlásánál. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a segédmunkás napszáma még 150 Ft volt – reggel 6-tól este 6-ig, egy óra ebédidővel. Most már 300 forint. De nagyon nehéz napszámost kapni. Az emberek, ha tehetik, inkább nem dolgoznak, vagy inkább mennek a kertbe, a szőlőbe, úgyhogy inkább a rokonság fordul elő jobban az építkezésnél. A házak szinte kizárólag ilyen segítségi alapon épülnek fel. Sokszor kisiparos csak ahhoz kell, hogy jogilag legyen olyan személy, aki irányítja az építkezést és szaktanácsot adjon. Megmondja, hogy milyen betont keverjenek, s az hogy legyen bedolgozva, hogyan

menjen a falazás és a tetőmunkák. Az ember lényegében nem dolgozik, csak irányít, tanácsokat ad, meg ellenőrzi a munkát. Ilyen tanácsadó szerepért órára fizetnek. Ez nem jó üzlet, hiszen ha az ember maga építi, jobban alszik, hiszen tudja, hogy csinálta. Meg aztán ha így is, úgy is ott kell lenni reggeltől estig, az ellenőrzésért kapott 2-300 forint naponta nem olyan sok pénz, ha viszont az ember a szakmájával dolgozik, akkor 4-500 forintja megvan naponta." (Sik, 1980).

Az interjúrészlet azt is mutatja, hogy a segédmunka kínálata is korlátozott vidéken. Egyrészt a szakmunkások közé tagolódva ők is „átszívódnak" a város munkaerő-piacára, másrészt a szakképzetlen munkaerőt esetleg jobban tudják kihasználni, ha mezőgazdasági kisárutermelést folytatnak (Szekulity, 1974; Tóth Z., 1976).

Mindezek eredményeként a vidéki kisiparosok és napszámosok bére gyorsan nő. A munkaerő-piaci hiány adta monopolhelyzetben az sem meglepő, ha a szaktudással, jogi ismeretekkel nem rendelkező falusi építkezők kiszolgáltatottak a jó összeköttetésekkel is megerősített kisiparos garázdálkodásaival szemben.[10]

Az anyagárak növekedése és a munkaerő-piac magas bérei ellenére sem lehet az építkezés anyagaival és munkáival takarékoskodni. Egyrészt nem lehet a komfortigényeket csökkenteni, mert az építési engedély követelményein túl az ellentmondana a városiasodás, a presztízsigény normájának is.[11]

A ház (helye, nagysága, magassága) régebben is fontos státust, presztízst kifejező jószág volt, ugyanis hosszú távon és feltűnően képes láttatni a háztartás helyzetét.

De míg korábban a helyi társadalomban elfoglalt helyet a „rend"-nek megfelelő, a többihez hasonló ház jelentette, újabban a tekintélyt mindinkább a különlegesség és a luxus, az extra nagyság jelenti. Fokozza a ház presztízsadó jelentőségét, hogy a többi hagyományos presztízsjószág (föld, ló, állatállomány) elvesztett funkcióját is át kell vennie.

„Jelenleg a ház került a föld helyére, a varsányi értékrend középpontjába...

A ház szinte szimbolikus fontosságát mutatja, milyen sok szempont játszik közre megítélésében. Állandóan van valami újítás (pl. redőnyös ablak), amit a továbbiakban mindenki kötelezőnek érez magára nézve. Ilyen újításnak indult Varsányban pl. a »manzárd«-tető, merőben dekoratív jelentőséggel. Építését később a tanács betiltotta, 5000 forint pénzbírságot helyezve kilátásba. A tiltás után, vállalva a büntetést is, még kb. 20 ilyen házat építettek fel.

De igen lényeges szemükben a ház magassága is. Előfordult, hogy valaki csak azért leszedette a háza tetejét, hogy szomszédjáénál pár centivel magasabbra rakassa.

Újabb divat a parketta. Mivel a gyakori sár miatt nem praktikus, legalább a belső, alig használt szobába ilyet rakatnak.

Igen fontos a helyiségek száma is. Konyhából pl. kettő a norma, egy bent a házban és egy nyári konyha. Figyelemre méltó, hogy még a fiatal házasok többsége is előbbre valónak tartja a második konyha megépítését a fürdőszobánál." (Jávor, 1978)

A nagyobb és komfortosabb házak építését az is indokolja, hogy a házépítés a vidéki konjunktúra során felhalmozott pénz lehető legjobb értékállóságú felhasználását is jelenti. Ez a pénz ugyanis termelőeszközbe, földbe nem, vagy alig befektethető, a tartós fogyasztási javak felhalmozása ma már csak a „lemaradók" számára befektetési cél (s ezért presztízskifejező képessége mind korlátozottabb). Ennek egy változata, amikor a kalákával felépülő ház tudatos piaci értéknövelő célt szolgál. Erre példa a következő leírás.

„Buzsákon az volt a szokás, hogy ha valaki férjhez ment, az egész család ment építkezni . . .

Nálunk nagy a család. Anyámnak hat testvére van, apámnak három. A családjuk is jött, azok nekem az első unokatestvéreim. Akkor jött anyi, api. Kora reggeltől ott voltak estig. Május elsején kezdték, és szeptemberben beköltöztünk. . . . Én akkor terhes voltam. Nem is nagyon voltam ott. Az asszonyok hordták a téglát, keverték a maltert. Négy kőműves volt a családban. Azok irányították a munkát. Szeptemberben már be is költöztünk az új házba. Nemsokára megszületett a kislányom, már az új házba vittem haza. Szoba-konyhás lakás, pince, kazánház, villany-, vízvezeték, gázpalackos fürdőszoba. Öt évig laktunk itt, a belvárostól néhány kilométerre. Nem szerettem ott lakni, nem volt óvoda, csak öt évet le kellett lakni.

De mi mindjárt számítottunk rá, hogy nem maradunk abban a házban. Csak hát anélkül nem tudtunk volna másikat venni. De így öt év múlva eladtuk 350 000 Ft-ért, és akkor vettük a belvárosban azt a szövetkezeti lakást, amelyikben most is lakunk." (Dobos Ilona, 1983)

Belátható ugyanakkor, hogy egy tipikus vidéki háztartás nem képes a házépítés munkatevékenységeit saját maga elvégezni.

A mai vidéki háztartások azért nem tudják a házépítéshez szükséges összes munkát biztosítani, mert átlagosan legfeljebb két teljes értékű (férfi, nagyfiú) és egy-két részmunkaerő (asszony, kisebb gyerek, időszak) van birtokukban. Ez pedig a házépítés számos fázisában kevés.

Ráadásul egyrészt a háztartás férfi tagjainak munkaereje hétköznapokon átlagosan 8-10 órára le van foglalva, másrészt a férfiak feladata a házépítés szervezése, az anyagbeszerzés, az ügyintézés is, ami az építkezés során sok időt igényel, és az építkezés végső költségeit döntően befolyásolja (Kenedi, 1981; Kunszabó, 1983).

Gyakran a drágaság miatt az építőanyagok kiváltásához is szükséges a háztartások saját munkája. Ez lehetséges bontással (Kunszabó, 1980/a) és az építési anyag termelő előállításával:

„A jövedelmek vagy a háztartási forráskészletek alacsonyabb szintje esetében a háztartás élőmunka-ráfordítás révén az építési anyagköltségek egy részét is megválthatja munkával, ha a házépítéshez szükséges építőanyagot maga állítja elő, vályogot vet, földet termel ki, salakblokkot készít, vagy – ahol mód van rá – követ termel ki.

Vályogvetéssel nem kizárólag cigányok foglalkoznak, a falusi lakásépítés megindulásakor az 50-es évek végén, a 60-as évek elején az építőanyag saját kezű kitermelése még természetes volt. Aki ugyanis a falazóanyagot is maga állította elő, annak a nyílászáró szerkezeteken és a tető anyagán kívül jóformán alig kellett a házra költenie, s ezért volt széles körben szokásos a saját kezűleg előállított falazóanyag használata, legyen az vályogtégla, földfal vagy salakblokk készítése vagy egyéb. Az alacsony jöve-

delműek ma is élnek az építési anyagköltségek élőmunka-ráfordítás révén való megváltásával." (Kenézné, 1978)

S végül rászorulhat a háztartás arra is, hogy az építőanyagokat ledolgozásszerűen viszonozza:

„. . . a már felhasznált anyagok egymás között olcsón cserélnek gazdát. De gyakran ingyen, azaz: »Majd adsz valamit, ha én leszek szükségben.« Hanem az az igazság, hogy még ennyit sem kell mondani. Mert természetes, mint az is, hogy az értékkülönbözeteken nem szokás sokat rágódni: »Nekem megmaradt, a Tüzép meg nem veszi vissza.« »Hát jól van, ha megnövök, meghálálom.« De ez csak látszólagos könnyedség. Mikor a viszonzásra nyílik alkalom, az illető igenis számon tartja, hogy ő most milyen értéket tud adni, s ha kevesebbet, kipótlásán igyekszik. Alkalmi fuvarral, kétkezi segítséggel, még gyümölccsel is így nyár végén. S ha most nem, majd a jövő építési szezonban. Sürgősség nincs – becsület van: a linkek, a kapzsik, a feledékenyek hamar kiesnek a rostán . . ." (Kunszabó, 1983).

Két további tényező is akadályozza, hogy a háztartás maga végezze el az építőmunkák zömét. Ezek: az építési technológia munkaigényessége és az építkezés sürgőssége.

Az építkezés technológiája régóta változatlan. Nyilvánvaló, hogy a vidéki házak építészek által annyit szidalmazott csúnyasága és az építkezés „alacsony hatékonysága" sem magyarázható csupán rossz ízléssel és maradisággal, hanem inkább egy kényszerhelyzet védekező reakciója ez.[12]

Jól foglalja ezt össze Kunszabó Ferenc (1980/b):

„Már az ötvenes évek végén szapora, de a hatvanas években csaknem kizárólagossá válik az országszerte legújabb forma, a kockaház . . . Ezt lehet a legésszerűbben kihasználni, itt kell a legkevesebb külső fal, és ez kívánja a legkisebb és legegyszerűbb tetőszéket, a sátort. Vagyis: ez az olcsóbb. A korábban nem ismert betonkoszorú alkalmazásával a széltében-hosszában egyforma falak is összefoghatók, de egyáltalán: a korunkban tömegesen rendelkezésre álló építőanyagokkal (kő, tégla, mész, cement, sóder, homok, beton és vasbeton, fagerendázat, pala) a legjobban, legegyszerűbben és legszilárdabban felhúzható. Azaz: a sok száz ezer család, amely az elmúlt huszonöt évben saját erőből, sokszor egy fél élet verejtéke árán ilyen lakást épített, s az a jövendő több száz ezer, amelyik építeni fog – az nem közíróink bosszantására teszi, hanem mert a kor

technikája és technológiája ezt kínálja leggazdaságosabban és legésszerűbben."

A hagyományos technológia nem csupán azt jelenti, hogy sok élőmunka szükséges a ház építése során, de azt is, hogy az építés egyes fázisaiban egyidejűleg több ember közös munkájára van szükség, ami nagymértékben növeli a házépítés szervezésigényességét. Ugyan hozzávetőlegesen előre tervezhető, hogy hány ember, s körülbelül mikor kell az egyes munkafázisokhoz, de mivel ezek a munkacsoportok a hétvégeken vagy a saját szabadság idejére állnak össze – s gyakran sokfelé eljáró, sokfelé munkát végző emberről van szó, akik a kalákát a saját háztartásuk munkáinak elvégzése, a különmunka vagy pihenés helyett végzik – ezért nagyon jól kell megszervezni az építést, hogy ne herdálják a segítők idejét, mivel ez rontja a hálózat működőképességét, a háztartás presztízsét, a munka hatékonyságát.

Statisztikai adatok bizonyítják, hogy ilyen technológiával a házépítés egy-két építési idény alatt befejezhető.[13] Az már a háztartás pénztartalékának, felfordulástűrő képességének, ambíciójának, túlmunkavégző képességének függvénye, hogy mikor tekinti az építkezést „befejezettnek" a háztartás, másként hogy a lakhatóvá válás után milyen komfort- vagy luxusépítéseket és -szereléseket – és milyen ütemben – tud elvégezni a házon.

Az építkezés sürgősségét sok tényező magyarázza. Az építkezés ideje alatt a háztartás élete szétzilálódik. A hétvégek, az esték és a szabadság szervezéssel, építőmunkával telnek, a háztartás „hajt", minden más tevékenység a házépítésnek rendelődik alá. Fokozza ezt, hogy az építkezés ideje alatt általában kényszer-lakásmegoldás, olykor egyegy költözés, is szükségessé válik. Egy sajátos „építkező-életmód" alakul ki, aminek elhúzódása a pauperizálódás veszélyeit rejti magában.

Az építkezés sürgősségét indokolja az is, hogy a háztartás mezőgazdasági, általában többletjövedelmező tevékenysége sem szüneteltethető sokáig, ám az építkezés alatt mindezek végzése nehézkes. A különjövedelem-szerzés zavara sem tarthat sokáig, mert ez akkora jövedelemkiesést eredményezhet, ami a házépítés újabb elhúzódását, a fogyasztás további korlátozását eredményezheti, amit a háztartás nehezen visel el sokáig társadalmi mellékhatások nélkül.

Sürgeti az építés befejezését az anyagárak növekedése is – amit jó megelőzni az építkezés gyorsításával – és a tárolási-szervezési-keresési idő rövidítésének igénye.

S végül az időjárás is sürgeti az építtetőt, hiszen egyrészt a tél beállta előtt jó fedél alá kerülni, másrészt a munkák nem folytathatók télen.

Mindent egybevetve belátható, hogy az átlagos vidéki háztartás nem tudja felépíteni házát csak otthoni és munkaerő-piacon vett munkával.

De úgy is összefoglalhatjuk a kényszerekről szóló részt, hogy az önkizsákmányolás Szkhüllája és a pénzügyi ellehetetlenülés Kharübdisze között hányódó háztartások a kaláka segítségével „élik túl" az építkezést.

A kaláka elterjedtsége tehát nem annyira a kaláka olcsóságának, kellemességének és hatékonyságának tudható be, hanem annak, hogy jobb megoldás nincs helyette.

6. A kalákázás előnyei és hátrányai a mai Magyarországon

Láttuk, hogy a kalákát sokféle helyzetben, nagyon eltérő célokat követve alkalmazzák a háztartások. Ha alaposan szemügyre vesszük ezeket az egyedi helyzeteket, felfedezhetünk bennük olyan alapvető hasonlóságokat, melyek mentén csoportosíthatók a kalákát életre keltő helyzetek.

Van úgy, hogy a kalákának nincs elsődleges gazdasági célja. Ilyen a szórakozás, a kapcsolatápolás miatt létrehozott kaláka. Természetesen másodlagosan az ilyen kalákának is lehet gazdasági célja, pl. a munka hatékonyságának növelése (rövid távon a monotónia csökkentése, hosszabb távon a munkára nevelés által).

A munka hatékonyságának növelése gyakran elsődleges oka a kalákának. Ilyenkor a háztartások maguk is elvégezhetnék a munkát, de mivel a kaláka során bekövetkező munkamegosztás és/vagy munkaegyesítés a munkavégzés hatékonyságát megnöveli, ezért az erőforrásaikkal racionálisan gazdálkodó háztartások kalákát hoznak létre, ahelyett hogy külön-külön küszködnének. A munkamegosztás előnye a komparatív piaci haszonhoz hasonlítható. A különböző szaktudással rendelkező háztartások ily módon beruházástól és fenntartási költségektől (tanulástól) mentesülnek, a munkavégzés szakszerűbbé, jobb minőségűvé válik többletráfordítás nélkül. A munka egyesítése gyorsabb és hatékonyabb munkavégzést tesz lehetővé, továbbá csökkenti a szükséges kiszolgálószemélyzet létszámát.

Az előző fejezet során megismert helyzetekben a kaláka alkalmazásának oka legtöbbször azonban az otthoni munkaerő hiánya volt. Célszerűnek látszik két csoportot létrehozni aszerint, hogy mi okozza a kalákázást kikényszerítő munkaerőhiányt. Az egyik esetben valamilyen zavar miatt

bomlik meg a háztartás munkaerő-gazdálkodásának egyensúlya (betegség, ünnepség, távollét, rossz időjárás). Ezekre a helyzetekre jellemző, hogy váratlanul jelentkeznek és átmeneti jellegűek. Ha (és amíg) nincs zavar, akkor (és addig) a háztartás nem kalákázik. A zavar váratlansága és átmenetisége azonban nem jelenti azt, hogy a háztartások ne számíthatnának a zavar bekövetkeztére. Azt ugyan nem lehet tudni, hogy mikor áll elő ilyen szükséghelyzet (s hogy az pontosan mi lesz, meddig tart stb.), de kisebb-nagyobb valószínűséggel minden háztartás „betervezi" a zavar bekövetkezésének esélyét, és mindenki biztosra veheti, hogy előbb-utóbb valamilyen „zavar" éri. Mindebből következik, hogy a zavarelhárítás igényli és lehetővé is teszi a kaláka tervezését. Ez a terv ad hoc, azonnali, gyors kalákázás lehetőségét kell, hogy biztosítsa anélkül, hogy ennek időpontja, időtartama, munkaigénye stb. pontosan előrelátható lenne. Ennek a célnak hosszú távú, altruista elemekkel erősített, biztonságos, de nem gyakran használt (inaktív állapotban jól „konzerválható") kalákakapcsolat felel meg leginkább.

A másik esetben a kalákát a háztartás védekezésként alkalmazza akkor, amikor egy feladat elvégzésére képtelen lenne önmaga. Az ilyen feladatok nem csupán előre láthatóak, de mivel ezek közismert és jól kalkulálható külső kényszerekre adott „válaszok", ezért viszonylag jól becsülhető munkaigényük és időtartamuk is. Ennek megfelelően a háztartások eleve tervezhetik, sőt előre meg is szervezhetik a kalákát, valahányszor szükségessé válik az adott munka elvégzése. Itt tehát nem a háztartás átmeneti és váratlan munkaerőhiánya a kaláka oka, hanem az, hogy a háztartások más megoldás hiányában kalákázni kényszerülnek, s ez előreláthatóan, el nem kerülhetően, és majd minden háztartásra kiterjedően így megy végbe.

Az előző csoportosítás azonban csak az elemzés segítése

céljából tett erőszak a valóságon. Hiszen a hatékonyság növekedése szükségképpen a védekezést is szolgálja, és a védekező kalákázás során is törekszenek a háztartások a hatékonyság fokozására. A nem gazdasági célú kaláka ugyanakkor felfogható a többi kalákatípus érdekében végzett hálózatépítő tevékenységnek, amely a hosszú távú zavarelhárításról való gondoskodást éppúgy támogatja, mint a védekezés időben történő előkészítését.

Hogy mégsem felesleges elkülöníteni a kalákákat aszerint, hogy elsősorban minek köszönhetik létüket, azt remélem, bizonyítja a következő táblázat, ahol a tanulmány során eddig vizsgált dimenziók és a kalákát létrehívó okok alapján képzett kalákatípusok közti összefüggések tendenciáit mutatom be (8. táblázat).

A nem gazdasági célú kaláka értelemszerűen a legkevésbé gazdálkodásorientált. Felfogható a primer csoportok rendszerében végbemenő olyan tevékenységnek, amely a kalákahálózaton keresztül, munkavégzéssel egybekötve történik, de a hálózat, a külső társadalomszervezet építése önmaga e tevékenység fő célja.

A hatékonyságfokozó kaláka akkor fordul elő, ha a háztartás a kalákát a többi munkaerőforráshoz képest hasznosabbnak, hatékonyabbnak tartja. Ez tartós kalákahasználatot, racionális, de nem piaci tervező magatartást feltételez. (Jellemzően ilyen a mezőgazdaság szezonálisan ismétlődő, páros vagy csoportos, egyidejű kalákákat igénylő munkáinak túlélése mindmáig.)

A zavarelhárító kaláka ezzel szemben a váratlanul bekövetkező „bajok" kezelésére alkalmas. Mivel kiszámíthatatlanul válik szükségessé, de ilyenkor sürgősen kell, ezért a hosszú távú páros kapcsolat az erre legalkalmasabb munkaszervezeti forma, amelyben altruista jellegű cseremunkák mennek végbe.

A védekező kaláka a hatékonyságfokozó kalákához ha-

A kaláka típusainak jellemzői

	Nem gazdasági célból szervezett	Hatékonyságfokozó	Munkaerőhiány által kényszerített	
			Zavarelhárító	Védekező
	Kaláka			
A csere domináns típusa	altruista cseremunka vagy kaláka	kaláka	altruista cseremunka vagy kaláka	kaláka
Tipikus munkafajták	háztartási munka, szolgáltatás	mezőgazdasági munka	szolgáltató, szociális, mezőgazdasági munkák	házépítő, szolgáltató munkák
Jellemző munkaszervezet	csoportos, egyidejű	páros vagy csoportos, egyidejű	külön idejű, páros	külön idejű, csoportos
Elterjedtsége a mai Magyarországon	ritka	ritka	általános	általános
Jellemző alternatív munkaerő-elosztó intézményei	nincs	munkaerőpiac	– altruizmus – munkaerőpiac – otthoni munka	– otthoni munka (önkizsákmányolás) – munkaerőpiac

sonlít abban, hogy tervezhető a háztartás számára a kalákázás szükségessége, mert tapasztalatai, és más háztartásoktól nyert tudása alapján előre látható, hogy adott feladat elvégzéséhez kell majd a kaláka. Ugyanakkor a zavarelhárító

kalákához is hasonlít abban, hogy külső eredetű okok miatt munkaerőhiány-kényszer a kaláka indoka.

Eddig, s különösen az előző fejezetben, a kalákát mint a háztartások számára hasznos, a piaci vagy az altruista munkánál bizonyos helyzetekben előnyösebben alkalmazható, az otthoni munkához jól társítható, annak hatékonyságát fokozó, a védekezést és a zavarelhárítást jól szolgáló intézményt mutattam be. Mindez igaz is, de e leírásnak az a veszélye, hogy a kaláka mint valami csodaszer, valami mellékhatás nélküli gyógyír jelenik meg az Olvasó számára. Ugyanakkor láttuk az 1. fejezetben, hogy a kaláka gondokat és feszültségeket jelenthet az őt alkalmazó háztartások számára, hogy a kalákát számos olyan tulajdonság jellemzi, amely konfliktusok forrásává válhat (lásd a hosszútávúság, a nyilvántartás hozzávetőlegessége, az értékelés-kalkuláció bizonytalansága, a primer csoportok rendszerébe való beágyazottság, a csoportmunka szervezésigénye és a hálózat fenntartásának társadalmi költségei stb.). A történeti fejezetekben szerepeltek olyan példák is, amelyek a kaláka természetéből vezették le a patriarchális kizsákmányolás lehetőségét (ledolgozás, részes művelés stb.).

Most tehát, mikor a kaláka hatásait foglalom össze, a hangsúlyt tudatosan a negatív hatásokra teszem. Előbb azt vizsgálom, hogyan hat a kaláka a háztartások gazdasági helyzetére.

Ezután az állam és a kaláka konfliktusos kapcsolatát jellemzem. Végül, hogy az állam áttételén keresztül hogyan hat a kaláka a háztartásokra.

Vizsgáljuk meg, hogy a hatékonyságfokozó, a zavarelhárító és a védekező kalákának milyen pozitív és negatív hatásai vannak a háztartásra.

A hatékonyságfokozó kaláka pozitív hatása az otthoni munka növekvő teljesítménye és csökkenő költségigénye,

tehát a munka hatékonyságának növekedése, ami a munkavégzés minőségét is emelheti, a társadalomszervezetet erősítheti, (a hálózat kiterjed, a konfliktusok elmaradnak stb.), az életszínvonalat javíthatja.

Mivel azonban csak az élőmunka hagyományos alkalmazási formáinak hatékonysága növekszik, ezért azokhoz a háztartásokhoz képest, ahol innovációra, modernizációra került sor, a kalákázás paradox módon fokozhatja az ezt sikeresen alkalmazó háztartások hátrányát. A kaláka segíti a hagyományos skillek tovább élését, a beruházás elhalasztását azzal, hogy az élőmunkát jobban kihasználhatóvá teszi. Ily módon ugyan a kalákázók rövid távon előnyt élveznek az innovatívakkal szemben, hiszen beruházások nélkül, a hagyományos tudást felértékelve, a hálózat közösségének erejére támaszkodva juthatnak többlettermékhez, de hosszú távon ez a hátrány kezdete is lehet.

Hogy azonban önmaga a kaláka nem akadálya az innovációnak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a kaláka pl. az új gépek megjelenésével egyidejűleg is, azok alkalmazását könnyítendő, újra elterjedhet vagy éppen megjelenhet (lásd a 2. fejezet cséplőgépének példáját). Szinte biztosan állítható, hogy a gépesítés elmaradását sokkal inkább tőkehiány, szakértelem-korlátok stb. akadályozzák, s nem a kaláka, amely maga is terméke ezeknek. Így pl. a házépítés technológiájának „maradiságát" nem a kaláka okozza, de a kaláka segíti a technológia túlélését azzal, hogy annak élőmunka-igényességéből fakadó korlátait „puhítja".

A zavarelhárító kaláka rövid távon gyakran pótolhatatlan: az altruista munkával együtt szükséghelyzetekben a háztartás legfontosabb külső munkaerőforrása.

Hosszú távon a zavarelhárító kaláka negatív hatása éppen az, hogy jelzi – a háztartás rendszeresen nem képes ellátni feladatait zavarok idején, illetve hogy a zavarok állandósultak. Ez azt eredményezheti, hogy a háztartás ön-

állósága megkérdőjeleződik, a háztartás kliensi helyzetbe kerül, más háztartás részévé vagy annak alárendelt – független egységévé válik. A kaláka mentén ugyanis elszaporodnak az altruista cseremunkák, amelyek munkával való viszonzásának képtelensége mindkét fél számára egy idő után nyilvánvaló lesz.

Természetesen a fenti negatív hatás nem jelentkezik, ha a zavarok oka a kalákában részt vevő mindkét fél számára egyértelműen ritka és véletlen külső tényező, illetve ha a „baj" minden kalákázót érint (pl. természeti csapás).

A védekező kaláka hatásai alapvetően térnek el az eddig vizsgált két kaláka típuséitól. Míg azoknál csak hosszú távon és csak meghatározott feltételek között, más tényezőknek alárendelten voltak jellemzők a kaláka negatív hatásai, addig a védekező kaláka negatív hatásai rövid távon is érzékelhetők, s a pozitív hatásokkal keveredve hatásuk nem lebecsülhető erősségű.

A kalákázás négyféleképpen jelent változást a háztartások munkaerő-gazdálkodásában:

– külső munkaerő kerül a háztartás birtokába, melyet
– viszonozni kell
– egy későbbi időpontban, ami
– a hálózatban való aktív részvételt is feltételezi.

E négy dimenziót külön-külön tüntettem fel a 11. ábra felső részén.

A hálózat kiterjedése háromféleképpen hat. Egyrészt növekednek a háztartás kapcsolatfenntartási költségei, illetve a primer csoportok rendszerében a feszültségek lehetősége, másrészt a hálózat annál hatékonyabb működésre képes, minél kiterjedtebb (jobban kihasználható a komparatív szaktudásból fakadó előny, csökken a keresés időigénye, a szervezés költsége stb.). A társadalmi kapcsolatrendszer költségeinek és a feszültségek esélyének növekedését a háztartások a kaláka egyik legnagyobb veszélyének élik meg.

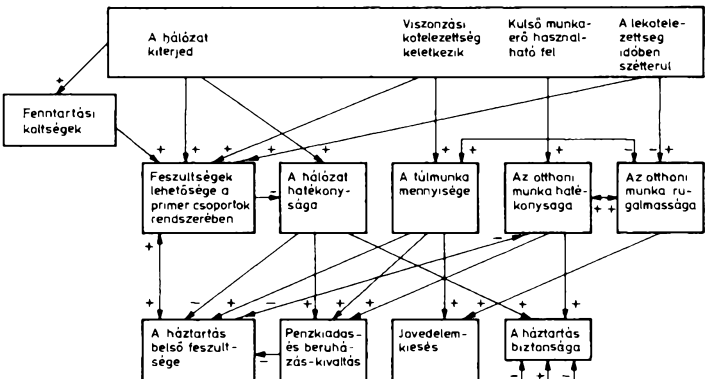

11. ábra. A védekező kaláka hatásai

Ezt láttuk a házépítés második esettanulmányának végén, erre hivatkozott a bevezetésben idézett „jó számtanos Teri", és ezt mutatja a háború utáni igavonóhiány miatt elterjedő cimborálás következő példája is: „A lóhiány összehozta az embereket, egy pár lónak rendszerint két gazdája volt, meg kellett egyezniük tehát, hogy melyik napon kinek dolgoznak a lovak. S ha meggondoljuk, hogy a sürgős mezei munkák idején a gazda legszívesebben egész idejét a határban töltené, elképzelhetjük, hogy ez a megegyezés nem is volt olyan egyszerű dolog, nagy önfegyelmet és már-már rokoni béketűrést kívánt." (Duba, 1974)

A kalákázás sikerességétől függ, hogy a hálózat hatékonyságának vagy a primer csoportok rendszerén belüli feszültségeknek növekedése a nagyobb. Ettől függ, hogy hogyan alakul a háztartás kohéziója („belső feszültségállománya").

A kalákázás során keletkező viszonzási kötelezettség leg-

erősebb negatív hatása a kalákának az 1. fejezetben említett sajátos természetével (bonyolult, ceremóniát, időérzékenységet, gondosságot igénylő) függ össze. A kalákázás mindig magában hordozza a félreértés, a félrekalkulálás, a felejtés, az átértékelés lehetőségét, ami ismét a primer csoportok rendszerének feszültségeit fokozza. A viszonzás kötelessége ugyanakkor a túlmunka mennyiségét is növeli, ami zavarja az otthoni munka megszokott rendjét, és jövedelemkiesést is eredményezhet, hiszen a viszonzás miatt eleshet a háztartás az azzal időben egybeeső második gazdaságbeli lehetőségektől.

A kalákázás alapvető pozitívuma, hogy külső munkaerőre tesz szert a háztartás. Ez az otthoni munka és a munkaerő-piaci munka vásárlásához szükséges pénz hiányát csökkenti, a munka hatékonyságát (komparatív tudás és munkaegyesítés) növeli, ami a hálózat hatékonyságának növekedésével együtt a háztartás pénz- és beruházásigényének csökkenését eredményezi.

Láttuk, hogy a kaláka időbeli szétteríthetősége is sok pozitívummal jár a háztartás gazdálkodása során. Ugyanakkor az időtáv növekedésével együtt nő a feszültségek kialakulásának valószínűsége, illetve az otthoni munka rugalmas használatának korlátozottsága is. A kalákák időbeli egyeztetése különösen sok konfliktus forrása lehet:

A mezőgazdaságban:

„Tizenegy és fél holdam van. A nagy része erdő, rét, nádas. Búzát nem tudtam vetni, lemaradtam, mert kénytelen voltam másoknak segíteni. Viszonzásul. Összeálltunk szomszédok, közösen aratunk, szántunk, kölcsönadjuk szerszámainkat. Nekem ekém és boronám van. Traktort is bérelünk, közösen a téesztől." (Berkovits, 1980)

A házépítésben:

„Már legénykoromban elkezdtem gyűjteni. Számoltam,

feljegyeztem, mennyi a gerendám és mondogattam magamban, »épül a házam«. Huszonhárom gerendával nősültem. . . . Az esküvő után beköltöztünk szüleim nyári konyhájába. Azonnal hozzákezdtünk a ház építéséhez. Mi hatan, testvérek. . . Találtunk egy elhagyott kőbányát a közelben, onnan fejtettünk követ. Szabadságunk erre ment el, két hétig reggeltől estig követ bányásztunk. Ha nem fog össze a család, mi ketten, két hónapig törhettük volna a követ . .

Házasságunk harmadik évében végre elfogytak a férjem gerendái, tető alá került a ház, sőt belülről bevakoltuk és kifestettük. De akkor kezdhettük elölről. . . Férjhez ment az egyik húgom, neki is kellett kő, vályog, neki is kellett a családi segítség.

A negyedik évben kívülről is bepucoltuk a házat, az ötödik évben pedig kívülről befestettük. . .

Akkor ismét kezdhettük elölről. Férjhez ment a másik húgom. . .

A következő évben megnősült az öcsém, ismét következett a kőbánya, vályogvetés, az alap ásása, a falhúzás. . .

Két évre rá a másik öcsém is megnősült, kőbánya, vályogvetés, alap, fal, de már biztosan tudja a menetrendet." (Berkovits, 1980)

Az ilyen feszültségek kezelésének egyik lehetősége a munkák „technológiai" illesztése. Ismét egy-egy mezőgazdasági és építési példa ezekre:

„Nagyobb földet vállalóknál speciális növénykultúrák esetében munkacsúcsok jelentkeznek (pl. szőlő, vöröshagyma, fokhagyma, saláta, zöldség vagy egynemű gyümölcsös: őszibarack, meggy, alma). Szabolcsban, Szatmárban, a Kiskunságban, a Három Város határában megfigyelhető bizonyos összeegyeztetés is: fajtánként, vagy más-más gyümölcs termesztése esetén összehangolják az érési időt: előbb az egyiknél korábban érő fajtát szedik le, majd a másiknál a

később érőt teljes családi, rokoni bevonással, munkaerőkészlettel." (Szabó L., 1981)

„Úgy volt, hogy hozzákezdtünk volna mink ehhez az építkezéshez, de nénémék is építkeztek, a szomszéd is, így nem akartuk egybevágni a 3 házat, hogy segíteni tudjunk egymásnak, így én elcsúsztam egy évet. Így ők is jól jártak, én is. Én tudtam odamenni segíteni, most ők jönnek, visszaadják a segítséget." (Varga, 1983)

Mint az előző fejezetben láttuk, a védekező kaláka nélkül sok háztartás nem tudná céljait megvalósítani, életszínvonaluk csökkenne, a munkaerőhiány miatt a gazdálkodás vagy folyamatos zavaroktól szenvedne, vagy a gazdálkodás mérete szűkülne be.

Ám az ábra arra is figyelmeztet, hogy a kaláka növeli is a háztartások társadalmi költségeit, a primer csoportok – és ezen keresztül az egyes háztartások – belső konfliktusait, feszültségeit, zavarokat idézhet elő a háztartás munkaerőgazdálkodásában hosszú távon, ami jövedelemkiesést, az otthoni munka és élet zavarait eredményezheti, ami viszont csökkentheti a háztartás biztonságát.

A kaláka állam számára való hasznosságát legjobban munkafajtánként tudom érzékeltetni.

A szociális munka mindig is a háztartás „magánügye" volt. Az állam szempontjából a szociális kaláka azóta fontos csupán, amióta a szocális ellátást és biztonságot állampolgári jognak ismeri el. Ezzel mind a jóléti, mind a szocialista állam alternatívát kínál a háztartásnak, hogy „zavar" idején ne kalákázzon, hanem a szociális intézményrendszer juttatásait, szolgálatait alkalmazza (idősgondozás, betegellátás stb.).

Minden adat híján meg merem kockáztatni, hogy a jóléti állam fénykorában és a lehető legszociálisabb szociálpolitikát célul kitűző szocializmus idején sem ért fel a zavarelhárításban az állami gondoskodás a háztartások kalákázásával

(sem az ellátottak száma, sem a „megoldott" esetek száma terén).

Fokozottan érvényes ez a jóléti, illetve a szocialista állam szociálpolitikájának mai, „defenzív" szakaszában. A következő rövid helyzetképpel azt szeretném bemutatni, hogyan nő meg (újra?) a háztartás „magán-szociálpolitikájának" (és ehhez kapcsolódóan a szociális kalákának) fontossága az állam „visszahúzódása" és a vállalati-egyesületi szociális tevékenység szűk keretei miatt.

A mai Magyarországon a „hosszú 80-as évek"[1] gazdaságpolitikájának fő célja a 70-es években felszaporodott adósságállomány csökkentése. Ehhez a nyugati export gyors növekedése szükséges. Ezt egyfelől a cserearányok romlása, másfelől a magyar gazdaság kedvezőtlen szerkezete és elavult termelőberendezései nehezítik. Mivel azonban az exportot mindenáron növelni kell, központilag visszafogják a beruházásokat és a fogyasztást, és mindent (és bármilyen áron) exportálunk, amit csak el lehet adni dollárért.

A politikai státus quo megőrzése nem teszi lehetővé sem a fogyasztás adminisztratív (pl. jegyrendszerrel történő) visszafogását, sem a hiányok hirtelen megszaporodását, ezért a központi gazdaságpolitika inflációval „ösztönzi" a fogyasztás csökkentését. Ennek megfelelően 1975 óta csökken vagy stagnál a reálbér.

Az állami szociális redisztribúció a gazdaságpolitikával összhangban cselekedett. A pénzbeli szociális redisztribúció nem őrizte meg a 70-es évek közepének megfelelő reálértéket a legtöbb juttatás esetében.

A legalacsonyabb nyugdíjak és a családi pótlék kivételével csökken a pénzbeli szociális redisztribúció reálértéke és a természetbeni szociális redisztribúció fenntartására és növelésére fordított összegek is – az egészségügy kivételével – évről évre csökkennek a 80-as években.

A természetbeni szociális redisztribúcióra fordított köz-

ponti erőforrások visszafogása az amúgy sem modern és hatékony szervezetek működési zavarait, diszfunkcióit gyors ütemben növeli. Ennek tudható be pl. az a gyakorlat, hogy a kórházak, az óvodák, a bölcsődék a fenntartás elemi erőforrásait is mindinkább a vállalatoktól és a háztartásoktól szerzik. A vállalatok saját szociális erőforrásaikat átadják a központi természetbeni redisztribúció szervezeteinek, vagy saját munkásaik ingyenmunkáját ajánlják fel a bölcsődék-óvodák bővítésére, karbantartására. A háztartások viszont „önként" vállalják, hogy ellátják az óvodát, bölcsődét papírzsebkendővel, használt ruhával, tisztítószerrel, a kórházban pedig végzik a betegek ennivalóval való ellátását, gondozását.

Összefoglalva az állami szociális redisztribúció 80-as évekbeli magatartását, megállapítható, hogy mind természetbeni juttatásainak színvonala, mind pénzbeli elosztásának reálértéke csökkenő tendenciájú. A csökkenő reálkeresetű háztartások növekvő igényeit tehát egyre kevésbé képes az állami szociális redisztribúció kielégíteni.

Hogyan reagál a szociálpolitika többi szereplője az állam visszahúzódása után értelemszerűen növekvő ellátottsági hiányra?

A vállalatok (és szakszervezeteik) már a 70-es években is nyújtottak szociális ellátást dolgozóiknak. Ezt nem növekvő szociális érzékenységük, nem is csak a központ ilyen irányú engedő-ösztönző magatartása eredményezte, hanem a munkaerő-piacon fokozódó hiány kényszere. Ebből következően a vállalatok szociális önellátása is a munkaerőpiaci folyamatok, a növekvő szegmentáció logikájába illeszkedett.

A központi elvonások növekedése, a munkaerő-piaci verseny élesedése miatt a vállalatok – reálértékben – valószínűleg nem tudják növelni szociális önellátásuk pénzügyi alapjait a „hosszú 80-as években". Ilyen helyzetben nyilvánvaló,

hogy a vállalatok, a szakszervezetek és a szövetkezetek nem tudják betölteni azt az űrt, amit az állami szociális redisztribúció visszahúzódása hagy maga után, s amit a reálbérek csökkenése megsokszoroz.

Kevés olyan egyesület van Magyarországon, amelyik fő- vagy melléktevékenységként szociális tevékenységet végezne.

Összességében az egyesületek szerepe a magyar szociálpolitikán belül elhanyagolható. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy az állam szervei nem kedvelik az egyesületeket – sem saját devianciáikat, sem a tőlük teljesen független kezdeményezéseket. Ezt több régi egyesület kálváriája (Tokaji, 1980) és számos újabb kísérlet kudarca (SZETA) látszik igazolni.

Az eddigiek alapján belátható, hogy a „hosszú 80-as évek" elején csak két dolog történhetett a magyar lakosság szociális szükségleteivel: vagy kielégítetlenek maradtak, vagy a háztartásoknak kellett kielégíteni őket.[2] Ilyen helyzetben nem meglepő, ha (újra?) elterjedtté válik a szociális kaláka, mint azt a 3. fejezetben láttuk.

A szolgáltatások esetében az állam számára a kaláka haszna a szociális kalákáéval azonos. Lehetővé teszi, hogy a háztartások kisegítsék egymást a bajból, megjavítsák a másik gépeit, karbantartsák közös házaikat stb.

A kalákázás lehetővé teszi pl., hogy az állam ne építse ki a szolgáltatások hálózatát, vagy hogy a szolgáltatók a nagy volumenű ügyleteket vállalják csupán,[3] hogy a borravalóval nem kecsegtető tevékenységet anélkül foghassa vissza az ágazat, hogy a lakosság elégedetlensége túlságosan felerősödne. (A hirschmanni morgás – az olvasói levelezés, a panaszkönyv, a személyes tiltakozás – és a kivonulás láthatóan nem befolyásolja a szolgáltatási szektor működését.)

Láttuk, hogy a mezőgazdasági kaláka lehetővé teszi a munkacsúcsok „lenyesését", a gépesítés hiányosságainak

pótlását azzal, hogy biztosítja az időszakos csoportmunka lehetőségét, és növeli ennek hatékonyságát. Mindez az állam számára azt is eredményezi, hogy mellőzheti a kisgépimportot és termelést, a mezőgazdasági szövetkezetek is foglalkozhatnak nagy volumenű feladatokkal, s mégsem hagynak fel a háztartások az élőmunkaigényes termeléssel. Ezzel önmagukat látják el élelemmel, árut termelnek a nem gazdálkodók és az export számára, s teszik mindezt az állam számára másképp meg nem szerezhető „szabad időben", saját késztetésből, töredékidők hatékony hasznosításával.

Végül a házépítés esetében az állam számára a kaláka eddig felsorolt valamennyi előnye megjelenik. Nő a nemzeti vagyon, csökken a lakáshiány, adóalap keletkezik anélkül, hogy az államot ezért munkaköltségek terhelnék.[4]

Összefoglalóan a kaláka az állam számára olyan ingyenmunka, ami által a lakosság szükségleteinek kielégítése javul, s ami növeli a nemzeti vagyont (sőt olykor az exportálható termékek mennyiségét, illetve az adóalapot is szaporítja).

Ezen túlmenően a társadalomszervezet erősödése a deviáns viselkedés valószínűségét is csökkenti, hiszen a túlmunka a fogyasztásnövelés vágyát kielégítve egyfelől leköti az emberek „szabad idejét", másfelől sikerérzethez juttatja őket. Mindez a politikai hangulat neutralizálását-javítását jelenti, ami szintén nem közömbös a status quót kereső állam szempontjából.

A kaláka egyetlen módon lehet gazdaságilag hátrányos az állam számára. A csoportos és nagyobb volumenű védekező kalákák érdekében a kalákázók lopják az állam munkaidejét. A háztartások számára a lényegében kockázatmentes munkaidő-eltulajdonítás igen hasznos, tekintetbe véve a kaláka koordinálásának nehézségeit, míg a vállalatok általában tolerálják ezeket az időszakos zavarokat a majdani hóvégi-évvégi hajrákra való alku előkészítéseként.

A szolgáltató kalákák esetében a munkaidőlopás mellett jelentős az alkatrészlopás és a szerszám-„kölcsönzés" is. Mint ahogy a mezőgazdasági és építési-szállítási munkánál is szükséges olykor a „fuvarkölcsönzés".

Politikai téren a kaláka mint a társadalomszerveződés spontán szervezett módja lehet kedvezőtlen egy hatalmi monopóliumát féltő állam számára. Ez okozza azokat a reakciókat, amire az egyesületek sorsa kapcsán utaltam. Ezek egyes típusai az ún. önsegélyező csoportok közel is állnak a kaláka definíciójához (annak szervezett-csoportos változatai).[5]

Ennél jellemzőbb, hogy a kaláka mint társadalmi minta (a primer csoportok rendszerébe ágyazott rugalmas-személyes-laza érdekérvényesítő szövetséghálózat) jelent gondot az államnak. A kalákázás ugyanis széles körben elterjedt a munkahelyeken belül is, mint a rossz anyagellátás, a gyakori meghibásodás, a szervezetlenség okozta folyamatos zavarelhárítás védelmi eszköze.

Ily módon kialakulnak és megerősödnek a vállalaton (mint az állam „helyi szervén") belüli informális csoportok, amelyek azonban saját érdekeikért küzdenek (nem feltétlenül a vállalatéval szemben, és mindig kompromisszumra készen!), ami segíti is, de nehezíti is a vezetés dolgát.

Ugyanez a folyamat végbemegy a vállalatok között is, ahol a rossz hatásfokú, monopolizált központi elosztás és a torz piac kettős szorításában küszködő vezetők között újraéled a védekezés érdekében a közvetlen árucsere, s ezek során megjelenik a kaláka is (Czakó–Sik, 1986).

Összefoglalóan a kaláka hátrányai az állam szempontjából kétfélék: a kaláka egyfelől az államilag szervezett gazdaságban mint informális védekező csoport „másolódik le", másfelől alegális erőforrás-veszteségként jelenik meg.

Mennyire van tudatában az állam a kaláka számára előnyös, illetve hátrányos hatásainak? Mint a Bevezető idézete-

iből és a 2. fejezet történelmi példáiból kitűnik, a kalákával számolnak a gazdaságirányítás központi és helyi vezetői.[6]

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a kaláka nem az állam legfőbb gondja. Egyrészt mint a háztartások „magánügye" túl távol esik a szabályozó központtól, másrészt nem folytonos működése és az otthoni munkába való beágyazódása is elfedi valóságos gazdasági szerepét. Ennek felel meg az a mód, ahogyan az állam kezeli a kalákát, mint a második gazdaság egy tradicionális, kevéssé veszélyes, nem túl fontos „fehér" intézményét.

Hogyan hat a háztartásokra az állam kalákával szembeni közömbös-ösztönző viselkedése?

A konkrét példákat tekintve (OTP-hitelkeret-növelés, félkészház-akció, magánépítkezésben a „besegítés" legalitása) belátható, hogy rövid távon az állam közömbös-ösztönzése hasznos a háztartások számára, éppúgy, mint fordítva. Háztartás és állam jól megél e téren egymás mellett: élesen nem küzdenek a munkaerőért, amelyet mindketten használni akarnak. Egyfelől úgy tűnik, az állam felismerte, hogy a „hazalopott" munka talán nem is hasznosul sokkal rosszabbul, mint a hivatalos munkaidő alatti munka, másfelől a háztartás is „ismeri a mértéket", s nem lop annyit, hogy ez szabályozó reakciót váltson ki.

Paradox módon azonban a kalákázó háztartások hosszú távon rosszul járnak a fenti közömbös-ösztönzéssel. Ezek ugyanis az otthoni munka kiterjesztését és az önellátást ösztönzik, s akik ezzel élnek, azok ily módon mintegy „felmentik" az államot ellátási-gondozási felelőssége alól. Azok a háztartások, akiknek (elosztói vagy piaci) hatalma elég nagy ahhoz, hogy ne kelljen kalákázniuk viszont annál inkább részesednek az állami elosztásban.

A közömbös-ösztönzés hosszú távú hátrányai megkülönböztetendők attól a gazdaságtól, ahol az állam tudatosan kizsákmányolja a háztartásokat. Ilyenkor nincs konszenzus

állam és háztartás között, hanem a háztartás maximális elvonás és minimális juttatás mellett kell, hogy újratermelje önmagát és munkaerejét, aminek e feletti részét állami célokra elvonják. Ez a munka militarizálásán alapuló gazdaság, amelyre e század szép példákkal szolgál. (Németország, Szovjetunió, Kambodzsa, Románia, Kína stb.). Ilyenkor a kaláka tilos, hiszen egyfelől magáncélú munkaerő-hasznosítás – tehát „fekete" gazdaság –, másfelől, mivel legalább két ember kell a kalákához, már csoportosulás, tehát veszélyes lehet az állam számára mint ellenőrizhetetlen népcsoportosulás (lásd az 5. jegyzetet).

A kalákázás közömbös-ösztönzéséből fakadó hosszú távú hátrányai úgy küszöbölhetők ki, ha a gazdaságirányítás felismeri, hogy egyfelől a háztartások tevékenységének javuló hatékonysága a népgazdaság számára is hasznos, másfelől, hogy ha a háztartások szívesen társulnak egymással, az nem ellenséges szervezkedés, hanem társadalmi-gazdasági haszonnal kecsegtető többlet erőforrás. Az előbbi felismerés a gépkölcsönzésnek, a kisgépek, a barkácsgépek és fuvareszköz vásárlásának elősegítését, a szociális ellátásgondoskodás „munkaidejének" dotálását jelentené. A másik ezen túlmenően az önsegélyező csoportok felkarolását (de nem államosítását!) feltételezi, amelyek a szociális szférában, de akár a házépítésben is létrejönnek, ha nem csupán nehezen megtűrik, de hagyják őket.

7. A kaláka „örök"

Az előző fejezetekben sorra vettem a kalákának azon jellemzőit, amelyek a mai magyar háztartások szempontjából alkalmazásának előnyeit és hátrányait magyarázzák.

Ebben a fejezetben egyrészt térben, másrészt időben kiterjesztve vizsgálom a kalákát létrehozó és megtartó okok működését.

De miért van a címben szereplő „örök" szó idézőjelben? A kérdésre oly módon válaszolnék, hogy előbb megismertetem az olvasót egy munkával, amely egy kalákához hasonló intézményt öröknek (s nem „öröknek"!) mutat be, s ezt mintegy ellenpontozva fejezem ki az általam használt „örök" fogalom tudatosan vállalt korlátait.

A szóban forgó mű címe Kölcsönös segítség mint természettörvény. Írója Kropotkin Péter. A mű másodvirágzása a szociobiológia újabb kori létrejöttéhez kapcsolódik. Valóban, a könyv első két fejezete az állatok világában írja le a kölcsönös segítség működését. Maga a szerző is egy orosz zoológus 1880-ban tartott előadását tekinti elmélkedései kezdetének. Mindazonáltal Kropotkin nem szociobiológus. Munkája céljáról így ír könyvének bevezetőjében: „. . .(A kölcsönös segítség.– *S. E.*) ösztön, amely az állatoknál és embernél a roppant hosszú fejlődés menete alatt fejlődött ki, és megtanította az embereket és állatokat, hogy nagy erősség a kölcsönös segítség gyakorlása, és hogy a szociális életben milyen örömöket találhatnak.

Erkölcsi érzéseink előrehaladó fejlődésében kétségen kívül nagy szerepet játszik a szeretet, rokonszenv és önfeláldozás. De azért az emberi társadalom alapja nem a szeretet és nem a rokonszenv, hanem az emberi szolidaritás tudata, ha talán ez az öntudat még csak az ösztön fejlődési stádiumá-

ban van. A társadalom fölismerte, hogy mennyire megerősíti a kölcsönös segítség a társaság minden egyes tagját – ha talán ez a fölismerés nem is lépte át az öntudat küszöbét –, fölismerték, mily szorosan függ össze az összesség boldogsága az egyesével, és mások jogának tisztelete hogyan fejleszti ki az egyénben az igazságosság vagy egyenlőség iránti érzéket."

Kropotkin vitairatnak tekinti művét, amellyel a darwini gondolat túláltalánosítása ellen küzd. Olyan fejlődési modellt tételez, melynek során az ösztönlétből céltudatos társadalomépítő munkával az emberiség a társadalom alapszervezetévé emeli a kölcsönös segítség intézményét.

Kropotkin vállalja e modell hurrá-optimizmusát, mivel tudósként is politizálni akar: „Ez ellen a könyv ellen föl lehet hozni azt a kifogást, hogy úgy az állatok, mint az emberek, nagyon kedvező megítélésben részesülnek benne, hogy különös súly esik szociális képességeikre, ellenben antiszociális ösztöneik és az egyéni önfenntartás ösztöne alig szerepelnek. Ezt azonban nem lehetett elkerülni. Már sokat hallottunk az utóbbi években arról a »létért való kemény elkeseredett küzdelem«-ről, amelyet minden egyes állat az összes többi állat ellen, minden »vadember« az összes többi »vadember« ellen és minden civilizált ember minden polgártársa ellen folytat, hogy végre is egyszer célszerű lesz ezzel szembeállítani az olyan tények hosszú sorozatát, amelyek az ember és állat életét más világításban mutatják be. Ez a könyv a kölcsönös segítség törvényéről szól, mint a fejlődés egyik legfontosabb tényezőiről, nem pedig a fejlődés összes tényezőjéről és azok értékéről. Előbb ezt a könyvet kellett megírni, majd csak azután lehet a másikat."

Kropotkin a kölcsönös segítség történetét (és nem „történetét"!) akarja megírni. Így az állati társadalmak után a „primitív ember" jön sorra, majd rendre a földközösség,

ennek kiteljesedése a középkori város és a céh, amelyek aztán az állam, az egyház, a római jog és a piac terjeszkedésének áldozataivá válnak:

„. . .az államok tervszerűen kiirtottak minden olyan intézményt, amelyben azelőtt kifejezést nyert a kölcsönös segítség tendenciája. A faluközösségektől elrabolták a népgyűlést, az ítélőszéket és a független közigazgatást; földjeiket konfiskálták. A céheket megfosztották tulajdonuktól és szabadságaiktól és a szeszélyes és megvesztegethető állami bürokrácia ellenőrzése alá helyezték. A városokat megfosztották a szuverenitástól, és megsemmisítették belső életük forrásait – a népgyűléseket, a választott bírákat, a választott tanácsot, a szuverén egyházközséget és a szuverén céhet; az államhivatalnok kerítette hatalmába a régi organikus egésznek minden egyes tagját. A politikai nevelést, a tudományt és a jogot az állami központosítás eszméjének szolgálatába hajtották. Az egyetemeken és a szószékekről azt tanították, hogy azokat a berendezéseket, amelyekben az emberek régen a kölcsönös segítség iránti szükségleteiket testesítették meg, a jól szervezett államban többé nem szabad megtűrni, hogy az államnak kell alattvalói között az egyetlen összeköttetést alkotni. Közügyekkel csak az államnak és az állami egyháznak szabad foglalkoznia, míg az alattvalóknak az egyének laza halmazának kellett lenni, akiknek egymás között nincsenek semminemű összeköttetéseik, és kötelesek, ha közös nyomorúságba jutnak, a kormányhoz fordulni."

A fenti sötét képek ellenére a századforduló modern (értsd az európai centrum és félperiféria) államaira tekintve sokfelől és sokféle példát hoz hoz a szerző a kölcsönös segítség „örök" létére:

„Sem a centralizált állam romboló hatalma, sem a kölcsönös gyűlölet és kíméletlen küzdelem tana, amelyet a tudomány külső jeleivel fölszerelve terjesztettek a szolgálatkész filozófusok és szociológusok, nem tudták az emberekből a

szolidaritás érzését kiirtani, amely mély gyökeret vert az ember szívében és szellemében, mert egész eddigi fejlődésünk nevelte nagyra. Ami a legfelső lépcsőfokoktól a fejlődés eredménye, azt nem teheti tönkre ugyanennek a fejlődésnek egy jelensége. És a kölcsönös segítség és támogatás szüksége, amely végül a szűk családi körbe vagy a bérkaszárnyákba a szomszédok közé, a faluba vagy a munkások titkos szövetségeibe menekült, újra föltámad a mi modern társadalmunkban és követeli azt a jogot, hogy azzá lehessen, ami mindig volt: a legfőbb vezető a továbbhaladás útján. . . .

Bármilyen nézetet is fogadjon el valaki a kölcsönös segítség érzelmének vagy ösztönének eredetére nézve – hogy vajon biológiai vagy földöntúli okra akarja azt visszavezetni –, kétségtelen, hogy létezését követhetjük visszafelé az állati élet legalsóbb lépcsőfokáig, és ettől a kezdeti állapottól kezdve követhetjük folytonos fejlődését, küszködve az ellenkező irányú hajtóerőkkel, az emberi fejlődés minden fokán át egészen napjainkig. . . .

Erkölcsi fogalmainknak pozitív és kétségtelen eredetét tehát a kölcsönös segítség működésében találjuk meg, amelyet követni tudunk a fejlődés legelső kezdetéig, és bátran állíthatjuk, hogy az emberiség etikai fejlődésében oroszlánrésze a kölcsönös segítségnek volt, nem pedig a kölcsönös küzdelemnek. Még napjainkban is tartó, mindent átölelő működésében találjuk legerősebb kezességét az emberi nem még merészebb fejlődésének."

A következőkben, amikor a kaláka „örök" volta mellett érvelek, három szempontból fogok másként eljárni, mint azt Kropotkin tette a kölcsönös segítség örök létezésének bizonyítása során.

a) Egyfelől nem vizsgálom a kaláka „őstörténetét". Nem csupán az állatok viselkedését nem kívánom bevonni az elemzésbe, de a különféle „primitív emberi" társadalmakat

is kirekesztem a következő áttekintésből. Ezzel ugyan le kell mondanom pl. Kropotkin találó példáiról, és az antropológia által kínált rengeteg izgalmas leírás elemzéséről, de úgy döntöttem, hogy ennél nagyobb az a haszon, amely abból származik, hogy csak a mai magyar társadalommal-gazdasággal viszonylag jól összevethető gazdaságokat elemzek. Úgy vélem, érvelésem a kaláka „örök" voltáról csak erősebbé válik azzal, hogy nem pazarlok szavakat olyan „természeti" viszonyok között élő kis kultúrákra, ahol a kaláka létét az Olvasó szinte magától értetődőnek tekintheti, hiszen nincs piac, fejletlen a technológia, teljes a gazdaság beágyazódása a társadalomba, nagy a primer csoportok kohéziója, nem folyik bővített újratermelés, korlátozottak a külső világgal való kapcsolatok stb.

Én tehát a kaláka „örök" voltának elemzését „visszafelé" csak a századfordulóig, illetve csak a modern ipari-városi, piaci, bérmunkát általánosan alkalmazó, nyitott gazdaságokra terjesztem ki.

A fenti korlátozás egyszersmind önként vállalt területi határokat is jelent. Elemzésem tehát városokra, modern gazdaságok vidéki gazdaságára, paraszti társadalmak piaccal rendszeres kapcsolatot tartó típusaira terjed ki. Nem meglepő tehát, hogy példáim zöme európai és észak-amerikai.

b) Az idő másik irányát, a jövőt is másként kezelem, mint azt Kropotkin tette. Míg a múlt kezelésében azért tértem el a kropotkini „példatármódszertől", mert egyfelől nem hiszek a bárhonnan vett példák összevethetőségében, és az őstörténeti példák meggyőző erejében, addig a jövőre azért tartom csak korlátozott érvényűnek az elemzés lehetőségét, mert el akarom kerülni a kropotkini teleologikus és politikus-ideologikus prognóziskészítés csábítását.

Míg tehát a múltba időben és térben korlátozottan merek csupán visszatekinteni, addig a kaláka jövőjéről csak igen

leegyszerűsítetten, néhány szélsőséges társadalomfejlődési alternatíva lehetetlenségének tételezésével szólok.

Összefoglalóan és bizonyítás nélkül tehát a kaláka „régmúltjáról" és jövőjéről a következőket állítom. A kaláka minden valószínűség szerint a paraszti társadalmak előtt széles körben létezett, s ha talán domináns intézmény soha és sehol sem volt is, a háztartások a védekezés eszközeként általánosan használták, mint az otthoni munka kiegészítőjét és az altruista segítség „kiváltóját". (Lásd Sahlins, 1965; Büchner, 1910/1984; Wolf, 1966/1973; Service, 1973).

A kaláka fennmaradását kikényszerítő és lehetővé tevő tényezők (lásd az 5–6. fejezetet) alapján a kaláka teljes és végleges eltűnését a következő – egymást nem kizáró – jövővariánsok esetében tartom elképzelhetőnek:

– tökéletesen működő piac és/vagy redisztributív gazdaság, amely háztartások minden igényét (a tervezhetetleneket és egyedieket is) képes kielégíteni, ha erre a háztartás önmaga nem képes;

– olyan háztartástípus kialakulása, ahol a háztartások teljes önellátásra képesek;

– a technológiai fejlődésnek egy olyan szintje, ahol a háztartások munkaereje feleslegessé – illetve a kiscsalád (s ennek elemi formája, az „egyén-család") munkája is elégségessé válik;

– s végül olyan izolált – atomizált (vagy/és totalitárius) társadalom, ahol lehetetlen vagy/és tilos kaláka szervezése.

Mivel én a fenti jövővariánsokat külön-külön s együtt elképzelhetetlennek tartom, ezért ha bizonyítható, hogy a kaláka más fejlődésváltozatok esetén nem fog eltűnni, akkor úgy vélem, igazoltam a kaláka „örök" voltát.

c) A harmadik szempont, amiben a kropotkini paradigmától el kívánok térni a kaláka „örök" természetének elemzése során nem más, mint a kaláka fennmaradását magyará-

zó modell maga. Kropotkin sorba rendezett példákkal igazolja a kölcsönös segítség eddigi örök létezését, s hitével „bizonyítja" jövőbeni örök voltát. Magyaráznia, hogy miért örök ez az intézmény, szükségtelen, hiszen egyfelől a kölcsönös segítséget biológiai alapösztönnek tudja, másfelől hiszi, hogy a szolidaritás az egész emberiségre kiterjedően létre fog jönni.

Mivel egyrészt e tanulmány nem valamely irányzat ellen íródott, másrészt, mivel nem adatott meg nekem a hittérítők szent elvakultsága, melynek nevében „A kaláka mindörökké!" feliratú zászló alá toborozhatnám az Olvasót, harmadrészt, mivel olyan egyszerű magyarázatot a kaláka mindent túlélő képességére, mint ennek biológiai alapja, sajnos nem tudtam lelni, ezért kénytelen vagyok a kropotkini paradigmánál nehézkesebben, de talán meggyőzőbben összefoglalni a kaláka „örök" voltát magyarázó egyes tényeket, és értelmezni a kaláka létét igazoló sokféle példát.

Előbb bemutatom azt a modellt, amivel a „fejlődés" vagy a modernizáció (ezen különböző szerzők mást és mást, de általában olyan egymással összefüggő jelenségeket értenek, mint a piac elterjedése, a városiasodás, a technológiai újdonságok elterjedése, az iparosodás stb.) hatását a kaláka elterjedtségére általában leírni szokás. Ezután a már említett önkorlátozó módon példákkal illusztrálom, hogy a fenti modell nem mutatja sok esetben helyesen a valóságban végbemenő folyamatokat. Majd feleleventve az 5. fejezetben kidolgozott kalákatípusokat, alternatív modelleket mutatok be, amelyek együttesen jobban magyarázzák a változásokat, mint a hagyományos közelítés.

Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatom, hogy a hagyományos modell szerint a „fejlődés" során (a modernizáció hatására) a kaláka eltűnik.

Ennek lehet egyszerűen a technikai fejlődés az oka, amennyiben a gépeknek hála, megszűnik a periodikus munkaerőhiány, a gazdák maguk is képessé válnak ellátni a gazdaság minden feladatát. (Arensberg–Kimball, 1961; Williams, 1953).

A falu társadalmi-gazdasági rendszerének átalakulását vizsgálva Du Boulay (1974. 247–248 old.) az életszínvonal emelkedése és a mezőgazdasági munka gépesítése miatt „szabaddá váló" idő kiterjedése mellett a társadalmi nyitottság növekedésének, a városiasodás eredményének tekinti a korábbi kényszerű kalákaközösségek szétbomlását, a hiányok és veszélyek elleni védekező kooperáció rovására az önérdek szabad érvényesülésének terjedését.

Bailey (1971. 144. old.) hasonlóan fogalmaz: „A túlélés múlt gyakran a kooperáción. Ez egyfelől a közösség egészétől való pénzügyi, másfelől a szomszédoktól és a rokonságtól való munkabeli függést jelentett. Az eredmény egyfajta ingamozgás volt. Ha a szükség úgy hozta, mindenki segített, mert nem tudhatta, hogy neki magának mikor lesz szüksége segítségre.

Az állami segítség és a javuló gazdasági feltételek ma már minimálisra csökkentik a kölcsönös segítség iránti igényt. Ám lehetnek a gazdasági kényszerek bármennyire kisebbek, a függőség korábbi gyakorlatának társadalmi maradványai nem enyésznek el könnyen, noha ezek már sem nem olyan stabilak, sem nincs olyan kötelező erejük, mint korábban."

Mintegy a fentiek összefoglalásaként idézem egy 1930-ban íródott szociológiai alapműből a következőket (Sorokin–Zimmerman–Galpin 1930/1970): „Noha a pénzgazda-

ság kifejlődése előtt a családi gazdaság közel állt az önellátáshoz, valójában ez egyáltalán nem volt így. Minden családnak szükségszerűen volt valamilyen gazdasági kapcsolata a közösség más családjaival . . . Elsődlegesen egymást kölcsönösen kisegítő csoportok voltak ezek . . . A pénzgazdálkodás kifejlődése és a városiasodás során a vidéki családok közötti gazdasági szervezetek belső szerkezete természetesen döntő átalakuláson ment keresztül. Elvesztették családias vonásaikat . . . a zárt közösség lokalitási elvét a területileg nem korlátozott foglalkozási munkamegosztás, az elsődleges szervezeti jelleget szekunder vonások, a kis méreteket nemzetiek váltották fel."

A fenti gondolatmenet beleillett a városszociológia, a családszociológia korabeli áramlataiba, amelyek a városiasodást és az ipari-piaci fejlődést a hagyományos társadalomszervezet szétesésével, diszfunkcionálissá válásával, a piac előtti tranzakciós formák eltűnésével (közvetlen árucseréből piaci ügylet, családi vállalkozásból kapitalista üzem, háztartási munkából szolgáltatás, helyi közösségből anonim nagyvárosi szomszédság, céhből taylorista üzemszervezet stb. . . .) jellemezték.

Erasmus (1961) és Moore (1975) elemzései példázzák a fejlődés során nem „elhaló," de funkcióvesztése miatt csak vegetáló „maradvány"-kaláka modelljét. Erasmus közép- és dél-amerikai esettanulmányokra alapozva, a munkakooperációnak két típusát különbözteti meg: az ünnepi (festive) és a cseremunkát. „Mikor a gazda segítségül hívja szomszédait valamely sürgős gazdasági munka elvégzéséhez, és ünnepi módon – általában étellel és itallal – hálálja meg ezt, ünnepi munkáról beszélek. Mivel ilyen esetben a segítség ki van egyenlítve az étel-ital által, ezért a gazdának nem kell feltétlenül vendégei ünnepi munkáiban részt vennie, ámbár minden valószínűség szerint mégis ott lesz, hiszen ezek gyakran rokonai vagy közeli barátai is. A cseremunka esetén

ben a viszonzás munkával történik, gyakran semmi ünnepiség nincs a kapcsolat során."

A szerző a kooperatív munka elhalását tételezi, de ebben különbséget tesz az előbbi két kooperációs típus között. Az ünnepi munka eltűnését befejezett tényként írja le. Ennek okai a mezőgazdasági piac térnyerése, amivel nem fér össze az ünnepi munka alacsony hatékonysága, magas költségei és a munka rossz minősége. Hangsúlyozza, hogy az ünnepi munka sosem volt hatékony és gazdaságos. Csakhogy a piac általánossá válása előtt a háztartások gazdasági magatartása is másmilyen volt. A munka alacsony hatékonyságát és költségességét ellensúlyozta az ünnepi körülményeknek a háztartás presztízsét és kapcsolatainak szélességét növelő hatása. Ezt támogatta továbbá az étel-ital önellátásra szánt termékként való értékelése (ezeknek nem volt csereértékük) is.

A piac elterjedése éppen ezt az önellátás-, közösség- és kapcsolat-centrikus értékrendet, a tekintélynek a hivalkodó szétosztás általi megszervezhetőségét szüntette meg. „A farmerek piacra termelnek bérmunka alkalmazásával, hogy aztán a termékekért kapott pénzért fogyasztási csikkeket vegyenek. Amíg a gazda terméke könnyen romló felesleg volt, addig társadalmi presztízsre a gazda legkönnyebben a hivalkodó szétosztás által tehetett szert. De minthogy most lehetővé vált, hogy a termelt felesleget tartós javak sokaságára váltsa át, a presztízsfokozást mindinkább a szét nem osztott javakon alapuló hivalkodó gazdagodás szolgálja."

A cseremunka túlélte az ünnepi munkakooperációt, ám ha lassabban is, ezt is kiszorítja a bérmunka. A cseremunka lassabb elhalásának okát Erasmus abban látja, hogy ez a kooperáció a piaci munkánál olcsóbb és jobb minőségű.

Hogy előbb-utóbb ez a munkakooperáció-tipus is kihal, annak oka a cseremunka kényelmetlen volta. Ez jelenti a majdani viszonzás miatti lekötelezettségből fakadó rugal-

matlanságot, a cseremunka nagy szervezésigényességét és a megállapodások konfliktusos természetét. Ugyanakkor a relatív pénzbőség, a gazdaság méreteinek növekedése egyfelől könnyebben kiválthatóvá teszi bérmunkával a cseremunkát, másfelől ugrásszerűen fokozza annak hátrányait. „Kezdetben a vállalkozók éppúgy kalákáznak, mint régen tették, de ahogy a gazdaság méretei nőnek, ahogy az irányítás egyre fontosabbá válik, úgy érzik mind jobb megoldásnak a cseremunka bérmunkával való felváltását . . . A pénzhasználat kiszabadítja a vállalkozót a többiekkel való kooperációtól való függés alól."

Moore (1976) afrikai esettanulmányok alapján bizonyítja, hogy az ünnepi munka a kapitalizálódás során viszonylag hamar eltűnik, de megjegyzi, hogy ennek számos formája mint tisztán politikai-hatalmi aktus, mint a patrónusok „szavazatszerző" akciója, magmarad.

Megemlítve, hogy a munkakooperáció a közmunkában, az infrastruktúra (főleg a házépítés) kialakításában és a háztartási munkában is fontos, a munkakooperációnak növénytermesztésbeli előnyeit tárgyalja részletesen. Ezek lényegében megegyeznek azokkal az érvekkel, amelyeket az 5. fejezetben a magyar példákból szereztünk: a munka gyorsítása, a váratlan és átmeneti munkaerőhiányok elhárítása, komparatív előny a fiatal munkaképessége és az idős szaktudása között, a közös munka élményének minőség- és hatékonyságnövelő hatása, a pénzkiadástól való menekülés, a kiszolgálószemélyzettel való takarékosság, a kieső idő minimalizálása, a gépek jobb kihasználása és együttes használatuk hatékonyságnövelő, illetve költségcsökkentő hatása. A fenti gazdasági hasznok mellett továbbá jelentős társadalmi haszon a kapcsolatok épülése, a szolidaritás kifejezése, a közösség erősödése.

Mikor Moore arra keresi a választ, hogy miért tűnik el mégis a munkakooperáció a fejlődő országok mezőgazdasá-

gából, akkor – elismerve Erasmus magyarázatának érvényességét – három további érvet említ:

– a fejlődés eredményeként fokozódik a vidék rétegzettsége. Nő a földnélküliek és a sok földdel rendelkezők száma egyaránt. Az utóbbiakban nem kifizetődő, az előbbieknek nincs miért kooperatív munkát végezni. Ugyanakkor a törpebirtokos családok a csökkenő földméret és a növekvő gyerekszám miatt képesek minden munkát elvégezni maguk. Így csak a kisparasztok között marad meg a kooperáció igénye.

– A pénzhasználat kétféleképpen eredményezheti a kooperatív munka eltűnését. Egyfelől, ahol a pénz általánosan használt fizetőeszköz, és akár a jó termékpiaci helyzet, akár a külső munkavállalási lehetőségek miatt van elég belőle, ott a bérmunka megfizetése kisebb teher, mint a kooperatív viszontmunka. Másfelől a pénz megváltoztatja a háztartások gazdasági magatartását, s emiatt a kooperáció egyeztetési, értékelési módja „túl" lazává, bizonytalanná, tehát feszültségforrássá válik.

– Végül a külső munkaalkalmak már említett szaporodása elszívja a kooperatív munkaerőt, amely jobban hasznosítható a városi munkaerő-piacon, mint a vidéki gazdaságban.

Összefoglalóan Moore így ír a kooperatív munkatípusok és a fejlődés viszonyáról: „Úgy tűnik az ünnepi munka, ahol még nem tűnt el, mind ritkábban fordul elő, s végül teljesen eltűnik. Az ünnepi munka eltűnését nincs miért gyászolni, hacsak nem magának az ünnepi alkalmaknak a megszűnéséért, mert a bérmunka sokkal hatékonyabb nála . . . A cseremunka sok szempontból hasznosabb a piaci munkánál: speciális körülmények között ez a munkaerő mobilizálásának legjobb módja, egyenlősíteni képes a kisparasztokat stb. Ennek megfelelően a cseremunka még egy ideig sok területen létezni fog, mert vannak még kisparasztok, fenn-

marad a nem mezőgazdasági munkaalkalmaktól való elzártság, és vannak növények, amelyeknél az időszakos munkaerőhiány ma is nagy (rizs, gyapot)."

Más szerzők is hangsúlyozzák, hogy a modernizáció hatására a kaláka nem minden területen szűnik meg. Így Williams (1953) és Rees (1950) arról tudósítanak, hogy noha a gépesítés miatt eltűnik Angliában a kaláka pl. a kaszálásból, de a cséplés, juhjelölés és -nyírás, valamint a kukoricabetakarításban megmaradt. Ott (1981) leírása szerint a baszk falvakban a hagyományos kooperációs formák leegyszerűsödve élnek tovább, s miközben többféle munkában feleslegessé válnak, más területen megmaradhatnak. Gregory (1975) szerint „a reciprocitás a hagyományos Mopan-gazdaságban (Közép-Amerika. – *S. E.*) sokkal fontosabb volt, mint a piac . . . A városba vezető út megnyitása és a piaci eladásra szánt termények bevezetése óta a piac szerepe nagymértékben megnőtt . . . Ennek ellenére a reciprocitás szerepe nem csökkent. Miközben egyes reciprokatív típusok (pl. a közös halászat méreggel) eltűntek, addig újak (pl. munkák cseréje, ami lehetővé teszi, hogy a termelők elmehessenek a városba bérmunkával pénzt keresni) jelentek meg."

A következő ábrán összefoglalom a kaláka „elhalása" és a „maradvány" jellemzőit.

Kételkedésemet a fenti modellek érvényességében a következők táplálják:

– Több antropológus figyelmeztet arra, hogy általában a tradicionális intézmények, így a kaláka elterjedtségéről az idősebb válaszadók a társadalomban elfoglalt helyzetüknél fogva hamisan tudósítják a kutatót. Egyrészt, mert az óidők megszépítése hivatkozási alap számukra, hogy az ifjabb munkaerővel rendelkezhessenek, másrészt mert a múlt természeténél fogva is hajlamos megszépülésre. (Arensberg–Kimball, 1961. 268. old.; Moore, 1975. 282. old.)

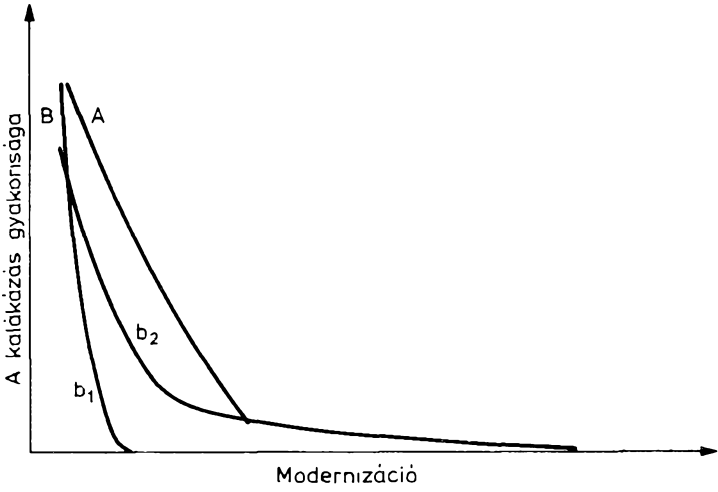

A – Az "elhalás" modell
B – A "maradvány" modell
b_1 – Ünnepi munka
b_2 – Cseremunka

12. ábra. A kaláka „elhalása" és a „maradvány" modell

– E modellek feltételezik, hogy a „primitív" társadalmakban elterjedt volt a kaláka. De vajon ezek alapján valószínűsíthető-e a mai modern társadalmak elődeiben a kaláka domináns volta? Könnyen meglehet, hogy e téren hasonló a helyzet ahhoz, amit Laslett és társai találtak a nukleáris család újabb kori általánossá válásának vizsgálata során. Ellentétben a hagyományos nézetekkel, szerintük ez a családforma nem az ipari forradalom terméke, mert a kapitalizmus kialakulása előtt is általános volt Nyugat-Európában, ott, ahol ma domináns.

– Fontosabb az eddig említett kételyeknél az az érv, amivel Guillet (1980) kritizálja a kaláka „elhalása" modellt. Eszerint a modell önmaga helyesen tükrözi a „fejlődés" és a kaláka közötti viszonyt, csak éppen nem igaz, hogy ez a modell minden korszakban és minden gazdaságra érvényes volna. Másként, vajon a fenti modell nem csupán a „sikeres modernizáció", az „amerikai út" és az európai központ gazdaságai esetében érvényes-e?

Guillet szerint a fenti modell általánosítása azért hamis, mert feltételezi, hogy mindenütt azonos módon megy végbe a folyamat, éspedig úgy, ahogyan az Európában a „hosszú XVI." században végbement. Ezzel szemben azt állítja, hogy míg akkor és ott a pénzhasználat elterjedése, a proletariátus kialakulása és az iparosodás a vidéki gazdaságot feudálisból kapitalistává alakította át, amelyben a reciprokatív munkát bérmunka váltotta fel, addig a mai periférián a kereskedelem, a pénzhasználat a proletariátus és a tőkeintenzív agráripar elterjedése ellenére a reciprokatív munka megmaradt. A kaláka „elhalása" modell helyett a „perifériális kapitalizmus" modelljét javasolja, mint amelyik jól megmagyarázza a reciprokatív munka csakúgy, mint a paraszti lét egyéb maradványainak fennmaradását a fejlett kapitalista országok perifériáin.

E szerint a kaláka nem mint „maradvány", hanem mint a háztartások, méghozzá a termelő kisgazdaságok tudatosan használt munkaerő-elosztó intézménye létezik általánosan elterjedve a periférián. Ha tetszik, ennek oka a központi gazdaságok tudatos kizsákmányoló magatartása, ha tetszik, az öröklött elmaradottság, a perifériális gazdaság tökéletlen működése az, ami ellen a háztartások védekezésre kényszerülvén a hagyományos munkaerő-elosztási intézményeket, így a kalákát is fenntartják vagy éppen felélesztik.

Vegyük észre, hogy e közelítés továbbfejlesztve lehetőséget nyújt a kalákának mint kiegészítő, tehát nem domináns,

de mégsem csupán „maradvány"-intézményként való „örök" létének feltételezésére. Így pl. egy duális gazdaság tradicionális szektorában ugyanolyan folyamatok mehetnek végbe, mint a világgazdaság periferiális országaiban. Míg a gazdaság központjában a „fejlődés" megszünteti a kalákát, addig a periférián ez a hatás elmarad, vagy éppen ellentétes eredményre vezet!

Kétféleképpen is értelmezhetjük azt a tényt, hogy a periférián fennmarad vagy akár elterjedtebbé válik a kaláka. Ez bekövetkezhet azért, mert a periférián valójában nincs „fejlődés", vagy azért, mert a periféria sajátos „fejlődése" miatt a kaláka hasznos marad (egyre hasznosabb lesz?) a háztartások számára (s ha elfogadjuk a kizsákmányolás paradigmát, a periferiális fejlődést kihasználó tőke vagy állam számára is).

Végső soron tehát a 12. ábra modelljei egyrészt a „fejlődés"-modernizáció fogalom differenciálatlan használata, másrészt egyetlen és mindenhol érvényes modellként kezelése miatt hamisak. A következőkben azt szeretném bizonyítani, hogy többféle fejlődésmodellt tételezve a kaláka „örök" volta szükségszerű.

Előbb azt fogom példákkal illusztrálni, hogy a kaláka ott sem tűnik el feltétlenül, ahol a modernizáció egyes elemei kétséget kizáróan hatnak. Ezután bemutatom, hogy „tökéletes fejlődést" feltételezve is maradnának olyan helyzetek, amelyekben a kaláka továbbra is szükséges lenne. Végül egy olyan kalákaváltozatot mutatok be, amely éppen a legfejlettebb gazdaságokban, s éppen a „túl tökéletesre" sikeredett modernizáció miatt jön létre.

A modernizáció hatásai

A 2. fejezetben több példát mutattam be arra, hogy a magyar falun a munkaerő-piac elterjedése, a városi munka-

erő-piacra való bejutás-bekényszerülés nem megszüntette, de megnövelte a kaláka elterjedtségét. A következőkben olyan helyzeteket ismertetek röviden, amikor a piac elterjedése ellenére sem csökken a kaláka fontossága, illetve amikor éppen a piac elterjedése miatt kalákáznak a háztartások.

Idéztem már Gregory (1975) művét mint jó példát arra, hogy a piac megjelenése csak a kaláka tárgyát változtatja meg, de nem szükségképpen vezet a kalákázás megszűnéséhez. Az újonnan elterjedő kalákázás célja az ingázás, illetve a migráció okozta vidéki munkaerőhiány kiváltása volt.

A piac terjedése, az iparosodás gyakran eredményezte másutt is a vidékiek városba vándorlását és ingázását. Mivel ez a folyamat sem nem gyors, sem nem könnyű, s mivel mindig szükség van mind a korábban érkezők, mind a vidéki hátország gazdasági támogatására, s végül mivel az otthon maradottak – a hátvédek vagy a lemaradók – is meg akarnak élni, így a vidéki gazdaság növekvő munkaerőhiánya is eredményezheti a kalákázás (újra?) elterjedését.

Ennek legszebb leírását Brandes (1971) spanyolországi kutatása adja: „1950 előtt, amíg nem volt jelentős a városba vándorlás, a faluban a háztartások a saját munka kiegészítésére napszámost fogadtak. Volt mindig bőven bérmunkára rászoruló földtelen vagy kis földű háztartás. Az erőteljes vidéki elvándorlás gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. Egyrészt a csökkenő földárak miatt mindenki vehetett földet, másrészt a földdel nem rendelkezőket a város munkaerő-piaca szívta el. Ezek eredménye a napszámos-munkaerő eltűnése volt (104–105. old.).

A fentiek eredményeképpen a háztartásközi kooperáció és a közmunka megszaporodott. A kaszálás mellett, ami korábban a kooperatív munka központi eleme volt, és maradt is, a becedasi parasztok kalákát kezdtek alkalmazni a gyümölcsszedés és a burgonyabetakarítás során is.

Glavanis (1984) egy egyiptomi falu példáján bizonyítja, hogy miközben egyes hagyományos ünnepi kooperációk és kalákák eltűnnek – pl. az aratás a csökkenő földméretek miatt válik feleslegessé –, eközben a kaláka továbbra is a háztartások legfontosabb külső munkaerőforrása marad. Ennek alapvető oka a háztartások munkaerőhiánya. Ez általában nem abszolút – mivel a mezőgazdasági munkák zömét a háztartások maguk is képesek ellátni –, hanem relatív munkaerőhiány. Ez azt jelenti, hogy a háztartások hatékonyabban tudják alkalmazni otthoni munkaerejüket, ha kaláka által egyesítik azt, illetve, hogy gyakoriak a háztartás életében az olyan helyzetek, amikor váratlanul átmeneti munkaerőhiány lép fel. Ilyenek az ember-gép-állat „meghibásodás", illetve a fiatal munkaerőt a háztartásból elszívó, a modernizálódás során mind jobban elterjedő három jelenség: az iskola, a katonaság és a migráció hatása. Összefoglalásul Glavanis a háztartások kényszer alapú, ám racionális védekező magatartásaként mutatja be a kaláka fennmaradását: „Noha a vidéki Egyiptom egyre inkább árutermelő gazdasággá válik, a kisparasztok közötti segítség és kaláka számtalan formában él tovább, ami lehetővé teszi számukra, hogy paraszti módon termeljék újra magukat, s ne váljanak bérmunkára teljesen ráutalt proletárrá. E mechanizmusok segítségével a parasztok csökkenteni képesek függőségüket a piactól, és ezzel hozzájárulnak ahhoz, hogy a termelés kapitalista viszonyai ne legyenek egyeduralkodók a vidéki Egyiptomban." (57. old.)

Guillet (1980) már idézett művében a racionálisan gazdálkodó, így munkaerőhelyzetüket is tudatosan formáló, a többletekkel és a hiányokkal számolni képes háztartások akkor alkalmaznak kalákát, ha az otthoni munkaerő hiánya párosul a bérmunka vásárlásához szükséges fizetőképes kereslet (vagy/és a bérmunkakínálat) hiányával, s ugyanakkor a kalákázáshoz találni közreműködő társat.

A fenti példák tehát azt bizonyítják, hogy a munkaerő- és a termékpiac általánossá válása nem kell, hogy a kaláka csökkenését okozza. Sőt egyfelől a város munkaerő-elszívó hatása, másrészt a piac mint a kizsákmányolás eszköze ellen védekezésképpen a háztartások olykor egyre inkább alkalmazzák a kalákát.

A 2. fejezetben láttuk azt is, hogy a gépesítés sem szükségképpen jelenti a kaláka megszűnését. Arensberg–Kimball (1961) Írország, Abrahams (1984) Finnország falvaiban hasonló helyzeteket mutat be. Ezek szerint a gépek megjelenése nem szüntette meg a kalákát, de éppen a kaláka segítette az önálló gépvásárlásra nem képes háztartásokat a technikai fejlesztésre. A közös gépvásárlás, a gépek cseréje vagy/és alkalmi egyesítése konfliktusokkal terhesen, de a modern technika terjedését segítette elő. (Csakúgy, mint a magyarországi Átányban. Lásd Fél–Hofer, 1969.)

Gröger (1981) egy francia faluban a kalákák sokaságát írja le, amelyek közül több nem csupán fennmaradt a gépesítés dacára, de egyenesen ez által jött létre. Így közösen birtokolnak gépeket, kölcsönzik egymásnak a szükséges termelőeszközöket, illetve közösen vagy felváltva dolgoznak egymásnak gépeikkel. S hogy ez nem átmeneti jelenség, azt jelzi, hogy az 1950-ben létező 80, gépet közösen birtokló csoportból 1976-ban 63 még mindig létezett.

A következő példák azt mutatják be, hogy a városi lét nem teszi sem feleslegessé, sem lehetetlenné (mint azt a klasszikus városszociológia jósolta), sőt gyakran éppen kikényszeríti a kaláka fennmaradását. Rex (1973) egy művében a kölcsönös segítség mint „embrionális" politikai szervezet jelenik meg az iparosodó-városiasodó Angliában:

„A vörös téglás munkásházak sorait bérlőknek építették. Architektúrájuk kialakításában nem játszott szerepet a családi vagy közösségi élet semmiféle koncepciója. De talán ezért is, s még inkább a közös nyomorúság és a közös bajok

miatt, ezekben a körzetekben erőteljes, családon kívüli közösségi kultúra alakult ki, amelyet világosan tükrözött a sarki boltok, a kocsmák és a templomok élete, amely kiterjedt rokonsági csoportokban, szakszervezetekben, baráti társaságokban és vallásos gyülekezeti életben jutott kifejezésre. A körzet lakóinak biztonsága inkább a kölcsönös segítségből, mintsem a tulajdonból származott, s a kölcsönös segítség, amennyiben politikai formát öltött, szocialista követelésekkel lépett fel a városi önkormányzat harcaiban, jelentősen növelte a városban letelepült munkásrétegek erejét a jobb lakáskörülményekért vívott küzdelmükben."

Hareven (1982) kiváló leírását adja azoknak a tényezőknek, melyek miatt az iparba, s egyidejűleg a városba kerülés miatt a vidékiek nemhogy elhagynák, de – átmenetileg? – szaporítják a kalákát az új helyzet bizonytalanságai elleni védekezés eszközeként. A rokonság kisegíti egymást a munkahelyen és a háztartásban egyaránt – információval, tanáccsal, védelemmel, dolgoznak egymás helyett, ha betegek, ha fáradtak.

A szerző szerint a korabeli gyári-városi élet nem megszüntette, de új tartalommal töltötte meg a hagyományos rokoni kapcsolatrendszert. „A francia-kanadai bevándorlók eleve magukkal hozták kapcsolataikat és a hagyományos rokonság gyakorlatát Manchesterbe (az USA-beli – *S. E.*). Ez a rokoni szervezet azután új kapcsolatokkal és működési területekkel gazdagodva adaptálódott az ipari rendszerbe. . . a rokonság nem csupán elősegítette a városba vándorlást, de a modernizáció elősegítőjeként is fontos szerepet játszott. . . A gyári rendszer kiszámíthatatlanságai közepette a rokonsági rendszer szelektív használata a túlélési stratégia része volt." (119. old.)

Weiss (1985) Quito (Peru), Chimbos-Agocs (1983) London (Ontario, Kanada) és Simic (1973) Belgrád esetében bizonyítja a kaláka létezését az újonnan bevándorlók között

a munkában, a lakáshelyzet megoldásában, az élet minden apró ügyében. Példákkal szolgálnak arra is, hogy egyrészt ezek a kapcsolatok nem feltétlenül múlnak el a meggyökeresedés után sem, másrészt hogy ezek a tranzakciók túlnyúlnak a város határain, vissza a származási helyig, ily módon a város-vidék közötti kaláka és egyéb kölcsönös segítségnyújtási tranzakciók folytonosságát biztosítva.

A pénz hiánya már többször szerepelt mint kalákát létrehozó és fenntartó tényező. A következőkben a szegénység miatti kalákázásról lesz szó, melynek célja a városi háztartások túlélésének biztosítása.

Morris (1981) a nők szemszögéből jellemzi Mexikó város szegényeinek életét. Az egyedül élő nők változatos és képlékeny háztartás-struktúráit, illetve a nők közötti gyakori és mindenre kiterjedő kalákák hálózatát bizonytalan helyzetükre, anyagi helyzetük instabilitására vezeti vissza. Adler-Lomnitz (1977) a háztartások összefüggő reciprokatív kapcsolatok hálózatát, mint egy Mexikó városi nyomornegyed gazdasági rendszerének alapvető intézményét írja le, amely nem a piac törvényei, hanem a kölcsönös segítségnyújtás elvén alapul. „A marginális helyzetűek a társadalom legalján helyezkednek el. A szó szoros értelmében semmijük sincs. Egyetlen erőforrásuk társadalmi természetű: a rokonok és barátok általános szolidaritása, amely a túlélést szolgálja." (3. old.)

Ebben a helyzetben jönnek létre azok a reciprokatív hálózatok, amelyek célja a biztonság fokozása. A mindenkire kiterjedő szegénység hozza létre az ún. confianzát, az egymás segítése kötelezettségének érzését, a reciprokatív kapcsolatok „cementjét". „Cerrada del Condor-ban a reciprokatív-hálózat az egyének számára valóságos közösség. A kölcsönös segítségnyújtásnak ezek az informális gazdasági csoportjai nélkülözhetetlenek a nyomornegyed egyénei és közösségei túlélése szempontjából. Mivel a nyomornegyed

gazdasági feltételei különösen rosszak, ezért a hálózat szolidaritása is nagyon erős.

A hagyományos falusi szerepek itt nem elégségesek. A nyomortelep lakója nem azt kérdezi „Kik a rokonaim", hanem azt, hogy »Kire számíthatok?«." (199. old.)

Egy Bostonban folytatott kutatás kapcsán vizsgálta Lowenthal a szegény háztartások védekező magatartását (Lowenthal, 1981). Azt találta, hogy a nyomor miatt létrejött reciprokatív-hálózatok át- meg átszövik a háztartások kapcsolatait. A szerző e kapcsolatokat mint stabil és jól elkülöníthető gazdasági szektort is megkísérelte leírni, társadalmi gazdaságnak nevezve el. Ebben javak és szolgáltatások cseréje megy végbe hosszú távú reciprokatív kapcsolatok mentén, amelyek rokonság, szomszéd egységek, baráti közösségek, vallási egyesületek szervezeteibe ágyazottan léteznek.

Végül Caplowitz (1979) munkáját ismertetem, aki USA-beli városi háztartások infláció és recesszió elleni védekező magatartását vizsgálta. A megkérdezettek hatoda kapott segítséget gyermekvigyázásban, ötöde javító-szerelő munkában és összességében a megkérdezettek 45%-a volt részese valamilyen reciprokratív tranzakciónak. Az interjúkból kitűnik, hogy e kalákák és egyéb kölcsönös segítségnyújtási ügyek ugyanolyan célokat szolgálnak, mint amit a Mexikóvárosi nyomornegyedben találtunk, csupán itt nem a napi megélhetés, hanem az életszínvonal romlásának elkerülése, nem az éhezés, hanem a szűkösség elleni védekezés, nem a teljes bizonytalanság, hanem a nagy és növekvő bizonytalanságérzet a kalákázás kiváltó oka.

Láttuk tehát, hogy vannak olyan helyzetek, ahol önmagában sem a piac elterjedése, sem a gépesítés, sem az iparosodás, sem a városiasodás nem indokolja a kaláka eltűnését. Márpedig ezek a folyamatok – talán a világgazdaság mai központjába tartozó országok II. világháború utáni fejlődé-

si szakaszát, mint egyszeri és kivételes időszakot leszámítva – sohasem mentek konfliktusmentesen végbe.

Másrészt még ha egy társadalomban a többség szempontjából a fenti folyamatok megközelítően harmonikusan is történtek, akkor is mindig volt egy kisebbség, amelyiknek – feltéve, hogy ez módjában állott – kalákáznia kellett, mert védekezésre kényszerült. Hiszen mindig vannak lemaradók, szükségképpen kitermelődnek marginális helyzetűek, léteznek kisebbségek, migránsok, képzetlenek és elavuló tudásúak, öregek és fiatalok.

Harmadrészt – még ha nem is érvelünk a periféria kizsákmányolása, illetve a duális fejlődés elméleteivel – minden gazdaságban vannak területi egyenlőtlenségek. S a kevésbé modernizálódó vidékek zártabb-kisebb közösségei a meglevő hagyományokat átmentve, a modernizáció kényszereinek hatása alatt, természetes, hogy kalákával védekeznek.

A változatlanság

A modernizációval foglalkozó kutatók alig említik a társadalom és a gazdaság azon elemeit, amelyek változatlanok, illetve amelyek bár átalakulnak, de ez a fejlődés fő trendjéhez jól látható módon nem kapcsolható.

Feltételezésem szerint vannak a társadalomban olyan elemi struktúrák, amelyek a makroszintű változásoktól alig függenek, azok „alatt" mintegy kvázi önálló életet élnek.

Most három példával szeretném bizonyítani, hogy a háztartások megélhetési stratégiájának vannak olyan intézményei, amelyek kváziváltozatlansága záloga a kaláka „örök"-létűségének – az előző rész érveinek igazától vagy hamisságától függetlenül.

Az első ilyen intézmény a hagyomány. Eddig tudatosan kerültem, hogy a tradícióról szóljak, bár az 1. fejezetben hallgatólagosan ott találjuk, amikor a primer csoportokba való beágyazottságról írok, s a 2. fejezetből is kiolvasható

hatása, amikor a kalákát mint „ősi" intézményt jellemzem. Nyíltan azért nem foglalkoztam mégsem a tradíció hatásával, mert mindenképpen el akartam kerülni annak lehetőségét, hogy az Olvasó a kalákát a paraszti társadalom maradványaként kezelje. Most már, mikor reménykedem abban, hogy az Olvasó a kalákát nagyon is mai kényszerek és ösztönzők eredményének tekinti, merem vizsgálni a tradíció kalákára gyakorolt hatását.

Úgy vélem, a mi szempontunkból a tradíció lényege, hogy a kaláka működését „olajozza". Általa az elődök konfliktuskezelési, értékelési, számontartási gyakorlata kész vagy félig kész mintaként vehető át a következő generációk által. Ily módon egyrészt nem kell újra meg újra megtanulni a kaláka (nem egyszerű!) kezelési technikáját, hanem gyermekkortól kezdve lehet ellesni azt, másrészt minden potenciális kalákatárs azonos módon készül fel a kalákázásra, ami segíti a majdani kölcsönös megértést. A hagyomány ily módon csökkenti a kalákázás „költségeit". Hasonló hatású a generációkon túlnyúló hálózatok léte is.

A tradíció tehát nem csupán visszahúzó erő, és a maradiság, a konzervativizmus melegágya. Nem tagadva e negatív hatások lehetőségét, én a tradíció pozitív funkcionális elemeit is fontosnak tartom, egyetértve Hoselitz (1970/1982) elemzésével, melynek során a tradicionalitást megkülönbözteti a tradicionalizmustól:

„Bár a tradicionális viselkedés olykor konfliktusba kerül a modernizálás és a technológiai változás követelményeivel, a gyors változás idején rendszerint a stabilitás fenntartásának, illetve támogatásának fontos eleme. Mindent összevéve, a társas viselkedés hagyományainak állandósága fontos tényezője a gyors iparosodást és technikai változást kísérő elmozdulási és bomlási folyamatoknak. A tradicionalisztikus cselekvés azonban idejétmúlt normákat és gyakorlatot kísérel meg a fennálló viselkedésnormák szintjére emelni, és

ezért rendszerint erősen reakciós összetevői is vannak; mint ilyen hátráltatja a változást."

A tradíció tehát lehet a védekezés, a zavarelhárítás ősi módja, ami lassítva a társadalomszervezeteknek a modernizáció hatására történő átalakulását, olyan „alkalmazkodó" magatartásminták létrejöttét támogatja, amely a gyakran változó makroszerkezetek ellenére képesek pl. a kaláka működőképességének társadalomszervezeti feltételeit fenntartani.

Mindez vidéken „természetes", hiszen a kisebb méretek, a fogyó-bomló, de elemeiben részben megmaradó közösségek, a természetközelség, a relatív zártság, a gazdálkodás mindennapjainak helyhez kötöttsége, a norma- és értékrend diszkontinuitása kielégítően magyarázza ezt (lásd Freeman, 1970; Ott, 1981; Gilmore 1975; Ingold, 1983 stb.).

Azonban a tradíció kalákamegtartó hatásainak el nem évülését a városi környezetben talán célszerű egy-két példával illusztrálni. Láttuk az előző részben, hogy a városiasodás távolról sem szünteti meg a kalákához szükséges társadalomszervezetet. A következő két példa hagyományosan családcentrikus kultúrák városiasodásáról szól.

Lau Siu Kai (1981) hongkongi elemzésében mutatja be a kínaiak hagyományos családcentrikusságában a városiasodás, a modernizáció okozta változásokat. Ennek lényege az ún. haszonelvű családcentrikus modell létrejötte. Ez egyfelől a családi érdek össztársadalmi érdek fölé helyezését, másfelől a gazdasági-anyagi javak iránti fogékonyságot jelenti. Szerkezetileg a hagyományos családnál lazább, rugalmasabb együttműködő csoportot jelent, hasonlóan a Litwak-féle megváltozott kiterjedt családhoz, melynek központjában a stabil mag-család, perifériáján az instabil, célszerűségnek alávetett rokoni-baráti kapcsolatok hálója található.

E sajátos családcsoport létrejöttét a szerző egyrészt a

gyors iparosodás kezdetén más kultúrákban is létrejövő családi vállalkozásokkal (pl. kereskedőházasságok, szerződések rokoni alapon, kisebbségek gazdasági szegregálódása stb.), másrészt a városba vándorlás korábban már bemutatott kényszereihez való adaptációval magyarázza.

Johnson (1977) japán származású amerikaiak társadalomszervezetének változásait vizsgálja Honoluluban. Az első generációs bevándorlók a tradicionális zárt, kölcsönös kötelezettséget, generációk közötti erős kapcsolatokat jelentő rokoni rendszert tartották meg a modern – városi – környezetben is. A második és harmadik generációban a háztartások közötti tranzakciók gyakorisága megnőtt, ám több szempontból eltér e tranzakciók működése: csökkent a szülő-gyerek generáció közötti tranzakciók gyakorisága, de nőtt a testvérek közöttié, és kevesebb a pénzbeli ügylet, miközben nőtt a naturális segítség szerepe, s végül a hosszú távú és nagy lekötelezettséget jelentő tranzakciók helyét kiegyensúlyozott és kisebb ügyletek foglalták el.

A fejlődés, a modernizáció hatására viszonylag kevéssé változnak a háztartások megélhetési stratégiáinak egyes elemei, így pl. a váratlan zavarok elhárítási taktikái. Az 5. fejezetben láttuk, hogy minden háztartásban előbb-utóbb bekövetkeznek ilyen helyzetek, amelyek időpontja ugyanakkor nem látható előre, és hatásuk mélysége sem kiszámítható. A „zavar" a hosszú távú, altruista pólus felé hajló kalákaváltozatokat élteti. A következő néhány példa csupán azt szemlélteti, hogy a zavarelhárító kaláka valóban „mindenhol" jelen van.

Glavanis (1984) leírása jól példázza a kisparaszti egyiptomi falu lakosainak mindennapjaiban a termeléshez nem kapcsolódó zavarok általános jelenlétét és, hogy ennek elhárításában ugyanolyan módon van jelen a kaláka, mint ahogy az 5. fejezetben láttuk Vésztő esetében. Abrahams (1984) finn esettanulmánya is azt példázza, hogy a gépesítés,

a jó szociális ellátás és a magasabb életszínvonal sem jelenti azt, hogy a vidéki háztartás megélhet alkalmi zavarelhárító segítségek nélkül. Du Boulay (1974) a rosszabb, tehát bizonytalanabb, kiszámíthatatlanabb helyzetben levő görög falu háztartásainak esetében bizonyítja a bajban való segítségszerzés pótolhatatlan fontosságát. Hangsúlyozza, hogy a háztartásnak elsősorban magának kell a bajban segítenie önmagán, s csak ezután – és csak meghatározott (a partner erőforráskorlátait figyelembe vevő) szintig – veheti igénybe a háztartás mások segítségét. Ennek is reciprokatívnak kell lennie, de legalábbis törekedni kell az altruizmus elkerülésére, nehogy a segítségnyújtás mást hozzon nehéz helyzetbe.

Pfeil (1959/1973) érveinek lényege, hogy a szomszédságnak a városban is megmarad a zavarelhárító funkciója. „A szomszédi viszony lényegénél fogva járulékos, kiegészítő és kisegítő jellegű: ha valamely feladat meghaladja a család erejét, akkor színre lép a szomszédi segítség. A szomszéd a par excellence, »segítő a bajban«." Baj minden véletlen dolog, ami „megesik" az emberrel, s ami nem hárítható el, ha a család nem rendelkezik kellő háztartási eszközzel vagy megfelelő számú és alkalmas családtaggal. A kis köznapi bajoktól egészen a nagy katasztrófákig – tűzvész és hasonlók – mindenféle baj előfordulhat. Különösen a váratlan dolgok igénylik a családon kívüli támogatást; de az élet jelesebb adódó eseményei – esküvő, gyermek születése, haláleset – szintén meghaladják a családi háztartás önerejét, és mindig is alkalmul szolgáltak a szomszédok támogatására.

Ilyenkor kölcsönös fokozási folyamat indul meg: mivelhogy a szomszédok segítenek, meghívják őket az ünnepségre, mivelhogy a szomszédokat is meghívták, bővül a vendégek köre, és még inkább szükség van segítségre.

A szomszédnak nyújtott segítség lényegében hozzátartozik, hogy kölcsönösségen alapul (de itt nincs helye a kicsi-

nyes felrovásnak, hiszen vannak soha vissza nem térő szükségállapotok, következésképpen olyan segítségnyújtás is létezik, amelyet teljesen viszonozni soha nem lehet). Itt csereviszonyról van szó, amelyben a viszontszolgálatra nem azonnal és nem megállapított becsérték szerint kerül sor, ezzel szemben feltételezi a bizalmat és a nézetazonosságot.

A nagyvárosi háztartás korlátozott méretei, az a tény, hogy senki sincs, aki az átmenetileg kieső háziasszonyt helyettesítse, a berendezés, amely éppen csak a naponta szükséges tárgyakat foglalja magába, a csökkent készlettárolás – mindez azt eredményezi, hogy a nagyvárosi háztartás (a falusihoz képest? – *S. E.*) jobban megszenvedi az előre nem látott szorult helyzetet."

Sussman (1953, 1959) és Litwak–Szelényi (1969) amerikai városi fehér középosztálybeli mintákon bizonyították, hogy az iparosodás, a városi kultúra, a magas életszínvonal ellenére, a nukleáris család dominanciája mellett is megmaradnak a háztartások közötti kapcsolatok, méghozzá elsődleges funkciójuk éppen a bajban való segítés, a zavarelhárítás. Betegség idején, gyerekőrzésben – s természetesen nemcsak munkavégzésben, de tanácsadásban, információáramoltatásban, érzelmi és pénzügyi támogatásban – számíthatnak egymásra a háztartások. Az 1. fejezetben már említett Litwak–Szelényi (1969) műben bizonyítattik a különféle primer csoportok egymást kiegészítő funkcionálása, a szekunder szervezetek képtelensége arra, hogy a zavarelhárításban pótolják a primer csoportokat, a szomszédság adaptálódása a változó háztartás összetétel, a területi mobilitás jelenségeihez, a rokoni kapcsolatok növekvő távolságának áthidalási képessége a modern kommunikáció kiépülésével, tehát a háztartásközi tranzakciók fennmaradásának szükségessége és lehetősége.

Paradox módon, ha a fejlődés túl sikeresen zajlik, akkor is megjelenik a kaláka mint a modernizáció elleni védekezés egyik formája.

A modern ipari-városi társadalmak piaca és a jóléti állam hosszú idő óta magas életszínvonalon élő népessége a hatvanas évek óta úgy tűnik, újra alkalmazni kezdi a kalákát. A kaláka új formái jelennek meg a különféle self-help csoportokban, az önerőből történő lakásépítő közösségekben, a kommunákban, a közös lakásbirtokló egyesülésekben és a „fekete" gazdaságban. Ezek mindegyikére érvényes a kaláka korábban adott definíciója; önkéntesek, kis csoportot alkotnak, mindenki munkát végez a másik számára, a közös nehézségek és érdekek, illetve területi közelség hozza össze a laza csoportokat.

1980-ban az USA-ban félmillió self-help csoportról tudtak, amelynek mintegy 14 millió tagja volt. E kalákaforma elterjedtségét a következőkkel magyarázzák:

– a változó társadalomban az egyének igényeinek kielégítésére mind kevésbé alkalmasak a hagyományos szervezetek (család, baráti kör, egyház stb.),

– a személyi szolgáltatásokat az állam alig támogatja, illetve sem az állam, sem a piaci szociális ellátás nem hatékony (drága, koordinálatlan, konzervatív stb.),

– lehetőséget biztosít az ilyen csoportok számára egyfelől az állampolgárok önszerveződését biztosító alkotmány, másfelől a relatíve magas életszínvonal, hogy ne a napi megélhetésért való küzdelem foglalja le a háztartásokat,

– hagyományos és új értékek együttesen hatnak a self-help csoportok elterjedésére: az előbbire példa a vallásos érzület, a demokratikus egyenlőségfelfogás, a pragmatizmus és a populizmus, valamint a professzionális szociális szolgáltatásokkal szembeni bizalmatlanság. Az új értékekre

példa az alternatívák iránti fokozódó érdeklődés, az önerő, a saját tevékenység felértékelődése stb.

Volny (1981) ismertetése a svéd lakásépítő csoportokról legszemléletesebb példája a kaláka e szervezett formája működőképességének. Stockholmban és Göteborgban a városi tanácsok támogatásával (hitel, telek, infrastruktúra és szervező szakember nyújtása) 1927 óta a családi házak egyharmada úgy épült, hogy az építtetők maguk és egymás segítségével építkeztek. (Az építkezésben a résztvevők felét rokonok, harmadát leendő szomszédok segítették.) Ily módon olcsó, és az egyéni igénynek megfelelő lakások jöttek létre. Főleg munkások és kisebb jövedelmű alkalmazottak éltek ezzel a lehetőséggel. Az építési periódus átlagosan 9 hónap volt, ami alatt önkizsákmányoló túlmunkára kényszerültek ugyan az építtetők – ezt utólag az önerős lakásépítés egyetlen negatívumaként említik –, de lényegesebb ennél az olcsóság és az önállóság, illetve az alkotás jó érzése.

Lebra (1980) egy osakai háziasszony által „feltalált" és megszervezett Munkabank-ot ismertet, ami az általam ismert legszervezettebb kalákaintézmény. Keletkezése a II. világháború amerikai bombatámadásaihoz kötődik, amikor az elemi túlélés függött a váratlan nehézségek közös elhárításától. A békeidőkben az alapötlet oly módon fogalmazódott újra meg, ahogyan azt sok helyen spontánul más háziasszonyok is „feltalálták" — és fel fogják mindig is találni, ha egyedül vannak sokat otthon, ha már nem bírják tovább gyerekükkel az „édes kettest" – többen összeállnak szomszédok, és felváltva őrzik gyerekeiket. A Munkabank mai formájában 1973 óta létezik, és 1978-ban 2600 tagja volt. Minden tag munkával segíti a többieket, amikor azok igénylik. Ez a munka bármilyen háztartáshoz kapcsolódó tevékenység lehet, főleg szociális gondozás, kisebb szolgáltatás stb. A munkáért pontokat kap, s aki amennyi pontot összeszed, annyit igényelhet maga is a Banktól. Az összemé-

rés egysége a munkaóra. Az egyszerű és a nehéz munka között átváltási arányt alkalmaznak. Ha a munkát végzőnek nincs szüksége viszonzásra a minimális bérnek megfelelő bért kapja. A szervezet egyfelől országos, tehát a szerzett pontokat át lehet utaltatni pl. máshol élő beteg rokonoknak, másfelől hosszú távon stabil, tehát a szerzett pontokat félre lehet tenni, hogy majd időskorban munkatőkeként felhasználhassa a ma aktív segítő.

A túl sikeres fejlődés elleni védekezés eszközeként a kaláka a „fekete gazdaságban" is megjelenik.

Sokan a piac és az állam egymást kiegészítő-támogató uralma elleni „lázadás" jelének tekintik az informális gazdaság megerősödését, s benne a kaláka különféle formáinak feléledését. Ilyen pl. az adózás elleni védekezés eszközeként a szolgáltatások cseréje (Henry, 1981).

Uber (1981) a 60-as évekre teszi a nyugat-európai társadalmakban az informális gazdaság, s ezen belül a háztartások, a helyi közösségek kollektív védekező reagálásának elterjedését:

„A létfenntartási szükségletre termelő közösségi rendszert a formális piaci és állami rendszer magába szippantotta vagy felosztotta. Jobbára a piac vett kezelésbe mindent, ami az ember életében a születésétől a temetési ceremóniáig lezajlik. Ahol viszont a piac kudarcot vallott, mert valamely tevékenység nem kifizetődő számára (mint a szociális ellátási), vagy ha megfosztják bizonyos funkciótól, mert állami ellenőrzés alá vonják (mint a rendőrséget vagy a hadsereget), ott az állam veszi át a szerepét . . . A modern nyugati társadalmakban akkor keletkezett zavar a piac és az állam eme működésében és együttműködésében amikor a hatvanas években elértek egy kritikus küszöböt . . . Azóta egyre több ember ébred tudatára, hogy a piac és az állam nemcsak akkor lehetnek ártalmasak, amikor hiányosan, rosszul mű-

ködnek, hanem akkor is, ha túlteljesítik feladatukat. Ilyenkor az emberek infantilissá, felelőtlenné válnak attól."

Érveim elfogytak, de remélem, a „modern" világ különböző helyzeteinek elemzése elégséges volt ahhoz, hogy az Olvasó elfogadja – a kaláka „örök".

Az utolsó ábrában a korábban kidolgozott kalákatípusokhoz térek vissza.

A kalákákat a létrejöttüket kiváltó tényezők alapján – a magyar néprajzi és szociológiai forrásokra támaszkodva – négy típusba soroltam: nem gazdasági, hatékonyságnövelő, zavarelhárító és védekező kaláka. E fejezet alapján egy további kalákatípussal kell a fenti listát kiegészíteni, a kaláka „modern", szervezett változatával, amit a továbbiakban alternatív kalákának nevezek.

Most is az „elhalás"-modellből indulok ki, mely szerint a kaláka valamennyi típusa eltűnik a modernizáció során. Milyen ettől eltérő „fejlődés"-modellek léteznek, és ezek hogyan hatnak a kalákatípusok elterjedésére a centrum és a félperiféria gazdaságaiban?[1]

Hangsúlyozni szeretném, hogy noha az ábrán különkülön mutatom be a fejezet során említett érveket a kaláka „örök" volta mellett, valójában ezek a fejlődésváltozatok nem zárják ki egymást, s ezért hatásuk a kaláka elterjedésére s ennek változására együttesen is érvényesülhet.

A 13. ábra alapján tehető legfontosabb megállapítás az, hogy a kaláka – más és más okokból és eltérő trendvonal mentén – egyik fejlődésváltozat esetében sem tűnik el. Így a modernizáció bármilyen kombinációjának eredménye sem lehet más, mint a kaláka „örök" létezése.

A nem gazdasági kaláka áll legközelebb az „elhalás"-modell által predikált gyors ütemű, teljes és végleges eltűnéséhez. Ez a kalákatípus a tradicionális modell kivételével mindenhol eltűnhet.

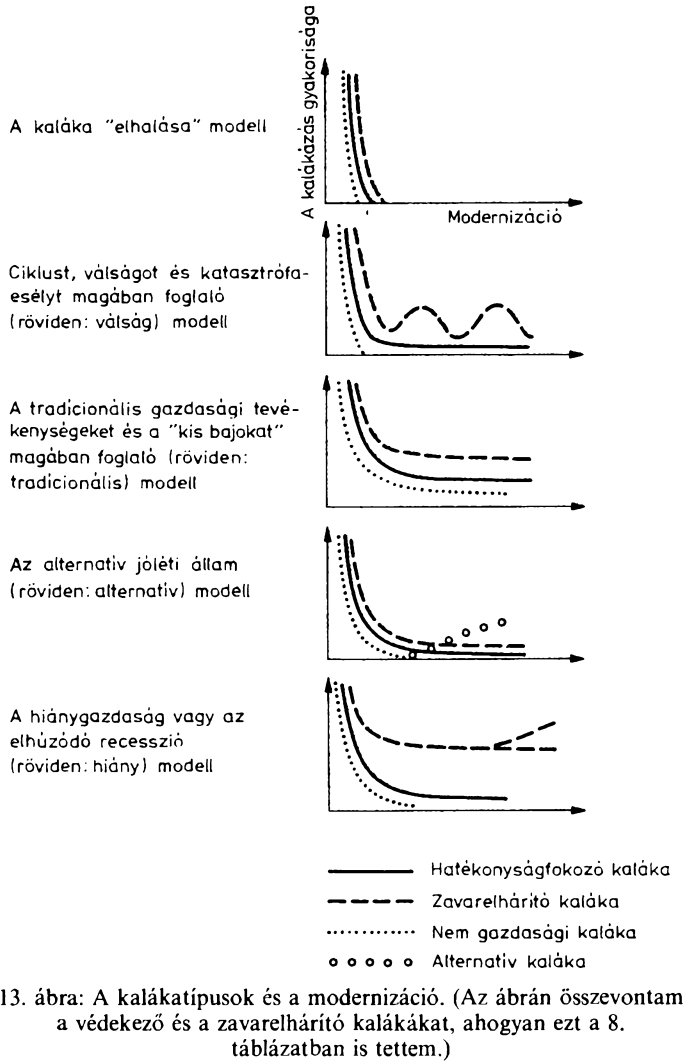

13. ábra: A kalákatípusok és a modernizáció. (Az ábrán összevontam a védekező és a zavarelhárító kalákákat, ahogyan ezt a 8. táblázatban is tettem.)

A többi kalákatípus „örök" volta arra vezethető vissza, hogy ezeket nagyon is „modern" kényszerek éltetik. Különféle mértékű, időléptékű és okokon alapuló akut vagy elhúzódó, de mindenképpen a háztartások számára fenyegető veszélyhelyzetek tartják fenn a kalákatípusokat. Legkevésbé érvényes ez a hatékonyságfokozó kalákára, amely csupán mint a védekezés és zavarelhárító kaláka kiegészítője – mint ilyen a kényszeralapú kalákánál kevésbé elterjedten – marad fenn.

A védekező-zavarelhárító kaláka

– a válságmodellben ciklusok leszálló ágában, akut válság vagy katasztrófa után hirtelen és gyorsan, de csupán átmenetileg szaporodhat el;

– a tradicionális modellben kezdeti csökkenés után alacsony szinten, ám folytonosan funkcionál mint a háztartások zavarelhárító eleme;

– az alternatív modellben folytonosan csökkenő mértékben, de a vízszintes tengelyt soha el nem érve létezhet, mint a modernizáció során egy mind kevesebbek számára szükséges védekező intézmény;

– s végül magas szinten állandósulhat a hiánytól vagy más elhúzódó recessziótól sújtott gazdaságok háztartásaiban.[2]

S végül az alternatív modellben tüntettem fel annak lehetőségét, hogy a kaláka szervezett formája a többi kalákatípus csökkenése vagy akár eltűnése után növekedni, terjedni kezdhet, mintegy felváltva azokat, vagy inkább átmentve azok gyakorlatát a következő válságig, pl. a jóléti állam megszűnéséig,[3] a III. világháborúig.

Befejezés

A kaláka tehát „örök" – csakúgy mint az árucsere[4], az altruizmus, az otthoni munka, a piac sokféle változata vagy a kényszermunka.

Remélem, tanulmányommal sikerült bizonyítanom, hogy a bevezetőben említett „jó számtanos Teri" lehet, hogy gondosan kalkulált, de valószínűleg rosszul döntött, mikor az önkizsákmányoló otthoni munka és a bérmunka kombinációját választotta a – valóban drágúló – kalákával szemben. Igazán nem csodálható, ha hibázott, hiszen rossz alternatívák közül jól választani nem könnyű.

Úgy vélem, belátható az is, hogy míg Sulyok Katalin a nem gazdasági kaláka elmúlását gyászolja, addig a kényszeralapú kaláka terjed. S ha már érzelmekről esik szó, én inkább ez utóbbi elmúlásának örülnék, mint az előbbit gyászolnám.

Végül szeretném, ha a társadalom- (s ezen belül a gazdaság-) irányítás nemcsak arra jönne rá, hogy gazdaságilag előnyös, politikailag célszerű a háztartások önjóléttermelését engedni-ösztönözni, de arra is, ha a munka hatékonyságát növelő infrastruktúra is létrejön, akkor kevesebb lopással és pazarlással, kevésbé önkizsákmányoló módon és kapkodóan védekezhetnének (egymás ellen?) állam és állampolgár.

Irodalomjegyzék

ABRAHAMS, R. G. (1985): Cooperation on and between Eastern Finnish Family Farms in: Family ... (1985) 99–115. p.

ARENSBERG, C. M.–KIMBALL, S. T. (1961): Family and community in Ireland. Gloucester, Mass. Peter Smith Co.

ARENSBERG, C. M.–KIMBALL, S. T. (1965): Culture and Community, Harcourt, Brace and World Inc. N. Y.

BABUS E. (1983): Rágjunk gittet! HVG, szept. 17.

BAILEY F. G. (1971): ED: Gifts and Poison, Schocken Books N. Y.

BAKÓ FERENC (1953): Adalékok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez. Ethnográfia 1–4. sz. 24–86. old.

BALASSA IVÁN (1960): A magyar kukorica. Akadémiai, Bp.

BALASSA IVÁN (1973): Az eke és a szántás története Magyarországon. Akadémiai, Bp.

BÁLINT B. ANDRÁS (1980): Gyál. Kultúra és közösség, 4. sz. 102–107. old.

BALOGH EDGÁR (1944): Hazasodródók között In: Vargyasi változások (1979) Kriterion, Bukarest. 55–59. old.

BELYÓ PÁL (1981): A lakosság szolgáltatási igényei és kielégítésük lehetséges módjai. Kézirat. Bp., 247. old.

BENETT, J. W. (1968): Reciprocal Economic Exchanges among North American Agricultural Operators. Southwestern Journal of Anthropology, Vol. 24. 276–309. p.

BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. KJK, Bp.

BEREND T. IVÁN (1983): Gazdasági útkeresés 1956–65. Magvető, Bp.

BERKOVITS GYÖRGY (1976): Világváros határában. Szépirodalmi, Bp.

BERKOVITS GYÖRGY (1971a): Rezervátumok. In: Terepszemle (1980), 18–26. old.

BERKOVITS GYÖRGY (1971b): Faluvégén. In: Terepszemle (1980), 39–49. old.

BERKOVITS GYÖRGY (1971c): Befejezetlen házak. In: Terepszemle (1980), 65–80. old.

BERKOVITS GYÖRGY (1980): Terepszemle. Szépirodalmi, Bp.

BERLÁSZ JENŐ (1952): Az 1784. évi erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágypolitikája. In: Tanulmányok ... (1952), 385–468. old.

BERZEVICZY GERGELY (1806): A parasztok állapotáról és termeszetéről Magyarországon. In. Tessedik–Berzeviczy· A parasztok állapotáról Gondolat, Bp (1979), 339–428 old
BLOCH, M (1973) The Long Term and the Short term The Economic and Political Significance of the Morality of Kinship In The Character (1973), 75–88 p
BOSSÁNYI K (1983) Kozpontosított teglahiány HVG, nov 19
BOURDIEU, P (1972) A szimbolikus tőke In Bourdieu, P (1978) 379–400 old
BOURDIEU, P (1973)· Rekonverzios stratégiák In· Bourdieu, P (1978) 350–378 old.
BOURDIEU, P (1974) Az osztályok pályája és a valószínűségi oksag In Bourdieu P (1978) 237 310 old
BOURDIEU, P (1976) A parasztok onpusztito magatartasa Informations sur les Sciences sociales 5 sz im Valósag, 1978 1 sz 113–116 old
BOURDIEU, P (1977a) Egyszeru ujratermeles es ciklikus ido In Bourdieu (1978) 311–335 old
BOURDIEU, P (1977b) A gazdasági beallitottsagok átalakulásanak gazdasági feltetelei In Bourdieu (1978). 336–349 old
BOURDIEU, P (1978) A tarsadalmi egyenlotlensegek ujratermelódese Gondolat, Bp.
BOUQUET, M (1985) Women's Work in Rural South-West England In Family. (1985), 143–159 p
BÖHM ANTAL–PÁL LÁSZLÓ (1979) Bejáró munkások MSZMP KB Tarsadalomtudomanyi Intézete, Bp
BRANDES, S M (1975) Migration, Kinship and Community Academic Pr. N Y
BÜCHER, K (1910)· Die Enstehung der Volkswirtschaft Tubingen, In Munkamegosztas (1984), 7–39 old
CAPLOWITZ, D (é n) Making Ends Meet Sage, Vol 86 Beverly Hills, London
CASHDAN, E A (1985) Coping with Risk Man Vol 20 No 3 454–474 p
CERNEA, M (1975)· The Large-Scale Formal Organisation and the Family Primary Group Journal of Marriage the Family, Nov 927–936 p
THE CHARACTER of Kinship (1973) ed J Goody Cambridge Univ Press Cambridge
CHIMBOS, P–AGOCS, G (1983) Kin and Hometown Network as Support Systems for the Immigration and Settlement of Greek Canadians Canadian Ethnic Studies Vol XV No 2 42–56. p

COLE, J. W.–WOLF, E. R. (1974): The Hidden Frontier Academic Pr. N. Y., London
CZAKÓ Á.–SIK E. (1986): Vállalati vezetők csereügyletei. (Kézirat) Bp.
DALTON, G. (1982): Barter. Journal of Economic Issues. March, 181–190. p.
DÁVID JÁNOS (1980): A magánlakásépítés formái és feltételei. Valóság, 10. sz. 56–70. old.
DOBOSI. (1983): Népszokások a városban, Valóság, 10. sz.
DONÁTH FERENC (1969): Demokratikus földreform Magyarországon 1945–47. Akadémiai, Bp. 421. old.
DONÁTH FERENC (1977): Reform és forradalom. Akadémiai, Bp.
DONATI, P. (1986): Family, Formal Services and Informal Networks in Italy. ECSW Research Project, January. Puchberg
DU BOULAY, J. (1974): Portrait of a Greek Mountain Village Claredon. Pr. Oxford
DUBA GYULA (1974): Vajúdó parasztság. Madách, Bratislava
ERASMUS, CH. J. (1961): Man takes control. Univ. of Minnesota. Pr. Minneapolis
FAMILY and Work in Rural Societies (1985), Ed.: Long N. Tavistock Publ. London
FARAGÓ VILMOS (1985): Közösséghiány? Élet és Irodalom, III. 1. 1. old.
FAZEKAS BÉLA (1976): A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth, Bp.
FAZEKAS KÁROLY (1982): Bér-teljesítmény-alku a belső munkaerőpiacon. In: A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. Szerk.: Galasi P. Bp. KJK, 235–277. old.
FEKETE GY.–SEBŐK É. (1983): A folyamatos árszínvonal-emelkedés társadalmi hatásai az V. ötéves terv időszakában Bulletin. VI. sz. MSZMP KB. Társ. Tud. Int. 5–35. old.
FÉL EDIT (1940): A társaságban végzett munkák a Komárom megyei Martonoson, Kisalföldi Közlemények, Bp. II. évf.,
FÉL EDIT–HOFER TAMÁS (1967): Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Néprajzi Közlemények, XII. évf. 3–4. sz.
FÉL EDIT–HOFER TAMÁS (1969): Proper Peasants. Viking Fund Press N. Y
FÉL EDIT–HOFER TAMÁS (1973): „Tanyakert", Patron-client. Relations and Political Factions in Átány. American Anthropologyst. Vol. 75. No. 3. June 787–801. p.

FOSTER, G. M. (1967): The Dyadic contract: A model for the Social Structure of a Mexican Peasant Village. In: Tzintzuntzan: Mexican Pesasants in a Changing World. Little, Brown and Co.
FREEMAN, S. T. (1970): Neighbors. The University of Chicago Press, Chicago–London
GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER (1981): A „második" gazdaság. KJK Bp
GÁBOR R ISTVÁN (1983): A második gazdaság és „környéke" Magyarországon – Az 1960-as évektől napjainkig. Bulletin VI. sz. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 66–166. old.
GÁBOR R. ISTVAN (1985): A második gazdaság. Valóság, 2. sz.
GALASI PÉTER (1976): A községben élő ipari-építőipari munkások mint a munkerő sajátos csoportja. Közgazdasági Szemle, 3. sz.
GALBRAITH, J. K. (1973): Közgazdaságtan és társadalmi cél. Kossuth, Bp.
GANS, H. J. (1962): A városi és kertvárosi életmód. A meghatározások újraértékelése. In: Városszociológia (1973) . . . 64–87. old.
GARDA DEZSŐ (1979): Gyergyóremetei erdőmunkások tegnap és ma. In: Változó valóság (1979) . . . 133–162. old.
GERSHUNY, J. I.–PAHL, R. E. (1980): Britain in the decade of the three economies. New Society, 3. Jan. 7–9. p.
GILMORE, D. (1975): Friendship in Fuenmayor. Ethnology, Vol. 14. No. 4. 311–324. p.
GLAVANIS, K. R. G. (1985): Aspects of Non-Capitalist Social Relations in Rural Egypt. In: Family . . . (1985), 30–60. p.
GOULDNER, A. (1960): The norm of reciprocity. In: Gouldner (1973a) 226–259 p
GOULDNER, A. (1973a): For Sociology. Penguin Books. London.
GOULDNER, A. (1973b): Reciprocity and autonomy in functional theory. In: Gouldner (1973a), 190–225. p.
GOULDNER, A. (1973c): The importance of Something for Nothing. In: Gouldner (1973a), 260–299. p.
GREGORY, J. R. (1975): Image of Limited Good or Expectation of Reciprocity? Current Anthropology, Vol. 16. No. 1. March, 73–83. p.
GRÖGER, L. (1981): Of Men and Machines. Ethnology, Vol. 20. No. 3. 163–176. p.
GUILLET, D. (1980): Reciprocal Labor and Peripheral Capitalism in the Central Andes. Ethnology, 1980. Vol. 19. 151–167. p.
GYENIS JÁNOS (1976) Az MSZMP agrárpolitikájának néhány főbb

jellemzője az 1957–1961 közötti időszakban. In: Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai. KJK-Kossuth, 221–306. old.
GYÖRFFY ISTVÁN (1920): A régi alföldi falvak és házak. In: Magyar falu – Magyar táj, 127–136. old.
HAREVEN, T. K. (1983): Family time and industrial time. Cambridge University Press, Cambridge
HATCH, S. (1981): Informal Caring Industitutions. In: Informal... (1981), 129–140. p.
Dr. HAVASI DEZSŐ (1982): A helyi tanácsok feladata a magánerős lakásépítésben és lakásgazdálkodásban. Állam és Igazgatás, 231–242. old.
HAVAS GÁBOR (1980): Ibafa. Kultúra és Közösség, 4.sz. 17–33. old.
A HÁZTÁJI és kisegítő gazdasággal rendelkező lakosság napi tevékenysége (1977) KSH, Bp.
HÁZTARTÁSSTATISZTIKA 1982. KSH, Bp.
HECKENAST JÓZSEF (1969): Szövetkezések a századforduló paraszti gazdálkodásában. Mezőgazdasági. Bp. 213. old.
HEGYESI G.–SIK E. (1984): Vésztő szociálpolitikái. Kézirat, Bp.
HEGEDŰS KÁROLYNÉ (1982): A magánerős lakásépítés továbbfejlesztésének lehetőségei. Budapest XVI. kerületében. Állam és Igazgatás, 243–250. old.
HELLER, P. L.–QUESADA, G. M. (1979): Rural Familism: An Interregional analysis. Rural Sociology. Vol. 42. No. 2. 220–240. p.
HENRY, St. (1981): Introduction. In: Informal... 1981. 1–25. p.
HENRY, St. (1982): The Working unemployed: perspectives on the informal economy and unemployment. The Sociological Rev. 30. 460–477. pp.
HILL, R. (1970): Family development in three generations. Schenkman Publ. Co. Inc., Cambridge, Mass.
HOFER TAMÁS (1955): Déldunántúl településformáinak történetéhez. Ethnográfia, XXVI. évf. 125–186. old.
HOFFMANN ISTVÁNNÉ (1981): Lakáskörülmények. Kossuth, Bp.
HOFFMANN ISTVÁNNÉ (1983): A folyamatos árszínvonalemelkedés hatása a lakásépítésre. Közgazdasági Szemle, 5. sz. 608–621. old.
HOFFMANN TAMÁS (1971): Építészeti kultúránk és a hagyományok. Valóság, 10. sz. 1–11. old.
HOFFMANN TAMÁS (1967): A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. Ethnográfia, XXVII. köt. 130–137. old.
HONIGMANN, J. J.–HONIGMANN, I. (1976): Mixed Contracts in Rural Austria. Ethnology, Vol. 15. 347–359. p.

HORVÁTH PÁL (1960): A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Akadémiai, Bp.
INFORMAL INSTITUTIONS (1981): Alternative Networks in the Corporate State Ed.: Henry St. Martin's Press, N. Y.
INGOLD, T. (1983): Gathering the Herds. Ethnos, 3–4. sz. Vol. 48. Stockholm
ISSKRULJEV KRISZTA (1913): A szerb parasztgazdák. Szövetkezetek, 2. sz. 88–93. old.
IVÁNYI LÁSZLÓ (1963): Az 1945. évi földosztás Mezőhegyesen. Agrártörténeti Szemle, V. évf. 4. sz. 526–537. old.
JANÓ ÁKOS (1966): A társasmunkák s a kendermunkák társas jellege Szatmárban. Ethnográfia, 4. sz. 517–527. old.
JÁVOR KATA (1978): Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: Varsány (1978), 295–374. old.
JOBBÁGYTELEK és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában (1966), szerk.: Makkai L. Akadémiai, Bp.
JOHNSON, C. L. (1977): Interdependence, Reciprocity and Indebtedness: An Analysis of Japanese American Kinship Relations. Journal of Marriage and the Family. May 351–363. old.
KÁPOSZTÁS ISTVÁN (1977): (szerk.): Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből (1945–1948). Kossuth, Bp.
KANE, J. (1979): The changing rôle of the family in a Rural Irish Community. Journal of Marriage and the Family, Vol. X. No. 2. 141–163. old.
KARDOS LÁSZLÓ (1955): Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgypuszta). Ethnographia, 1–4. sz. 225–344. old.
KATONA IMRE (1956): A baraben. Ethnographia. 1–2. sz. 13–26. old.
KATONA IMRE (1961): Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. Agrártörténeti Szemle, 3–4. sz. 534–563. old.
KELLER JÁNOS (1985): Az építőanyagpiacról. HVG
KENEDI JÁNOS (1981): Tiéd az ország, magadnak építed ... Kézirat. Bp.
KENÉZ GYŐZŐNÉ (1978): A falusi, illetve a családi házas építkezés összefüggése a háztartások fogyasztói adottságaival. Szövetkezet Kutatási Közlemények, 134. sz.
KESERŰ ERNŐ (1979): Nagyobb támogatást a magánépítkezőknek! Magyar Nemzet, VIII. 12.
KIMBALL, S. T. (1949): Rural Social Organisation and Cooperative Labor. American Journal Sociology. Vol. 55. No. 1. pp. 38–49. In: Arensberg–Kimball (1965), 117–134. pp.

KIRILLY ZSIGMONDNÉ (1966): A homonnai uradalom jobbágyságának gazdálkodása és társadalmi tagozódása a XVII. sz. első felében. In: Jobbágy . . . (1966): Akadémiai, 427–560. old.
KODOLÁNYI JÁNOS, ifj. (1963): Segítséggel végzett munkák két ormánsági községben. Néprajzi Közlemények, VIII. évf. Bp. 361–368. old.
KOHL, S. B. (1976): Working together. Toronto
KOLOSI TAMÁS (1983): Státusz és réteg. Társadalomtudományi Intézet, Bp.
KÓS KÁROLY (1949): Csángó néprajzi vázlat. In: Tájak, falvak, hagyományok. (1970) Kriterion, Bukarest 103–218. old.
KÓS KÁROLY (1949): Kalákák és egyéb munkaformák a régi Bondonkúton. Népélet és néphagyomány. Buc. 81–96. old.
KÓS KÁROLY (1948): A nemzetségi szervezet nyomai Rákosdon. Népélet és néphagyomány. Buc. 238–252. old.
KÓS KÁROLY (1972): Változások az avasújvárosiak gazdálkodásában. In: Eszköz, munka, néphagyomány (1980). Kriterion, Bukarest. 388–443. old.
KOVÁCSY TIBOR (é. n.): A paraszti családi gazdálkodás. (Szakdolgozat) Bp.
KOVIS KÁLMÁN (1912): Az alföldi magyar parasztság építkezésének szociológiai jelentősége. Huszadik Század, 2. sz. 537. old.
KROPOTKIN, P. (1924): Kölcsönös segítség, mint természettörvény. Népszava, Bp.
KUNSZABÓ FERENC (1980a): Kaláka. In: Makacs maradandóság. Magvető, Bp.
KUNSZABÓ FERENC (1980b): Jászföld. Szépirodalmi. Bp.
KUNSZABÓ FERENC (1983): Gyarapodásunk története. Magvető, Bp.
LADÁNYI JÁNOS (1976): A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika. Valóság, 9. sz. 33–46. old.
LAKÁSMELLÉKLET (1982): Ötlet, okt. 7.
LAKÁSSTATISZTIKAI ÉVKÖNYV (1982): KSH, Bp.
A LAKOSSÁG szolgáltatás-fogyasztási szokásai (1983) KSH, Bp.
LAU SIU-KAI (1981): Chinese Familism in an Urban-Industrial Setting: The Case of Hong Kong. Journal of Marriage and the Family, November 977–992. old.
LÁNYI KAMILLA (1956): 37 szövetkezeti háztartás gazdálkodási formái a belépés évében. Kézirat.
LASLETT, B. (1976): Household Structure in an American Frontier: Los Angeles, California in 1850. American Journal of Sociology, Vol. 81. No. 1. 109–128. p.

LÁSZLÓ GYULA (1944) A honfoglalo magyar nep elete Magyar Élet Bp
LEBRA, T S (1980) Autonomy through Interdependence The Housewives Labor-Bank Japanese Interpreter Vol 13 133–142 old
LITWAK, E (1959–1960) The Use of Extended Family Groups in the Achievement of Social Goals Social Problems 7 177–187 p
LITWAK, E –SZELÉNYI I (1969) Primary group structures and their functions Kin, Neighbour, Friends American Sociological Review Vol 34 No 465–481 pp
LOMNITZ, A L (1977) Networks and Marginality Academic Press N Y
LOWENTHAL, M (1981) Non-Market Transactions in an Urban Community in Informal (1981), 90–104 p
MALINOWSKI, B (1931) Culture, In Encyclopedia of the Social Sciencies London
MEAD, G (1973) A pszichikum, az en es a tarsadalom Gondolat, Bp
MELBIN, M (1978) Night as frontier American Sociological Review, Feb Vol 43 No 1 3–22 p
MESTERHÁZI K (1980) Nemzetisegi szervezet es az osztalyviszonyok kialakulasa a honfoglalo magyaroknal Akadémiai, Bp
MINTZ, S W (1961) Pratik In Annual Meeting of the American Ethnological Society, 1961 Seattle
MISKOLCZY AMBRUS (1967) Egy parasztgazda es gazdalkodasa Sapon Agrartorteneti Szemle, IX evf 1–2 sz 117–172 old
MLINAR, Z (1986) Phenomenology of the Response to the Economic Crisis of the Local Level Paper for the Seminar on „The Ecology of Poverty and Economic Crisis", ISA Budapest 25–28 March 1986
MOORE, M P (1975) Cooperative Labour in Peasant Agriculture Journal of Peasant Studies 270–290 p
MORRIS, L (1981) Women in Poverty Anthropological Quartely Vol 54 No 5 117–124 p
MORVAY JUDIT (1966) A had es nemzetség fogalmanak korulhatarolhatosaga Ethnografia, 4 sz 481–494 old
MUNKAMEGOSZTÁS-KOOPERÁCIÓ-TECHNIKA (1984), Szerk Csontos L Szociologiai Fuzetek, 35
MURÁNYI MIHÁLY (1982) Hazi feladat HVG, nov 7
MÜLLER OTHMÁR (1965) Engedely nélkuli epitkezesek Budapesten Valosag, 10 sz 65–70 old
NAGY ATTILA–KOMÁROMY ISTVÁN (1982) Az engedely nélkuli epitkezes, epitesrendeszeti tevekenyseg Építesi Szemle, 1 sz 11–14 old
NAGY GYULA (1975) Parasztélet a vasárhelyi pusztan Békescsaba

NÁNÁSSY ZOLTÁN (1982) Szukség torvényt bont, Mozgó Vılag, 3–16 old
NEALE, W C (1957) Markets ın Hıstory In Trade and Market ın the Early Empires, Ed Polanyı K –Arensberg, C M –Pearson, K The Free Press, Glencoe Ill
ORBÁN SÁNDOR (1972) Két agrarforradalom Magyarorszagon Demokratıkus és szocıalısta agrárátalakulas 1945–1961 Akademıaı, Bp
ORBÁN SÁNDOR (1966) Egy kérdóıves osszeiras feldolgozasa a mezogazdasagı nepesseg 1945 evı helyzeterol Agrartorteneti Szemle, VIII évf 1–2 sz 73–122 old
ORBÁN SÁNDOR (1982) Kollektıvızálás es a parasztság utja In Valság és megujulas Kossuth, 1982 171–180 old
OTT, S (1980) Blessed Bread, „Fırts Neighbours" and Asymmetrıc exchange ın the Basque Country European Journal of Sociology, Tome XXI Num 1 Plon 40–58 old
OTT, S (1981) The cırcle of Mountaıns Clarndon Pr Oxford Az ősi társadalom magyar kutatoı (1977) Szerk Zsigmond Gabor Gondolat, Bp
ŐSY-OBERDING JÓZSEF (1967) A bukovınaı székelyek letelepítése a Dunántulon Agrartorteneti Szemle, IX évf 1 2 sz 183–195 old
PAHL, R E (1981) From the socıal relatıons of work to household work strategıes Prassı e teorıa, Mılan, Jan
PAHL, R E (1984) Dıvısions of labour Basıl Blackwell London
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1979) A magyar parasztsag retgazdalkodasa Akademıaı, Bp
PFEIL, E (1959) Szomszédsági és érıntkezesi kor a nagyvárosban elméleti megfontolasok In Városszocıológıa (1973) 267 284 old
PITT-RIVERS (1973) The Kıth and the Kın In The character (1973) 89–105 p
PLATT, S (1981) Alternatıve Housıng In Informal (1981) 105–118 p
POLÁNYI KÁROLY (1976) Az archaikus tarsadalom és a gazdasági szemlélet Gondolat, Bp
REES, A D (1950) Lıfe ın a Welsh Country sıde Cardıff, Unıversıty of Wales Press
Retegzódes, életkorulmenyek, életmod (1986), II kotet KSH, Bp
REX, J A (1986) Az átmeneti ovezetek szocıológıaja In Városszocıológıa (1973) 203–224 old
ROBERT, P (1986) Szarmazás es mobılıtas MSZMP KB Tarsadalomtud Int

SACHS,. R. E. G. (1974): Limits of Cooperation in Farm Families and Interfarm activities. Sociologica Ruralis, Vol. 14. 221–230. p.
A SALGÓTARJÁNI munkások életkörülményei (1971): Szerk.: Kemény I. Társadalomtud. Int. Bp.
SÁFRÁN ISTVÁN (1983): Félkész ház fiataloknak. Népszabadság, nov. 19.
SAHLINS, M. D. (1965): On the sociology of Primitive Exchange. In: The Relevance Models for Social Antropology, ed.: Banton, M. London, Tavistock Publ. ASA Mon. 1.
SAHLINS, M. D. (1972): Stone Age Economics. Tavistock Publ. London.
SÁRKÁNY MIHÁLY (1978): A gazdaság átalakulása. In: Varsány (1978): 63–150. old.
SULYOK KATALIN (1984): Haldoklik a kaláka. Élet és Irodalom.
SCHULTZ,T. W. (1983): Beruházás az emberi tőkébe. KJK, Bp.
SERFŐZŐ SIMON (1979): Szomszédok Élet és Irodalom, I. 27. 16. old.
SERVICE, E. R. AT ALL (1973): Vadászok, törzsek, parasztok. Kossuth, 1973. Bp.
SIK ENDRE (1980): Önkizsákmányolás és munkacsere. Kézirat. Bp.
SIK ENDRE (1981): A munkacsere Tiszaigaron. Szociológia, 1. sz. 49–72. old.
SIK ENDRE (1983a): A munkaerőelosztás intézményi rendszere Magyarországon. Bulletin 6. sz. 36–65. old.
SIK ENDRE (1984a): Munkacsere és társadalmi struktúra. In: Gazdaság és rétegződés. RMV, IV. köt. Társadalomtudományi Intézet, Bp. 219–252. old.
SIK ENDRE (1984b): Háztartások egymás közötti kapcsolatai. In: Egy korosztály életútja. MTA Szociológiai Kutató Intézet Bp.
SIK ENDRE (1985): Kaláka vidéken. Kézirat. Bp.
SIMIC, A. (1973): The Peasant Urbanites. Seminar Pr., N. Y.
SKAR, S. L. (1985): Interhousehold Cooperation in Peru's Southern Andes. In: Family . . . (1985): 83–98. old.
M. SOMLYAI MAGDA (1965): Az 1945-ös földreform. Kossuth, Bp.
SOROKIN, P. A.–ZIMMERMAN, C. C.–GALPIN, C. J. (1930): Rural Economic Organization. In: A Systematic Source Book in Rural Sociology. Vol. II. Chap. 11. 124–137. old.
SOROKIN, P. A. (1943): Man and Society in Calamity. E. P. Dutton and Co. Inc., N. Y.
SZABÓ ISTVÁN (1969): A középkori magyar falu. Akadémiai, Bp.
SZABÓ ISTVÁN (1975): A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Agrártörténeti Tanulmányok 2. sz. Bp.

SZABÓ LÁSZLÓ (1965): A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő, XLVII. 133–157. old.
SZABÓ LÁSZLÓ (1968): Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok
SZABÓ LÁSZLÓ (1981): A paraszti munkaszervezet mai formái. Múzeumi levelek. Szolnok, 27–44. old.
SZAKÁCS K. (1964): Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában, 1945–48. KJK, Bp.
SZALAI J. (1981): Hiány és társadalmi szelekció. Valóság, 8. sz. 60–70. old.
SZELÉNYI IVÁN–KONRÁD GYÖRGY (1969): Az új lakótelepek szociológiai problémái. Akadémiai, Bp.
SZEKULITY PÉTER (1974): Határjárás. Kossuth, Bp.
SZENDREY ÁKOS (1938): A népi társasmunkák és összejövetelek. Ethnographia, CLIX. 273–286. old.
SZÉNYI GÁBOR (1979): Kockázatok. Magyar Nemzet, 104. sz.
SZÉKELY GYÖRGY (1953): A földközösség és szerepe az osztályharcban. In: Tanulmányok a parasztság történetéből, a XV. sz.-ban. Akadémiai, Bp. 80–103. old.
SZIGETI PÉTER (1976): Építőipari munkásszállások lakóinak életkörülményei. SZEKI, Bp.
SZOLNOKY LAJOS (1953): Néprajzi megfigyelések egy új szocialista közösség kialakulásával kapcsolatban. Ethnographia, 1–4. sz. 104–147. old.
SZŰCS FERENC (1947): új gazdák. Valóság, 4. sz. 302–308. old.
TAGÁNYI KÁROLY (1984): A földközösség története Magyarországon. In: Az ősi . . . (1977), 336–380. old.
TAGÁNYI ZOLTÁN (1978): Egy faluközösség helyzete és jövője egy Nógrád megyei faluban. Ethnographia, 3. sz. 363–387. old.
TAGÁNYI ZOLTÁN (1982): A faluközösség a változó társadalomban. In: A falu a mai magyar társadalomban. Szerk.: Vágvölgyi A. Akadémiai, Bp. 337–360. old.
TAKÁCS LAJOS (1951): Munkára nevelés, tapasztalatátadás a várongi kepésaratóknál. Ethnographia, LXII. évf. 3–4. sz. 396–401. old.
TAKÁCS LAJOS (1976): Egy irtásfalu földművelése. Akadémiai, Bp.
TANULMÁNYOK a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790. (1952) Szerk.: Spira Gy. Akadémiai, Bp.
TÁRKÁNYI–SZŰCS ERNŐ (1981): Magyar jogi népszokások. Gondolat, Bp. 902. old.
TÁRKÁNYI–SZŰCS ERNŐ (1983): A mai magyar jogi népszokások. Valóság, 11. sz. 71–75. old.

TIMAFFY LÁSZLÓ (1980): Szigetköz. Gondolat, Bp.
TOKAJI ANDRÁS (1980): A „vegyeskarosítás" története. Valóság, 10. sz. 33–48. old.
TÓTH ZOLTÁN (1976): A szekszárdi kockaházak társadalma. Valóság, 4. sz. 74–84. old.
TÓTH ZOLTÁN (1982): A makói ház. Makó
UBER, J. (1981): Önálló szervezeti kezdeményezések és kölcsönös segítségnyújtási hálózatok. Futuribles 2000. 40. sz. Ism.: Valóság, 11. sz. 118–119. old.
UDY, S. H. jr. (1970): Work in traditional and Modern society. Prentice-Hall Inc. Englewood Cliffs N. Y.
VÁLTOZÓ VALÓSÁG (1979): Szerk.: Imreh István. Kriterion, Bukarest
VARGA GYULA (1962): A parasztság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. Akadémiai, 1962. 267–348. old.
VARGA JÁNOS (1952): A földközösség megerősödése és bomlása a XVII. században. In: Tanulmányok . . . (1952), 49–76. old.
VARGA MIHÁLY (1983): Kaláka. Forgatókönyv. Szeged
VÁROSSZOCIOLÓGIA (1973): Szerk.: Szelényi I. KJK. Bp.
VARSÁNY (1978): Szerk.: Sárkány Mihály. Akadémiai, Bp.
VERESS ÉVA (1966): Háztartási, telek és termelés viszonyok a hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. In.: Jobbágytelek . . . (1966), 285–426. old.
WALLMANN, S. (1979): Introduction. In.: Social Anthropology of Work, ed.: S. Wallmann, Academia, London A. S. A. Non. 19.
WEBER, M. (1979): Gazdaságtörténet. KJK, Bp.
WELLMANN IMRE (1980): Közösségi rend és egyéni törekvések a XVIII. századi falu életében. Tört. Szemle, 3. sz. 376–449. old.
WILLIAMS, W. M. (1953): Some social aspects of recent changes in agriculture in West Cumberland. Sociological Review, Vol. 1. No. 2. 93–100. p.
WILLIAMS, W. M. (1956): The Sociology of an English Village: Gosforth. London, Routledge and Kegan Paul.
WOLF, E. R. (1970): Parasztok. In.: Service, E. R. . . . (1971), 317–450. old.
ZSIGMOND GÁBOR (1978): az 1960–70-es évek évfordulójának családtípusa. In: Varsány (1978), 151–172. old.

Jegyzetek

1. A kalákáról

[1] A háztartásokról sokszor lesz még szó a későbbiek során. E helyütt a háztartás fogalmáról ezért csupán annyit, hogy ide tartozik mindenki, aki részt vesz a háztartás mindennapjainak gazdálkodó (fogyasztás, termelés, elosztás és tervezés) tevékenységében.

[2] Tőlem telhetően kerülni fogom az idegen szakkifejezések használatát és új kifejezések „feltalálását". Az otthoni munka esetében azonban kénytelen voltam új fogalmat alkotni. A háztartási munka köznapi jelentése ugyanis sokkal szűkebb annál, mint ami a háztartások által végzett munkatevékenységek összessége. Ezért találtam ki az otthoni munka fogalmát, ami a háztartási munkánál tágabb értelmű (lásd az angol housework–domestic work fogalmakat), magában foglalja pl. a barkácsolást, az önellátó mezőgazdasági munkát is.

[3] Ebben a fejezetben a csere azon fajtáival, ahol a munka viszonzása szimbolikus jószág (hála, alázat, szeretet, alávetettség stb.) vagy pénz, nem foglalkozom. Az előbbi felfogható a kérés miatt végzett munka változatának is, míg az utóbbi a munkaerőpiac, illetve a ledolgozás ismert fogalmaival azonos.

[4] A házépítés esetében tételesen is megfogalmazódott több helyen, hogy az építőmunkát csak építőmunkával illik viszonozni, pl.: Janó (1966); Sik (1981). Kimondatlanul utal erre a legtöbb néprajzi leírás is, pl. Fél (1940); Szabó L. (1965); Kós (1972).

[5] Egy kaláka kezdő aktusának azonnali és teljes egyensúlyt eredményező viszonzása a születőfélben levő kalákát megöli, mert a másik fél bizalmatlanságát, érdektelenségét fejezi ki, vagy legalábbis így értelmezhető a kezdeményező számára. (Foster, 1967)

[6] Bloch (1973) egyenesen azt állítja, hogy a hosszú távú cseresorozat résztvevői „belülről" elvileg képtelenek az egyensúly pillanatnyi megítélésére.

[7] Néprajzi leírásokból ismerjük a gúny és a megszólás szerepét a munkaintenzitás fokozásában és a normák szocializálását a szórakoztató munkák során.

Szabó L. (1968) megállapítása szerint a közös munkavégzések „fontos helyei a munka szokásai, a munka technikája, módja hagyományozódásának. Itt a közösség tagjai megismertetik egymással a legcélsze-

rűbb eljárásokat, s így az egyéni vagy családi körben elszigetelten élő tudásanyag közösségivé válik." (127. old.)

Mindez már a gyerekkorban megkezdőik. A gyerekek közös játékai nemcsak a paraszti munka tanulását, begyakorlását biztosítják, de az együtt dolgozás „technikáját" is szocializálják, amit a későbbiekben a csoportmunkák közös munkaszervezete fejel meg, segítve-kényszerítve a felnövekvő gyermekeket, hogy ellesse a paraszti munka, a közös munkavégzés talán legfontosabb elemét, a munkatempót (Takács, 1951; Szabó L., 1968).

Végül zártabb paraszti közösségben, ahol a munkaszervezet csupán egyik megnyilvánulása a közösség sokszálú kötelékrendszerének, természetes, hogy a munkavégzés, szorosan beágyazva más társadalmi kapcsolatok közé, ezek ápolását is jelenti. Így a közös munka jó alkalom a párválasztást megelőző ismerkedésre, a mustrára, a kultúraművészet átadására és csiszolására, a presztízs megmutatására és megszerzésére. (Szendrey, 1938)

[8] Ismét felhívom az Olvasó figyelmét, hogy mivel a kaláka vizsgálatára koncentrálok, ezért el kell hagynom az elemzésből számos olyan cseretevékenységet, amelyek minden lényeges jellemvonásukban megegyeznek a kalákával, csak éppen nem munkát cserél mindkét háztartás a csere során. Így az ajándékozás, a pénz és a termelőeszközök, a fogyasztási javak kölcsönzése például kimarad az elemzésből, noha ezek széles körben elterjedt, a háztartások gazdálkodásában fontos szerepet játszó tevékenységek. Strukturális hasonlóságuk miatt ezek a tevékenységek mint a kaláka szabályainak szocializáló, örökítő intézményei is fontosak. Sőt felfoghatók úgy is, mint a kaláka hálózatával sok ponton érintkező önálló cserehálózatok. Mint ilyenek a kaláka hálózatához legközelebb álló, annak működését segítő (vagy gátló) részei a primer csoportok rendszerének.

2. A kaláka „története"

[1] A legszegényebbek jobb híján mindig maguk építették putriszerű házaikat, míg a leggazdagabbak „kulcsátadásig" mesterekkel csináltatták polgári-paraszti vagy nemesi kúriáikat.

[2] A területi csoportok korábban a szoros nemzetségek letelepedési helyei voltak (László, 1944; Kós, 1948), de a területi és a társadalmi mozgásra mindmáig hat a rokoni kapcsolat (Simic, 1973; Litwak, 1959–1960).

[3] A háborút követő telepítések az átmeneti felfordulás után paradox módon inkább növelték, mint szétzilálták a falu, a vidék társadalom-

szervezetét. Gyakori volt, mint Ősy-Oberding (1967) az 1941-ben Bukovinából Bácskába telepített székelyekről írja, hogy az első évben a földet közösen művelték meg.

A társadalomszervezetet erősítette az is, hogy a háború idején sokan hazaköltöztek a faluba, és (ideiglenesen) újraalkották a már felbomlott nagycsaládot, házközösséget (lásd Balogh, 1944). Mint ahogy társadalmi-természeti csapások, zavarok idején, illetve frontier-helyzetben a háztartások természetes (ösztönös?) reakciója a társadalmi kötelékek szorosabbra fűzése (lásd Laslett, 1976; Melbin, 1978; Kropotkin, 1924).

[4] Az 1947 utáni sajtó- és szakcikkek a ledolgozásról mint munkaerőpiaci jelenségről szólnak, ami a kizsákmányolás eszközeként funkcionált (Szakács, 1964; Balassa, 1960; Szücs, 1947). Ezt a későbbi néprajzi, agrártörténeti kutatások csak részben igazolták:„Jelentősen megnövekedett a társas munkák szerepe olyan társadalmi rétegekben is, ahol korábban éppen a réteg bérmunkás jellege miatt már ez a munkatípus kiszorult. Megnövekedett az igauzsora és a ledolgozás szerepe is. A korabeli és a később közölt adatok azonban, melyek 6-8-10 napban jelölik meg egy-egy fogatos nap gyalogértékét, az utólagos gyűjtések szerint erősen túlzóak, s ez a túlzás a politikai élet irányából következik." (Szabó, 1968).

[5] Ezt később központilag is támogatták. Az 1945. január 25-ei PM rendeletben az áll, hogy „A rendkívül nehéz viszonyokra, de főképp a lecsökkent jószágállományra való tekintettel, a rendelkezésre álló igaerőt a kölcsönös segítség elve alapján úgy kell beosztani és felhasználni, hogy azoknak a földjei is megműveltessenek, akik saját erejükből nem tudják elvégezni a tavaszi szántás-vetést. Kölcsönös igáért a helyi viszonyoknak megfelelően méltányos díjazás állapítható meg, de úgy, hogy az későbbi időpontban, a termés betakarításakor is megfizethető legyen. A igakölcsönzésnél tekintettel kell lenni arra, hogy elsősorban az igaerő tulajdonosának a földje művelendő meg. Ha az igaerő-tulajdonos az igaerőkölcsönzést megtagadná, a termelési bizottság a szükséges igaerőt kirendeli a kijelölt munkák elvégzésére. A előző pontban kifejezett irányelvek vonatkoznak a helyben rendelkezésre álló mezőgazdasági felszerelésekre, kocsikra, szerszámokra és gépekre (traktor stb.) is."

Támogatta ezt a gyakorlatot a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt is: „Biztosítsuk az őszi szántás-vetés sikerét!"

„A feladat: mind nagyobbra növelni az őszi gabonával bevetett és a tavasziak számára felszántott területet. A kommunista szervezetek és párttagok feszítsék meg minden erejüket, hogy biztosítsák az őszi munkák elvégzéséhez szükséges igaerőt, üzemanyagot és vetőmagot. Állít-

sák helyre a szükséges munkafegyelmet és szervezzék meg a kölcsönös segítést . . ." (Szabad Nép, 1945. okt. 8. III. évf. 156. szám).

„Felhívjuk azokat a tagjainkat, akiknek van igájuk, hogy saját jóságukból, magyar és paraszt becsületességből minden hatósági utasítás nélkül a saját vetések elvégzése közben és mellett siessenek a többi paraszt segítségére." (Szabad Szó, 1947. okt. 6. 158. sz.).

M. Somlyai (1965), Donáth (1969) és Káposztás (1977) adatai azt bizonyítják, hogy egyfelől már e rendelet előtt létezett ez a gyakorlat, másfelől a rendeletet a termelési bizottságok nem csupán betartották, de olykor alaposan túl is teljesítették.

[6] Jól kifejeződik a parasztság földhöz való viszonyának megváltozása a földfelajánlás gyorsan általánossá váló gyakorlatában, ami a hárommegy évvel azelőtti, a földet paraszti önkizsákmányolással termőterületté átalakító munka tökéletes ellentettje (Orbán, 1972).

[7] Jelezte ezt a városiak visszaáramlása a falvakba, a kétlakiak számának növekedése, az élénkülő vidéki ingatlanpiac és beruházási kedv, a mezőgazdasági kistermelés javuló mutatói, a részművelés „első fecskéinek" megjelenése (Gyenis, 1976; Orbán, 1972), és megnőtt a házépítések száma is (Hoffmanné, 1981).

[8] A téeszesítés utáni első években a tagság negyede nem végzett munkát a tsz-ben, s a dolgozó tsz-tagok évi jövedelmének alacsony szintje alapján Donáth (1977) arra a következtetésre jut, hogy „A tagoknak több mint a fele nem tekintette ezekben az években a termelőszövetkezetet megélhetést nyújtó állandó munkahelynek, a munka alacsony javadalmazása és a hiányos foglalkoztatás miatt. Munkakapacitásának túlnyomó részét a közös gazdaságon kívül hasznosította."

[9] Természetesen az 50-es években sem szűnt meg a kaláka, de szerepe a házépítések ütemének csökkenése, a mezőgazdasági termelés szétzilálása, az elszegényedés miatt csökkent. De pl. Szabó L. (1968) így ír az ingázás első nagy hullámának kalákára gyakorolt hatásáról:
„1950 után a férfiak nagyobb része bányákban, gyárakban vállalt munkát, és a kis földet a nők gondjaira hagyták. Ahhoz, hogy a gazdaság munkáit a férfi kiesése ellenére is el tudják végezni, még jelentősebbé váltak a társas munkák az egész területen. A kisparaszti gazdaságok földosztás utáni megerősödése is fokozta e munkatípus jelentőségét, s olyan helyeken, ahol korábban ez a kapitalista fejlődés miatt kissé visszább szorult (pl. a szatmári Matolcs, Fehérgyarmat, a Hernádvölgyi Hernádcéce, Vizsoly stb.) újra nagy jelentőségre tesz szert."

[10] Lásd a summás, a kubikos és a cséplőbandák hagyományosan lokális-rokoni primer csoportokra alapozó szervezetét és kötődését a kibocsátó településhez (Katona, 1961; Katona, 1956).

A csoportos mobilitás különleges változata, amikor egy egész falu együttesen elköltözik, mint azt Havas (1980) tanulmánya mutatja. A sokat emlegetett Gyűrűfű lakossága közös döntés és csoportos építőkaláka segítségével költözött Pécsre, ahol egy egész utcát építettek fel a maguk számára.

3. A kaláka elterjedtsége

[1] Az intézmény fogalmát nem a köznapi értelemben használom (nem termelő szervezeti egység pl. kórház, szakszervezet stb.). Ehelyett alább idézem egy pszichológus és egy antropológus intézménydefinícióját. E két különböző intézményfogalom bármelyike elfogadható számomra. Fontosnak tartom, hogy a két idézetben fellelhető eltérő hangsúlyok segítségével olyan intézményfogalmat alkothasson magának az Olvasó, amely a továbbiakban az általam használt fogalomhoz közel áll. Egyszersmind szeretném az Olvasót meggyőzni arról, hogy nincs egyetlen és üdvözítő intézménydefiníció.

„A közösségben, amelyben élünk, tehát megvannak közös reakciók egész sorozatai. Ezeket a relációkat nevezzük intézményeknek. Az intézmény a közösség valamennyi tárgyának közös reagálása valamely specifikus szituációra ... A társadalom intézményei tehát a csoport- vagy társadalmi cselekvés szervezett megnyilvánulásai, amelyek szervezete lehetővé teszi, hogy a társadalom egyes tagjai társadalmi vonatkozásban megfelelően cselekedhessenek." G. H. Mead (1973).

„Az intézmény az emberi tevékenységek szabályozott rendszere, s mint ilyen, a kultúrának olyan valóságos alkotója, amelyet állandóság, általánosság és függetlenség jellemez. Minden intézmény egy alapvető szükséglet kielégítését szolgálja, hosszabb távon egyesíti emberek csoportját egy kooperatív feladat ellátására, van saját szabályrendszere és ezt működtető technikái." (Malinowski, 1931).

[2] A munkahelyen belül is létezik a kaláka, de ez nem a háztartások érdekei, hanem a munkahelyi viszonyok miatt jön létre. Fazekas (1982) így ír egy gyár „üzemi hátország" kalákáiról: „A lakatosok számára nagyon fontos, hogy a gépes területeken »jó ismerőseik« legyenek. A szerszámgyáregység lakatosai diszpécser jellegű feladatokat is ellátnak, a rájuk bízott munkadarabok gépes munkáit is ők végeztetik el. Munkájuk gyorsaságát, folyamatosságát, ütemességét nagymértékben meghatározza, hogyan tudnak együttműködni a gépes munkásokkal. Ez az együttműködés néha »áldozatokat« is kíván. Ugyanakkor a gépek mellett dolgozó munkások számára is óriási jelentősége volna a lakatosokkal kialakított kapcsolatoknak, hiszen munkahiányos időszá-

kokban a lakatosok elsősorban saját ismerőseiket, barátaikat látták el munkával."

Ez a hálózat gyakran összekapcsolódik a háztartások közötti kalákahálózattal – ahol a munkatársak nem lebecsülhető erőforrást jelentenek. (Sik, 1984/a).

[3] Soha el nem múló hálával tartozom adataik kölcsönzéséért Belyó Pálnak, Bokor Ágnesnek, Dávid Jánosnak, Falussy Bélának, Juhász Pálnak, Kolosi Tamásnak, Varga Istvánnak és Zelenay Annának.

[4] A kalákát alkalmazók arányát alábecsültem azzal, hogy nem vizsgáltam a garázs-, a melléképület- és a nyaralóépítést, amelyek a hivatalos statisztikai adatfelvételből kimaradnak.

[5] Azok az elemzések, amelyek csak egy vagy néhány primer csoport szociális kalákáit mutatják be, szintén igen sok esetről számolnak be. Így Szelényi–Konrád (1969) adatai szerint a lakótelepi háztartások rövid ideig tartó segítségre szomszédaik 77, rokonaik 36, barátaik 33%-ától, hosszabb ideig tartó segítségre pedig rendre 46, 66, illetve 47%-ától számíthatnak.

[6] Ez az érték is alábecsüli a kalákázók arányát, mivel továbbra is kizártam az elemzésből a kalákában munkát végző, de azt öt éven belül vissza nem kapó háztartásokat.

Ha feltételezem, hogy az öt munkavégzés elkülönülő halmazokat alkot, tehát minden munkát azonos munkával viszonoznak, akkor az öt munkafajta esetében külön-külön becsülhető az öt év alatt kalákát vissza nem kapó háztartások aránya.

A mezőgazdasági kalákák esetében a közös munkaszervezet általában kizárja az öt éven túli viszonzás értelmét.

A háztartási és szolgáltató munkák esetében is igaz az, hogy ami munkát öt év alatt nem viszonoznak, az már nem kaláka, hanem altruista segítségnek tekinthető.

A szociális és házépítő munkák esetében ezzel szemben nagyon is elképzelhető, hogy öt éven belül a munkát adó háztartás nem kerül olyan helyzetbe, hogy igényelje (a másik, hogy kiegyenlíteni tudja) a tartozást, ugyanakkor a viszonzás kötelezettsége öt év alatt sem évül el.

[7] A kaláka elterjedtségére kihat az is, hogy az elemzés alapegysége az egyén, a nukleáris család vagy a háztartás. Minél kisebb az elemzés egysége, annál több az altruista munka és a kaláka, hiszen az otthoni tranzakciókból ily módon kiemelkedő tevékenységek között ezek dominálnak. Amikor tehát a háztartást választottam a kutatás tárgyául, ezzel eleve csökkentettem a kaláka elterjedtségét ahhoz képest, ha az egyént vizsgáltam volna.

[8] Tehát a fejezet elején alkalmazott tipológia dinamikus elemzése azt

eredményezi, hogy az intézmények elterjedtsége változhat, ha megváltozik a háztartások munkaerő-alkalmazását befolyásoló tényezők struktúrája. A dinamikus modell még inkább láthatóvá teszi az elterjedtség négy variánsának megközelítő és durva jellegét, hiszen a változások során olyan struktúra is elől állhat, amelyre több egyformán elterjedt intézmény jellemző. Ez az eset fordul elő a házépítés során is.

4. Kaláka és társadalmi struktúra

[1] A szegények közötti kalákák elterjedtségéről ír Takács (1976), Fél (1940), Szabó L. (1968), Szabó I. (1969) és Balassa (1960) a mezőgazdasági munkák, különösen a cséplés, a szántás, a nyomtatás, az aratás, a törés és a behordás során.

[2] Kós (1949) így ír erről: „A kölcsönzésben tehát nem vettek részt a nagygazdák, mert nem volt mivel visszaadniok (a nagybirtokhoz képest kevés volt a munkaerő a családban), de a legszegényebbek sem, hiszen ezek a gazdák részesei és napszámosai voltak, s így idejüket az ő földjükön kellett hogy töltsék ... a kölcsönzést a nagyjából egyenlő családi gazdasággal és munkaerővel rendelkező, hagyományos földművelést folytató és lehetőleg egymással rokoni kapcsolatban is álló »közepesek« szervezték különféle sürgős és hosszadalmas munkák gyorsabb és »jobban telő« közös elvégzésére."

Isskruljev (1913) a zadrugákról írja, hogy a középparaszti rétegek között a szövetkezés ritka, inkább a kaláka jellemző rájuk.

[3] A vidékiek közé soroltam azokat a státuscsoportokat, amelyekben a háztartások zöme községekben él. Ezek a
- falusi jómódú munkás (79%);
- érdekérvényesítő falusi alsó (79%);
- jó anyagi helyzetű falusi alsó (87%);
- enyhén deprivált falusi (79%);
- erősen deprivált (82%) rétegek.

A falusi felső státuscsoportban a községben lakók aránya csak 44%. Mivel azonban sokan élnek kisvárosban, városszélen, ezért ezt a kategóriát is a vidékiekhez soroltam.

5. Miért kell a kaláka ...

[1] Az önkizsákmányolás az otthoni munka egy sajátos változata. Ennek során az otthoni munkát hosszú időn keresztül, extenzíven (hosszú napi munkaidő, ünnepnap és pihenőnap nélkül) végzi a háztartás, anélkül,

hogy a munka marginális produktivitását tekintetbe venné. Célja legfeljebb a bruttó jövedelem maximalizálása vagy a termelés költségeinek (pénzkiadás, fogyasztás) minimalizálása. Lásd Galbraith (1973) a kistulajdonos, Berend–Ránki (1976) (408–410. old.) a parasztok önkizsákmányolásáról. Ez utóbbiról Csajanov munkásságához kapcsolódó könyvtári irodalom is létezik.

[2] A következő elemzés Köllő János segítsége nélkül nem született volna meg. Minden, ami ebben a részben „közgazdasági", az ő hozzájárulása. Enyém csupán az ötlet és az elemzés összes hibája.

[3] A táppénzes napok, az igazolt és igazolatlan hiányzások száma.

[4] Ebből következik, hogy az önkizsákmányoló építkezést vagy kényszerből (a másik két megoldás elérhetlensége miatt) vagy „hobbiból" választják a háztartások. Mivel a költségek zöme a kieső jövedelemből származik, ezért a munka nélküli háztartások építkezése elvben költségmentes lehet, ha feltesszük, hogy ha nem építkeznének, akkor „kényszerpihenéssel" vagy önellátó munkával töltenék idejüket. Márpedig ekkor vagy nincs a kieső jövedelemnek értéke, vagy olyan kicsi, hogy az építés által létrehozott ház értéke meghaladja azt, így az építés többletjövedelmet eredményez. Ez magas házérték és alacsony munkaerő-piaci bérszínvonal esetén is igaz, és az otthoni (de nem önkizsákmányoló!) munka felértékelődését eredményezi. Mivel azonban ez a „nyereség" nem tehető pénzzé (rövid távon!), hiszen a felépülő lakást a háztartás elfoglalja, ezért a számításokban sem tértem ki az ilyen rejtett nyereségek alakulására.

[5] A majdan visszadolgozandó munka szubjektív költségérzete olyan helyzetben, amikor a kaláka haszna kézzelfoghatóan nagy, igen alacsony. Ennek objektív alapja az, hogy a viszonzásra olykor nem is kerülhet sor. Ez nem jelenti, hogy a tranzakció nem lenne kaláka, pl. ha a megállapodott viszontmunka halál, lakáskiutalás, disszidálás stb. miatt marad el.

[6] A feketegazdaság centruma a Tüzép és a téglagyár: „– A téglakupecokról hallott már? Megvásárolják a Tüzépnél a téglát, és néhány száz forinttal többért eladják. A fuvarosok a Tüzéptől megkapják a téglapapírt, kilencszáz forintért megveszik az ezer téglát, és fuvarral együtt ezernégyszáz-ezerötszáz forintért eladják. Ott van nekik a tiszta haszon, amiért semmit sem dolgoztak." (Szekulity, 1974).

[7] „. . . a lakosság egy főre jutó reáljövedelme 1974 óta évenkénti ingadozásokkal – emelkedik, az átlagos növekedési ütem 3,5%. A fogyasztói árindex évi átlagos növekedési üteme 1971–1975 között 5,1%, 1976–1980 között 8,1 százalék. Az építőanyagok árának átlagos évi növekedési üteme azonban 8,8 százalék volt 1971–1980 között. Az

építőanyagárak tehát gyorsabban emelkedtek, mint a fogyasztói árak, s 2,5-szer nagyobb mértékben nőttek, mint a reáljövedelmek . . . Csupán az átlagos áremelkedést véve is alapul, az állapítható meg, hogy tíz év alatt a lakás-ráfordítási költségeknek legalább 50 százalékkal kellett emelkedniük. Ebből a becslésből a közművekkel, a telkekkel stb. kapcsolatos áremelkedések még hiányoznak is." (Hoffmanné, 1983).

[8] „Nehéz anyagot szerezni. Sokat kell menni utána. Sokat megyünk, de mire odaérünk, akkorra elfogy. Hétfőn voltam a sógorral Egyeden. Ott volt, már ki volt válogatva is, de volt még külön is anyag, na de azt kaptuk a Tüzépestől, hogy hát azt idegennek nem adja ki, csak a saját falubelinek adja, meghát más megyéhez tartozik Egyed. Nem Szolnok megyéhez, hanem Hajdu-Bihar megyéhez, és ha te építési engedélyt mutatol fel, és azt mondja, hogy Szolnok megyéhez tartozol, akkor Hajdu-Bihar vagy Heves már nem ad neked." (Varga, 1983).

[9] A kisiparosok részvételét a magánerős építkezések során csökkenti, hogy adózási okok miatt 3-4 háznál többet építeni csak „nagyhalak" mernek, a többiek szüneteltetik az ipart vagy csak az interjúban említett „felügyelő"-munkát végzik (dr. Havasi, 1982; Hegedüsné, 1982). A Lakásstatisztikai Évkönyv (1982) adatai szerint 1982-ben a magánerős építkezések 30%-át végezte csak kisiparos!

[10] „Cs. László vasutas, akinek szoba-konyhás lakása olyan nedves volt, hogy bútorai elrohadtak, nem sokat gondolkodhatott, hogy kit bízzon meg az építkezéssel, gyorsan kivitelezőt kellett keresnie, mert a kölcsön felvételekor arra kötelezték, hogy a házat 1967. december 31-re teljesen befejezze. Háza felépítéséhez állami építőipari vállalat szóba sem jöhetett: a községi építőipari kátéesz kevesellte a százhuszonkilenc ezer forintos kölcsönt – amennyit Cs. László kapott –, a téesz építőrészlege sem vállalta, mert mindig tele volt munkával. Cs. László tehát csak a község egyetlen építőipari mesteréhez, M. Jánoshoz fordulhatott. Megegyeztek.

A szerződés szerint a kisiparos adta az anyagot. A tégla szállításakor Cs. Lászlónak feltűnt, hogy sok a színehagyott, törött darab. Szóvá is tette azt, de azt a választ kapta, hogy a téglát idejében kell beszerezni, s a raktározás megviselte őket. Cs. László szerette volna, ha a mester irányítja ezt a fontos munkát, de az több házat vállalt egyszerre, nem szakíthatta szét önmagát.

Cs. László lassanként százhuszonegy ezer forintot fizetett ki a kisiparosnak, s ijedten vette észre, hogy a szerződés és a költségvetés szerinti összegből megmaradt nyolcezer forint nem lesz elég a ház befejezésére. Megmondta a vállalkozónak, hogy csak akkor fizeti ki a kölcsönből a megmaradt nyolcezret, ha teljesen elkészül a háza. A mester erre abba-

hagyta a munkát. Nem festette ki a ház külső és belső falait, sem az ajtókat, ablakokat, nem készítette el a padlásfeljárót. A padló már akkor széjjelszáradt, a mennyezet repedezett, a lábazat vakolata hullott.

Cs. László panaszkodott a községi tanácson – ahol a lakhatási engedélyt mégis kiadták – és az OTP-nél, de csak annyit ért el, hogy megtudta: építkezése annyira maszek építkezésnek számít – az állami kölcsön ellenére –, hogy a hatóságok nem szólhatnak bele, forduljon a bírósághoz." (Berkovits, 1971/c).

[11] Jól példázza ezt Szekulity (1974) interjújának egy részlete: „– Az ember mindig kapaszkodik valamire, meglát egy házat és azt mondja: az annya mindenit, ez ilyen házat tudott építeni? Ez is hajtja az embert. Ha nincs az egyik szomszédom, talán bele se kezdek (az építkezésbe – *S. E.*). A bátyja vette meg az egyik házhelyet, azt mondta, a másikat vegyem meg én. Az ő bátyja beteges, mégis belevágott, én miért nem vágok neki? Nem merek?"

Hoffmanné (1981) adatai szerint a lakásgondok egyik döntő oka, hogy mindenki egyre jobb lakást akar. Nyilván a megkérdezettek ezt úgy értik, hogy mások egyre többet akarnak, és ez az amúgy is rossz lakáshelyzetet élezi. Ugyancsak a kiélezett verseny (és ebben egyes városi rétegek hatása) rejlik a túl nagy luxusépítkezések anyagpazarlásának, hivalkodó, ám esztétikaellenes voltának kritizálása mélyén.

[12] „A szegény embert, aklnek most nincs pénze, hiába győzködik a jövőbeli, számára elérhetetlennek tűnő választás előnyeiről.

Ugyanez játszódik le a lakossági vásárlásoknál is. A kisiparosok, építőmesterek többsége ragaszkodott a megszokott kisméretű téglához, másból nemigen vállalták el a munkát. De az egyszerűen – évszázadok óta megszokott módon – felrakható kisméretű téglának kedvezett a kalákában, a szomszédi, baráti segítséggel készülő családi házak növekvő száma is. Ráadásul a korszerű építőanyagok – egy-egy téglaegységre vetítve – jóval drágábbnak tűnnek, s csak alapos utánszámolással derül ki, hogy éppen a nagyobb térfogat és a jobb hőszigetelő tulajdonságok miatt voltaképpen e drágább tégla az olcsóbb." (Bossányi, 1983).

„Téglafronton tehát a helyzet szinte változatlan. Válaszfallap, kis méretű lyukacsos falazótégla kapható ugyan, a piac igénye azonban más. Hiába bizonygatják a termelők a vékonypénzű építkezőknek, hogy a drágább és korszerűbb Porotron falazóelemekkel hosszú távon jól járnak, ha azt most, amikor fizetni kell, nem tudják a vevők megvásárolni. S bár lehet, hogy a szakképzetlen, de ügyes kezű munkatárs vagy rokon B 30-as blokkból felhúzza a főfalat és kisméretű tömör téglából megépíti a válaszfalat, a korszerű elemekkel esetleg nem boldo-

gul. Ezek elhelyezése a kézügyességnél nagyobb szakértelmet igényel." (Keller, 1985).

[13] Az 1982-ben magánerőből épült lakások 33%-a 1 év alatt, 64%-a 1,5 év és 77%-a 2 év alatt felépült. Az építés átlagos időtartama 19 hónap volt. (Lakásstasztikai . . ., 1983).

6. A kalákázás előnyei és hátrányai a mai Magyarországon

[1] A „hosszú 80-as évek" 1978-ban kezdődtek, amikor a központi irányítás reagált az 1973 óta végbemenő negatív világgazdasági folyamatokra, a megugró eladósodásra, a gazdaság működésének számos és növekvő strukturális torzulására.

[2] Elvben lehetséges lenne az is, hogy a lakosság szociális igényeit piaci szolgáltató szervezetek elégítsék ki. Akár állami vállalatok, akár kisvállalkozások, akár a magánszféra alkalmas lenne erre. Nem lehet azonban véletlen, hogy az uttóbbi kettőben is csak ritka a szociális vállalkozás. Ennek oka nyilván az, hogy a vállalkozók nem számítanak a csökkenő jövedelmű átlag háztartásokból akkora haszonra, amellyel fenn lehetne tartani egy magánvállalkozást. Kivétel a magas jövedelműek kis rétegét célba vevő speciális szolgáltatások köre (pl. gyermekmegőrzés, nyaraltatás, idősgondozás stb.) és a LARESZ, ami a „nonprofit" kisvállalkozás paradoxonát testesíti meg.

[3] Kedvenc példám az otthoni (és nyilván a kaláka-) munka állami integrálására egy szövetkezeti vezetőtől származik (Babus, 1983):

„– Egyfajta megkülönböztetést azonban az Üveges Szövetkezet is alkalmaz: amikor történetesen van üvegük, akkor is csak a biztosított lakásokra mennek ki. Miért?

– Kevés az emberünk. Hat-hét éve még 360 dolgozója volt a szövetkezetnek, ma már csak 260. Egyre kevesebben vállalják a darabbérezést, a motorozást. Szakmai utánpótlásunk sincs: 1982-ben bezárták az egyetlen budapesti üveges szakmunkásképző iskolát.

– Maradjunk a jelennél. Az önök üzleti felfogása az, hogy aki nem köt biztosítást, az cipelje az ajtót, az ablakot üveges szaküzletbe. Ezt a diszkriminációt a létszámhiány nem indokolhatja.

– Nem olyan nagy ügy ez. Ma már mindenki barkácsol. Az ember falctól falcig leméri otthon a keretet, leszámol abból hosszban és szélességben fél-fél centit, levágatja az üzletben a 2 vagy 3 milliméteres üveget és otthon könnyűszerrel belehelyezi a keretbe. Nálunk és a háztartási boltokban gittet is lehet kapni . . ."

[4] Hasonlóan a szociális kaláka kapcsán írtakhoz, a házépítő kaláka

előnyei is különös hangsúlyt kapnak akkor, amikor az állam „kivonul" lakásépítés piacáról. Teszi ezt annak ellenére, hogy a lakáshoz való jog mindig is szerepelt a szocialista deklarációk között. Ennek felelt meg a bérlakások államosítása, a lakbérek mesterségesen alacsonyan megszabott ára a proletárdiktatúra első időszakában.

Ám az 50-es évek erőltetett iparosítása, militarizált fejlesztéspolitikája idején a lakásépítés is háttérbe szorult, s ennek eredménye a 60-as évekre hatalmas lakáshiány és leromlott lakásállomány lett.

Ekkor meghirdették a hosszú távú lakásprogramot, melynek célja a mennyiségi hiány megszüntetése volt. Míg a 70-es években ezer lakosra még átlagosan 8,5 lakás építése jutott, addig 1981-ben ez az érték már csak 7,2 1982-ben 7,1, 1983-ban 6,9 és 1984-ben 7,0.

A csökkenő építési rátán belül ugrásszerűen csökken az állam aktivitása, és megnő a háztartásoké. Az új lakások többségét (kb. 65%-át) a 70-es években is a háztartások pénzügyi forrásaiból építették fel; ez az érték 1981–83 között már 74%, 1983-ban 79% és 1984-ben 86%! Ugyanez a tendencia látható a lakásépítés munkaerőforrását elemezve is. A 70-es években a magánépítkezések aránya kb. 44% volt. (Ez a háztartások önellátó, reciprokatív-altruista, illetve a munkaerő-piac magánvállalkozói és bérmunkáját foglalja magában valamilyen kombinációban.) Ez az érték 1981–83 között 46%, 1983-ban 49%, 1984-ben már 59%.

[5] Az egyetlen általam ismert eset, amikor az állam betiltotta a kalákát, Romániából származik (Kós, 1949): „... volt az aratókaláka és volt kapálókaláka is mindaddig, míg 1948 telén nem tiltották be azzal az indoklással, hogy mindenkinek magának kell elvégeznie mezei munkáját. Vagyis senkinek sem lehet nagyobb birtoka, mint amit megművel, ami egyenesen következik az ember ember által való kizsákmányolásának bármilyen formáját megszüntetni akaró szocialista elvből."

[6] Az 1/1955/III. 26. VKGM rendeletben az is kinyilváníttatik, hogy „Az építkezés kivitelezéséről magának az építtetőnek kell gondoskodni ... az építkező rokonai és ismerősei iparjogosítvány nélkül is közreműködhetnek az építkezési munkában."

A kaláka állami tervekbe, nemzeti jövedelembe, munkaerő-statisztikába való beszámítása létezik (Gábor R. 1983), és az OTP hitelfeltételei között a kaláka tételesen szerepel, mint a hitel összegét növelni képes „sajátmunka-tőke".

A lakótelepi ún. „félkészház"-építés is számol a fiatal és lakni vágyó háztartások kalákázásával.

7. A kaláka „örök”

[1] Tehát nem térek ki ezúttal:
– a periféria és a duális fejlődés kalákamegtartó helyzetére, melyre nézve a már idézett Guillet-féle elemzést változtatás nélkül érvényesnek tekintem;
– a nem fejlődés és a visszafejlődés modelljeire, amelyek a valóságban elképzelhetők. Ezek – úgy vélem – ha nem dezorganizálják oly mértékben a társadalmat, hogy annak társadalomszervezete szétesne, a kaláka széles körű fennmaradásához vagy újra elterjedéséhez vezetnének.

[2] Ehhez a modellhez állhat közel a periferiális gazdaságok, illetve a duális gazdaság tradicionális szegmentumainak kalákatrendje.

[3] Mlinar (1986) mint a szociális juttatások csökkenésére adott reakciót írja le egy ljubljanai lakótelepen, ahogy a kisgyermekes anyák a mosókonyhában létrehoztak egy önsegítő gyerekőrző közösséget.

Befejezés

[4] Dalton (1981) tagadja, hogy az árucsere a piac előképe lett volna, s így a piac elterjedésével megszűnne, mintegy átadva helyét „fejlettebb” változatának. Példái igazolják, hogy az árucsere – noha sosem volt domináns intézmény – mint speciális helyzetek legjobb megoldása csakúgy „örök”, mint a kaláka. Azért képes az árucsere kiegészítő intézményként „örök” életre, mert bármilyen gazdasági rendszerben alkalmazható, a domináns intézményekhez könnyen társítható.

Kelen András

A társadalmi munka szociológiája

1. Bevezetés és fogalmi keret

A sajátunknak érzett közösség számára végzett *közvetlenül társadalmi jellegű munka* állandó jelenség a történelemben, már amennyire közösségi kötelékek még egyáltalán előfordulnak és integratív erejükkel egyáltalán szerepet játszanak a társadalmak szerveződésében. E tanulmány fő mondanivalója szerint a társadalmi munkateljesítmények univerzális és kontingens, tehát mindenkor jelen levő, de nem feltétlen jelenségek, mindenkori szerveződési mintáik pedig sokat elárulnak az illető társadalmakról. Itt kísérletet teszünk arra, hogy felvázoljuk a társadalmi munka fő történeti változatait és formáit, illetve e formákat hozzákössük az *informális munkakoordináció* azon módozataihoz, amelyek – ha a korszellem olykor veszélyezteti is őket – mindmáig életben tartják azokat, kihunyásukat mindmáig megakadályozták.

A modernizálódott társadalmakban a munkavégzés fő sodrát kétségtelenül a piacon értékesülő munka adja. A tervezéssel való szokásos elméleti szembeállítás helyett tekintsük a piac fogalmát most abból a szempontból, hogy ez egy hatalmas és az egyéni szándékokkal szemben érzéketlen önszabályozó hálózat, amely világszerte meglehetősen egységes konstitúciós szabályok és értékesülési feltételek révén biztosítani képes a gazdasági teljesítmények társadalmi elfogadtatását. Ennek az elfogadásnak, a befektetett munka realizálásának az a feltétele, hogy az árucikknek a *piacon kell bizonyítania társadalmi szükségességét* Az e szempontból vett piacot a politikai gazdaságtanban katallaxisnak is nevezik.

Az egymás számára *ismeretlen* munkavégzők személytelen értékesülési hálózatán – a katallaxison – kívül működnek az értékesülés egyéb struktúrái is. Ennek belátásához

elég, ha az „ismeretség" fogalmát kitágítjuk valamelyest az egymással ilyen-olyan módon közösségi kötelékek, személyközi hálózatok, integrációs kapcsolatok révén összeköttetésben álló személyek szintjéig. E személyek zömében szükségképpen találni fogunk olyan egymás számára és a kollektíva számára végzett teljesítményeket, amelyek magától értetődő közösségi szükségletekből fakadnak, az evidenciák természetességével bizonyulnak szükségesnek, ennélfogva közvetlenül társadalminak tekinthetők. Úgy tűnik tehát, hogy mindenütt, ahol *kisközösségek* léteznek, társadalmi munkát is találunk. Ez bizonyosnak látszik, mindazonáltal a személyek és viszonyok itt vizsgálandó együttesét nem köthetjük egyszerűen a kisközösségekhez. Az összetartozásfajtáknak olyan rendszerét kellene ugyanis megtalálnunk, amely nem zárja ki az olyan egészen széles, de alkalmanként mégis élő közösségi összetartozásból fakadó teljesítményeket sem, mint a nemzet vagy akár az emberiség egészének valamely aktuális ügye. Ezek már nem mindenkor és mindenki számára átlátható, transzparens kötelékek, esetenkénti mozgósító erejük ugyanakkor kétségbevonhatatlan. Olyan összefűző láncszemeket kell tehát találnunk, amelyek egyaránt vonatkoznak a társasháza előtt havat söprögető idős emberre; az állomásfőnökre, aki művelődési otthont épített falujában; a fellépésével felajánlást tevő művészre, s egyszersmind a magyarországi protestáns hittestvérei számára ma is rendszeresen anyagi támogatást küldő, jómódú hollandiai adófizetőre.

Az e tanulmányban vizsgálandó jelenségeket nem köthetjük tehát kizárólag a társadalom mikroszerveződési mintáihoz, a helyi társadalmak és a kistáji kötődés késztetéseihez. Ekkor ugyanis bizonyos átfedésekbe ütközhetünk, és nem fogunk tudni számot adni olyan, gyakran egyáltalában nem fiktív, hanem nagyon is mozgósító erejű motivációkról, mint minden, a kisközösségek horizontját meghaladó legi-

tim ösztönzés és kapcsolat. Más megközelítést kell keresni, olyat, amely segítségével szigorúbban és egyértelműbben tudjuk definiálni és elhatárolni a közvetlenül társadalmilag hasznosuló munkatevékenységek érvényességi körét.

A fogalmi megoldást a következőképpen javaslom: a társadalmi munkával kapcsolatos, rendkívül színes és sokrétű jelenségegyüttest ne egyszerűen kisebb közösségek meglétéhez kapcsoljuk, hanem bármely identifikálható társadalmi csoport belsejében – a mérettől és a kohézió erejétől függetlenül – működő *informális szabályozás mechanizmusaihoz*. Információs koordináció valósul meg az olyan esetekben, amikor „érvényességi igények" beváltásáról lehet szó, így pl. az ún. beszédaktusok működése vagy a legitimációs igazolások esetében. A nehézkes megfogalmazás köznapi jelenségre utal: míg a rendszer viszonylataiban egy áremelést vagy egy főnöki rendelkezést csak elfogadni lehet, addig az életvilágban egy személyközi viszonyra tett ajánlatot – különösebb emberjogi szabályozás nélkül is – visszautasításával bárki érvényesíthet. A cselekvéskoordináció e társadalomintegratív módját meg szokták különböztetni a rendszerintegrációnak nevezett, a társadalom *rendszerszerűen* működő elemeinek koordinálását végző mechanizmustól. E párfogalom kidolgozásában a starnbergi iskola 70-es évekbeli struktúrakutatásai, kiváltképpen pedig J. Habermas jutottak a legmesszebbre.[1]

A társadalomintegráció a cselekvési szándékokhoz kapcsolódik, és a cselekvést vagy normatív úton biztosított, vagy kommunikatív módon elért egyetértés révén koordinálja. Ha a társadalom integrációján kizárólag cselekvéselméleti összehangolást értünk, akkor egy olyan fogalmi stratégia mellett kell elköteleznünk magunkat, amely a társadalmat mint *életvilágot* fogja fel. Ez a megközelítés az elemzést szükségképpen a társadalmi csoportok tagjainak belterjes nézőpontjához fogja kapcsolni, s arra kötelezi az elemzőt,

hogy saját megértését hermeneutikailag kösse hozzá a résztvevők megértéséhez. A társadalom újratermelése ekkor az életvilág szerkezetének megőrzéseként jelenik meg, miközben az újratermelési folyamat nem intuitív nézőpontjai mind kiiktatódnak.

Ha másrészt a társadalom integrációján kizárólag rendszerelméleti összehangolást, rendszerintegrációt értünk, akkor olyan fogalmi stratégia mellett kötelezzük el magunkat, amelyik egy önmagát irányító önszabályozó modell mintájára képzeli el a társadalmat. Ez a felfogás a társadalomtudományi elemzést a külső megfigyelő szemszögéhez köti, és arra késztet, hogy a társadalomban tapasztalható összehangolódást mint funkcionalizálódást tekintsük. A nem szándékolt cselekvési összefüggések ekkor a *következmények funkcionális elrendezésével* szilárdulnak meg. A modern társadalmakban a piac nyújtja az egyik fő példát a társadalmi viszonyok normáktól és egyetértéstől mentes, formális szabályozására. A társadalomirányítás e rendszerelvű mechanizmusa a célracionalitás révén koordinálja az egyéni és szervezeti cselekvést, így ezek mind magasabb egységekké, végül társadalmi rendszerekké ötvöződnek. A rendszerintegráció működésének mércéje a részegyensúlyok megőrizhetősége.[2]

Javasolt megoldásomban tehát a társadalomintegráció mechanizmusaiban lelhetjük meg azokat az elméleti fogódzókat, amelyekkel a társadalmi munka jelensége leírhatóvá, a sokszínű történeti változatok között a viszonylag állandó struktúra felismerhetővé válik.

2. A leiturgiák: az antikvitás társadalmi munkája

Az antikvitás városállamaiban, amelyek legalábbis virágkorukig bezárólag az élő közösség máig ható példáit nyújtják, a közösség számára végzett munkateljesítmények fontos szerepet játszottak. Ezeket „a nép saját cselekvésének", leiturgiának nevezték.[1] A szokás és a hagyomány révén számos leiturgikus struktúra alakult ki, amelyekben közösségileg jóváhagyott formában, mindenki számára világos jelentéssel bíró módon lehetett a köz javára ténykedni, értékelhető áldozatot hozni.

Közelebbről a leiturgiák olyan, a polisz közterhei megkönnyítését célzó szolgálatok voltak, amelyeket bizonyos közszükségletek fedezésére a polgárok meghatározott sorrend szerint saját erejükből végeztek, vagy ami ugyanannak számított, saját vagyonukból végeztettek. Mindenki felszólítható volt leiturgia vállalására, akinek két tálentumnál nagyobb vagyona volt, de csupán egy-egy év kihagyásával és egyszerre csak egyféle meghatározott célra. Kiváltképpen gazdasági nehézségek idején a leiturgiák komoly terhet is róhattak a vagyonosabb polgárokra, jelentősebb családokra. A városállam éppen a leiturgiák adott esetben szinte korlátlan megkövetelése révén gyakorlatilag igen messzemenően rendelkezett a magánvagyon felett.[2]

Mentességet rendszerint az arkhónok, nagykorúságuk elérésének idejéig az árvák, örökös leányok, valamint a testületi vagyonok és gyarmatosok kaphattak. Démoszthenész három érdemes férfiú példáját említi, akik felmentést kaptak. Abból a tényből, hogy legalábbis hanyatlásuk megkezdődéséig a poliszok története nem jegyzett fel olyasmit, hogy valaki a közszolgálat végzését kifejezetten megtagadta volna, arra következtethetünk, hogy a görögök sok-

kal inkább tekintették megtisztelő kötelességnek a leiturgiázást, semmint nyűgös vagy éppen elidegenedett kényszermunkának. Igaz, Theophrasztosz Jellemrajzaiban fejezetet szentelt a Fukarnak, aki: ... „tragikus kórusának győzelméért fából való diadémmal adózik; ... vagy ha a nép önkéntes felajánlásokat tesz, ő is jelentkezik, de vagy egy mukkot sem szól az összegről, vagy elillan a gyűlés közepén; ... mint trierarchos a kormányos pokrócát teríti maga alá a fedélzetre, a sajátját pedig félrerakja." Feltűnő továbbá, hogy a városi közhivatalok viselése – arché – feltehetőleg azonos eredetű, egy tőről fakadó a leiturgiákkal. Ezek a saját vagyonból, saját erővel viselendő hivatalvállalások nemcsak logikailag emlékeztetnek a leiturgikus vállalásokra, de a forrásokban is gyakran szinonim értelemben kerülnek említésre.[3]

Különbség talán csak annyi érezhető, hogy a hivatalviselők a tanácsokba is bekerültek, a leiturgiák felajánlása enynyire megtisztelőnek nem számított, olyannyira nem, hogy a leiturgiák alóli mentességet kiváltságnak tekintették, a magisztrátusság alóli mentességet inkább büntetésnek. A leiturgiák végzésére a kisebb helyi közösségek tettek javaslatot, és a legmagasabb tisztségviselők döntötték el a dolgot, hagyták jóvá a felajánlásokat. Ebből természetesen nem következik, hogy a sorrend megfordulása, tehát az alulról jövő kezdeményezés kizárható lenne. Mindenesetre, ha valamelyik polgár méltánytalannak érezte a kijelölését, ennek hangot adhatott, bár ezzel az „antidosisnak" nevezett vagyoncsere megejtésének kockázatát kellett vállalnia. Mivel leggyakrabban arra hivatkozással kíséreltek meg kibújni a terhesebb leiturgiák alól, hogy rámutattak valaki másra, a sorban hátrább következők közül, akinek vélhetőleg éppen nagyobb vagyona volt, és ezért érdemesebbnek tűnt a leiturgiára, könnyen arra kötelezhették a kifogásokat kereső családfőt, hogy vegye át azt a (feltételezése szerint) na-

gyobbnak tartott oikost, és engedje át a maga (közösségi megítélés szerint bizony értékesebb) vagyonát, és ilyen áron valóban mentesülhetett a leiturgiája alól.[4]

A közösség leggazdagabbjai számára fenntartott, rendkívülinek számító leiturgikus lehetőségek a következők voltak: az ún. *trierarchia,* azaz egy vázában és szerkezetében már szakszerűen és annak rendje és módja szerint állami költségen felépített hajó további, befejező felszerelése, legénység kiállítása, felfegyverzése, valamint a hajó karbantartása és akár parancsnoklása is; az ún. *architheória,* azaz nagy létszámú és minél tekintélyesebb ünnepi küldöttség felállítása alkalmanként és adott esetben. Az effajta, szinte már vállalkozásszámba menő, rendkívüli tehervállalások közel álltak ahhoz, amit – mutatis mutandis – a nagy vagyonok történeti viszonyok közötti tőkésítésének, presztízskonverziójának nevezhetnénk. Plutarkhosz be is számol Kimónjában egy ilyen, hivalkodóan végzett leiturgia társadalmi fogadtatásából adódó érdekes konfliktusról. A legtöbb családfő számára elérhető és várható szokásos leiturgikus formák voltak: *gümnasiarchia,* azaz egy álló éven át a városi közösségi létesítmények egyik fő elemének, a tornaháznak a fenntartása, az ott tevékenykedő pedagógusok eltartása, a test bedörzsöléséhez szükséges ritkább olajok beszerzése stb., sőt akár versenyek megrendezése is. *Hestiasisnak* nevezték az egy nemzetséghez tartozók megvendégelését bizonyos kitüntetett alkalmakkor. *Choregia* volt a neve a dionüszoszi ünnepségeken rendezett lírai agónokon, vetélkedéseken fellépő tragikus vagy komikus kórus felfogadásának, betanításának. Lüsziaszból[5] tudjuk, hogy például a düthirambikus kórus kiállításának pompáját az illető fesztivál külsőségeinek fényétől kellett függővé tenni, egy férfikórus az időszámításunk előtti 411/410-es esztendőben akár 2000 drachmányi összegbe is kerülhetett. Egy Demoszthenészhely[6] pedig arról tanúskodik, hogy a férfikórus kezdemé-

nyezése sokkal igényesebb vállalkozás volt, mint egy tragikus kórus, elsősorban a résztvevők szükségképpen magasabb száma miatt.

Már az eddig bemutatott szokásformákból is kitűnik, hogy ezek olyan áthagyományozódott, eredetüket tekintve a mitikus múltba vesző struktúrák, amelyek az aktív résztvevők számára az előírt tevékenységsorozaton túlmutató jelentést hordoztak. Ezeket a hagyomány ápolása során folyamatosan újraértelmezték. Így fordulhatott elő, hogy egyes formák hermeneutikailag mintegy kiürültek, mások jelentése pedig megváltozott. Ez utóbbira példa lehet az, hogy az idők során a gümnasiarchia átadta helyét a lampadarchiának nevezett fáklyásmeneteknek, a choregia pedig áttűnt az általánosabb agonothetába, ami mindenféle versenyszervezést jelentett. Feljegyezték, hogy a római uralom idejében újra külön lábra kapott a choregia, de megmaradt az agonotheta is.

Tartalmától és közösségi jelentésétől elidegenedett üres hagyomány volt az arrephoria, leiturgikus típusként Lüsziasz XXI, 5 említi. Amint a Pauly–Wissowa-féle ókortudományi reálenciklopédia kifejti, ezt már Nagy Sándor idejében is homályos értelmű rítusnak tartották. Így természetesen a filológiai kutatás sem igen tisztázhatta, hogy ez az attikai leányok Athénének szentelt ceremoniális körmenete milyen kulturális összefüggéseket hordoz.

További struktúrák voltak még: euandria, azaz férfiszépségverseny, ahol izomerő és megjelenés egyaránt nyomtak a latban. Andokidész IV. 42 szerint ezeket is leiturgikus formában rendezték meg az állami pénzek kímélése érdekében. Eutaxia (IG, II. 172), azaz katonai fegyelmet igénylő versenygyakorlatok (spartakiád?) megrendezése. Végül leiturgiának számított még az ún. kanophoria, amely megtisztelő lehetőséget biztosított válogatott nők számára, hogy fejükön korsóval kultikus felvonuláson vegyenek részt.

Athénon kívül más poliszok is ismerték és gyakorolták a leiturgiákat, egyes részletekben eltérések is keletkezhettek. Volt, ahol például tiltották a pénz közbejöttét, és csak a naturális teljesítményt tűrték meg (Milétosz), másutt pedig előfordult, hogy egyes családokban örökletessé vált ugyanaz a visszatérően jelentkező terhelésvállalás.

Ezek a görög városállamok életéből merített formák az élő és megtartó közösség számára, a társadalom szociális integrációja elemeinek működtetésével végzett társadalmi munka példái. A hellenizmus és a Római Birodalom idejéből már azt látjuk, hogy a városi civil leiturgiák, ezek az egykor élő struktúrák, a városállamok politikai-közéleti jelentőségének csökkenésével párhuzamosan átadták helyüket olyan elvontabb, birodalmi összefüggések rendszerébe illeszkedő kötelezettségeknek, amelyek már alig tekinthetők egyébnek, mint a többlettermék definiálása és puszta elvonása egyik fajtájának. Egy ilyen példa lehet a római településhálózati kerületek, a dekurionok *adószavatossága.* A dekurion, nem mint lakóközösség, hanem már csak mint közigazgatási szint, kötelezhető volt esetenkénti nyilvános állami mulatságok megszervezésére; a fürdők állandó felfűtésére; egyes adminisztrációs feladatok vitelére; piacfelügyeletre; a magasabb adók összegyűjtésére; útépítéshez vagy más adódó közmunkához munkaerő kijelölésére; rekruták kiállítására, katonai rendeltetésű szállításokra.[7] A leiturgiák természetesen nemcsak az effajta „passzív leiturgikus célszervezetek" adózása esetében, hanem a valóban önkéntes tehervállalások esetében is felfoghatók a többlettermék elvonása egyik sajátos, bár történetileg meglepően maradandó struktúrájaként. Ám nagy szociológiai különbség, hogy ez a szociális integráció emeltyűinek segítségével megy végbe, és ekkor a *résztvevők számára nem annyira teherként jelentkezik, mint inkább saját értékvilágukból fakadó felajánlásként;* illetve, hogy funkcionálissá idegenedett módon, a

helyi közösségeket puszta adóalanyként kezelő, a fennsőbbség hatalmát igénybevevő módon, egyszóval a szisztemikus integráció mechanizmusai segítségével. E különbség érzékeltetésére szolgálnak további fejtegetéseink is.

3. A weberi megközelítés: a közteherviselés önkéntes formáinak lehetősége

Max Weber életművében, kiváltképpen a *Gazdaság és társadalom* lapjain – ha töredékesen is – számos helyen előfordul, sőt olykor még az elméleti építkezésben is szerepet kap a leiturgia, a leiturgikus tehervállalás, a szervezetek leiturgikus szükségletfedezése, valamint az ún. passzív leiturgikus célszervezetek problematikája. Legelőször az 1909-es Államtudományi Kéziszótár számára írott „Agrártörténet" szócikkben foglalkozik ezzel a jelenséggel, a leggyakrabban pedig a tipológiákhoz csatolt, olykor meglehetősen elnagyolt, nyersen hátrahagyott történeti kazuisztikában, példálózásban találkozunk vele. Így rögtön a *Gazdaság és társadalom* első részének II. fejezete 38. §-ának hatalmas fejtegetésében, amely azt rendszerezi, hogy miképpen teremthetik elő az elsősorban nem gazdasági, hanem főként politikai vagy városi szervezetek legszélesebb értelemben vett szükségleteikhez az igényelt személyi szolgálatokat. Itt a II. C. pontban megkülönböztet egyfelől *pozitívan privilegizáló leiturgikus megkülönböztetést:* ez gyakorlatilag a különféle mentességeket, vagy szélesebb értelemben valamely meghatározott gazdasági, társadalmi hatalommal szembeni garanciákban részesülő mentességet jelenti. „Ilyen a kínai írástudók mentesítése az általános közmunka-kötelezettség alól; a kiváltságos rendeké a »sordida munera és opera servilis« alól az egész világon; a tanultaké a katonai szolgálat kényszere alól a történeti időkben számos országban."

Másfelől felemlíti a *negatívan megkülönböztetett,* azaz a voltaképpeni tehervállalásokkal járó leiturgikus kötelezettségeket. Weber példái itt szinte kizárólag a vagyonnak az

antik demokráciákban tapasztalt leiturgikus megterhelésére vonatkoznak, kiváltképpen ami bizonyos gazdaságilag igényes szolgálatoknak a vagyonnagysághoz kötését, valamint az érintettek turnusszerű sorra kerülését illeti. Ugyanebben a szövegösszefüggésben felmerül még egy harmadik, különösen töredékben maradt ideiglenes válfaj: az úgynevezett korrelatív megoldás, amikor bizonyos előjogokat vagy monopóliumokat a politikai hatalom biztosítani hajlandó körülhatárolt csoportok leiturgikus különteljesítményei fejében.[1] A *Gazdaság és társadalom* egy másik helyén azután, a második rész II. fejezet 4. § ötödik pontjában, ahol ugyanez a tipológia szerepel egy másik szisztémaösszefüggésben, az utóbbi korrelatív válfaj már teljesen hiányzik, illetve a csatolt példákból felismerhetően beolvadt a pozitívan privilegizálónak nevezett válfajba. Mindenesetre feltűnő, hogy ez a konstrukció a pozitívan és negatívan megkülönböztető tehervállalásokról egészében erősen emlékeztet az antikvitásban tapasztalt arché/leiturgia egymásba játszására, majdnem szinonim jelentésközelségére.

Továbbra is szervezetszociológiájához kapcsolódva Weber tesz egy másik utalást is a leiturgikus munkavégzés teoretikus gyökereire. Az első rész I. fejezet 12. §-ában megállapítja, hogy a *szervezeteket irányító személyek tevékenységét és elvárásait meghaladó vagy azt kiegészítő módon* tipikusan tapasztalható a szervezet *tagságának* specifikus, a szervezeti renddel feltétlenül összhangban levő, azt mintegy megerősítőleg újratermelő-garantáló *saját kezdeményezése is*. Mivel a megvilágító történeti példálózás sajnálatosan sovány, hadd soroljak fel magam néhány idevágó modern jelenséget:

1. a legtöbb munkahelyen a dolgozók mindmáig több feladatot látnak el, mint ami munkaköri leírásuk alapján, a szervezeti rend alapján kötelességük lenne – ezeket társadalmi megbízatásoknak nevezzük;

2. a legtöbb településen a területfejlesztésre szánt tanácsi forrásokat a lakosság megfejeli saját hozzájárulásával, társadalmi munkavállalásával;

3. néhány foglalkozással kapcsolatban feltűnő az államimunkaügyi megítélés bizonytalansága a tekintetben, milyen feladatokat is ölel fel általánosságban az illető munkakör: ez sajátos képletet hoz létre, amelyben keverednek az önkéntes vállalás és a pluszmunka kényszerének elemei.

A szóban forgó szervezetszociológiai megállapítás a modern társadalmi munkajelenségek egyik gyakran észrevétlen közös gyökerének tűnik. Némileg szabadon interpretálva szeretnék röviden tovább érvelni amellett, hogy ez milyen alapvető tevékenységstruktúra.

1) Minden formalizált szervezet a maga napi feladatainak teljesítésében számít egyfajta pluszmunkára. Ám ez sajátos értelemben pluszmunka, semmiképpen sem úgy, ahogyan megfelelő anyagi ösztönzéssel többletteljesítményeket lehet előcsalogatni, rejtett tartalékokat lehet feltárni minden szervezetben. Közelebb áll ahhoz, amit gyakran, homályos összefüggésben „erkölcsi ösztönzésnek" szoktak nevezni. Magának a szervezeti rendnek a *legitimitása* és ennélfogva zökkenőmentes működése érdekében van szükség arra, hogy a munkatevékenység egy akármilyen kis részét – jellegzetesen a legkevésbé rutinszerű, alkalmi részét – a tagok saját felajánlásuk, saját nem teljesen automatikusan elvárható kezdeményezésük eredményének tudhassák. E látens mechanizmus megsértése a legbürokratizáltabb szervezetekben olykor „munkalassító sztrájk" formájában tör felszínre, egyébként és leggyakrabban a „nem megfelelő munkahelyi légkör" megfogalmazással írható le. Feltételezem, hogy minél demokratikusabb az irányítás és önigazgatóbb a szervezet, annál inkább mód nyílna arra, hogy ezt a lappangó és merőben informálisan létező mechanizmust a társadalmi vállalások, társadalmimunka-struktúrák már elfogadott és még sokféle új elképzeléssel gazdagítható mintáiba integráljuk. A szervezeti rend szükséges informális megalapozásán kívül nagy szerep várhat erre a kiegészítő jellegű pluszmunka-mechanizmusra az *intézmények nyitottabbá tételében*, a vásárló–eladó, hivatalnok–ügyfél stb. interakcióknak *kölcsönös részvétel* alapján történő újradefiniálásában. Néhány kezdeményezés máris felemlíthető itt: így pl. egyes külföldi könyvtárak, ahol – a megszokottnál nyilván kevésbé leterhelt – munkatársak hivatali idejükön túl meghirdetnek heti

két fogadóórát, amikor készek tartalmilag elbeszélgetni az olvasott könyvekről, és az olvasók egy nem elhanyagolható rétege, elsősorban az autodidakták és időskorúak a tapasztalat szerint élnek is ezzel a lehetőséggel. Ugyanilyen heti két órát hirdetnek gyógyszertárak is, amikor átnézik a házipatikákat. És talán nem tévedek, ha úgy gondolom, hogy ez a logika húzódik meg az olyan, egyelőre sajnos jobbára felülről jövő ösztönzésekre válaszoló kezdeményezésekben, mint amikor az egyesületi sportpályák professzionálisan igénybe vett munkaidejéből próbálnak meg kihasítani valamit a lakosság tömegsportja számára. Feltételezem, hogy a lakóhelyi társadalmi munka többé-kevésbé elfogadott struktúrái alkalmasak lehetnek arra is, hogy a területi alapfokú szolgáltató-ellátó intézmények, iskolák és kulturális szervezetek olyan értelemben is megnyíljanak, hogy a munkatársak ilyen módon is elébemennek a lakossági igényeknek, illetve ami már ugyanaz, néhány közérdeklődésre számot tartó esetben a vállalkozó kívüllállók is „társadalmi" munkatársakként léphessenek fel.

2) A településfejlesztésben végzett társadalmi munkával az utolsó fejezetben foglalkozom.

3) Ma még jórészt feltáratlanok azok a szociológiai összetevők, amelyek szerepet játszanak az egyes értelmiségi professziók társadalmi megítélésének változásaiban. Pedig a változások, fel- és leértékelődések egyre gyakoribbak. Tekintsük itt most a pedagógushivatással kapcsolatos egyik problematikus kérdéskört, amely – más összefüggésben – már jócskán a figyelem előterébe került: a tanárok igénybevételét különféle kívülről jövő feladatok elvégzésére. Úgy tűnik, a foglalkozással járó feladatok lehatárolása körül folyó vitában az iskolának a maga társadalmi kontextusában elfoglalt helyéről, ennek bizonytalanságairól van szó. Ha a kérdést így tesszük fel, akkor viszont világossá kell váljon, mindaddig, amíg a terhelés és a követelményrendszer nem válhat nyílt munkaügyi egyeztetés tárgyává, addig a pedagógusok számára mindenféle adatszolgáltatási és adatfelvételi kötelezettség, külső szervek megbízásából az iskolaigazgatón keresztül rájuk háruló szervezési akció stb.[2] szükségképpen pluszmunkaként, leiturgikus kötelezettségként fog jelentkezni. Mármost tanulságos megfigyelni, hogy az effajta, kellőképpen nem legitimált többletfeladatok miképpen válnak a résztvevők számára, az ő perspektívájukból hol önkéntes vállalásnak, a hivatással *bérmentve* együtt járó túlmunkának vagy éppen rájuk oktrojált többletmunkának. Autentikus értelemben társadalmi munkáról ilyen esetekben természetesen szó sem lehet, hiszen a kezdeményezés mindig az iskolai vezetés részéről indul, még ha az igazgatók nyilván csak kelletlenül tesznek is eleget a rájuk nehezedő társadalmi nyomásnak.

A pedagógustársadalom mint sajátos, de mindenképpen olcsó munkaerő már régóta céltáblája olyan szakigazgatású feladatoknak és teendők-

nek, amelyeket a jelenlegi informális struktúrákban jobb érdekérvényesítő képességgel bíró szervezetek folyamatosan áthárítanak reá. Persze minden munkahelyen kimutatható a külső szervek helyett, illetve azok megbízásából végzett ingyenmunkák nyoma: KST-ügyintézés, színházi közönségszervezés, CSÉB-ügynökösködés, vagy az engedélyezett távolléttel járó társadalmi munkák: munkásőrség, tanácstagság, népi ülnök, önkéntes rendőr. Mégis, ez a folyamat ma a pedagógusoknál tetőzik, még az Állami Tervbizottság is az óvodák nyári nyitvatartásának bővítésével kezdte a munkaidőalap védelmét célzó intézkedéseit. Más magasabb presztizsű professziók a feladatokra gyakran e külön célra kiképzett paraprofesszionális munkaerőt tudnak társadalmilag elismertetni: orvosok az ápolókat, mérnökök az üzemmérnököket, az államigazgatás a gondozókat (social worker), de hallottunk már ügyvédbojtárokról és szociotechnikai laboránsokról is. Újabban egy munkaügyi rendelkezés alapján az iskolákban is lehetővé vált a paraprofesszionális személyzet felvétele, ennek anyagi háttere azonban nincsen. Régebben a magasabb presztizsű professziókba való belépés egyik kapuja volt a fizetés nélküli „önkéntes" gyakornokok felvétele. Ez persze a foglalkoztatásról alkotott mai felfogásunkba már nem illeszthető be, de egy bérszubvenciós foglalkoztatásvédelmi konstrukció formájában már nagyon is elképzelhető volna. A tanítóknak és tanároknak legitimálható munkaügyi döntések megszületéséig marad a semmilyen szinten nem értékelt leiturgia, ami – mivel olykor a társadalmi munka köntösében jelentkezik – érzékeny károkat okoz.

Visszatérve fejtegetéseink fő vonalára, van azután ennek a rendszerezés híján maradt weberi leiturgiakoncepciónak egy olyan gondolatmenete is, amely szociológiája történetfilozófiai hátteréhez áll a legközelebb, ahhoz járul hozzá egy eddig kevéssé megvilágított szemszögből. Ez a *„passzív leiturgikus célszervezetek"* kérdésköre. Bizonyos közösségeket – írja Weber például jogszociológiájának egyik fejtegetésében – oly módon is generálhatnak és ezzel ennyiben társadalmi funkciójukat illetően mintegy rendileg messzemenően rögzíthetnek is, hogy a *kollektív* vagy kollektívvá előléptetett *társadalmi szükségletek egy részéért együttesen felelőssé teszik* őket. Ekkor a kiválasztott csoport passzív leiturgikus célszervezetté válik. Ilyenek voltak a középkorban a hadfelszerelést szállító és javító kényszercéhek, ahol a kézművesek

örökletes módon foglalkozásukhoz voltak kötve, vagy például az orosz parasztoknak az adókért, rekrutákért együttesen szavatoló faluközösségei. Érdekességképpen megemlítem, hogy a Budapest Enciklopédia szerint a XIX. század elejéig Budán szénakszálás idején legális formáját találjuk a prostituáltak felvonulásának, mert akkor minden kétes hírű hölgynek jelentkeznie kellett a város rétjein a széna betakarítása céljából. Ez a leiturgikus struktúra a XX. században sem maradt teljesen ismeretlen, több lehetséges példa közül említsük itt meg a talán legerőszakosabbat, illetve a legkíméletesebbet, a katonai szolgálatból faji vagy politikai ismérvek alapján kirekesztettek munkaszolgálati kötelezettségét a II. világháború alatt Magyarországon és a tanulóifjúság őszi mezőgazdasági munkáját a kollektivizált mezőgazdaságú országokban.

Megvilágító erejű, fontos eset itt a középkori városfejlődés útja. Ennek során a passzív *nagyúri leiturgikus célszervezetek autonóm testületekké* fejlődtek, s így megvalósult a feudális uralmi viszonyokon elsőként rést ütő és ezzel a polgári fejlődést elindító szervezetek emancipációja. A középkori városalakulások idején a testületek létrehozása a rendi joggyakorlaton belül a specifikus kiváltságjogok adományozása közé tartozott. A királyoktól a földbirtokosokon át a parlamentig valamennyi uralmi viszony meghatározott előjogok komplexumából állott. Bárki, ha nem puszta magánszerződésből származó jogot gyakorolt, ezt csak merev határok között és elismerhető kiváltságlevél alapján tehette. Íly módon minden korporációnak egyszer valaki által engedélyezett, koncesszionált célszervezetnek kellett lennie. A koncesszió megadásában rejlő politikai felhatalmazás egyben a testület társadalmi beilleszkedésének elismerése is volt. Mármost a városok elődeinek tekinthető településeket leggyakrabban olyan célszervezetekként alapították meg, amelyek birtokosuk, a területen a politikai

hatalmat gyakorló úr anyagi szükségletei fedezéséért kollektívan feleltek. Ez a *leiturgikus szükségletfedezés,* amelyért az egész település, vagy az ottani céh, vagy akár vallási gyülekezet együttesen kezeskedett, ez volt az alapja együttes fellépésük és testületi jellegük kialakulásának. E leiturgikus kötöttség legradikálisabb esete, amikor a paraszt személyében és örökletes módon, a kézműves foglalkozásában, az egész település pedig urához tartozásában mint *leiturgikus kényszerközösség* van megkötve. A lassanként városokká növekvő települések polgárságát a város ura, a politikai erőhatalom letéteményese jogilag sokáig mint saját passzív leiturgikus célszervezetét kezelte, akik az úr által kivívott és most a városi honorációroknak átengedett kiváltságokból részesednek: piaci monopólium, árumegállítási jog, iparűzési kiváltságok vagy éppenséggel iparűzésből kizárás joga, mindenféle kiváltságos helyzet a katonáskodás és adózás szempontjából stb. Mindeme kiváltságok azonban nem a polgárság testületeinek vívmányai voltak, hanem a város politikai vagy földesúri értelemben vett urának teljesítményeként jelentkeztek. Nem a polgár, hanem ő szerezte meg ezeket a jogokat, amelyeknek haszonélvezetéből ezért a leiturgiák megkövetelése révén részesednie kellett. A weberi városszociológiában tehát a leiturgikus célszervezetek váltak a későbbi, autonómiáért küzdő városok előképeivé.

Álljon itt egy dokumentált mini-esettanulmány, egy tipikus „leiturgikus célszervezet" illusztrálására, a háború utáni közvetlen újjáépítés adminisztratív intézkedéseinek leírásával. A Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete 1945. február 21-én tervezetet készített „Budapest közmunkaügyeinek megszervezésére." A Fővárosi Közmunkák Tanácsához eljuttatott javaslatban kifejtették, hogy a Budapesten elvégzendő munkálatokhoz szükséges munkaerőt intézményes megoldással kell biztosítani, mert az addigi szervezési forma csődöt mondott. A legfontosabbnak a munkaerő számbavételét tartották, ehhez pedig szükség volt a közmunkakötelezettség alá esők összeírására. A minisztertanács az építészeti újjáépítés országos összehangolására 1945. ápr. 20-án határozatot hozott az

Országos Újjáépítési Kormánybiztosság létrehozásáról és annak hatásköréről. A kormánybiztos a Fővárosi Közmunkatanács elnöke, Fischer József építész lett. Fischer 1945. április 26-án kiadta rendeletét a *közmunkakötelezettségről.*

Az állandó jelleggel közmunkát végzők közé kerültek a Nyilaskeresztes Párt, a Hungarista Mozgalom, a Magyar Megújulás Pártja, az Antibolsevista Ifjúsági Tábor, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségének tagjai, továbbá mindazok, akiket nem igazoltak, illetve akiket az Igazoló Bizottságok népbíróság elé utaltak. Az állandó jelleggel közmunkát végzők heti hat munkanapot dolgoztak, napi nyolcórás munkaidőben. Az időleges közmunkát végzők közé került minden 18–60 éves férfi és 18–45 éves nő, ám ha nem kívántak részt venni, megválthatták kötelezettségüket személyenként és havonként jövedelmük alapján. Az időleges kötelezettség havi öt napot tett ki, 1945-ben összesen 35 napot, ennek megváltási összegét a jövedelemhatárokhoz igazították. Mentesültek a közmunka-kötelezettség alól a hadirokkantak, a betegek, a terhes anyák és a hat évnél fiatalabb gyerekkel rendelkezők, továbbá a rendőrség és a nemzeti hadsereg soraiba tartozók.

A fővárosi romeltakarítás és újjáépítés érdekében a FKT zár alá vett minden Budapesten és környékén található építőanyagot. Ezzel egyben csökkenteni lehetett az e területen is kibontakozó feketézést. A közmunkakötelezettség érintette az egyetemi hallgatókat is. Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter levelet írt a Közmunkatanácshoz, amelyben kérte, hogy az egyetemisták saját egyetemük újjáépítésénél tehessenek eleget közmunka-kötelezettségüknek. Az átiratra a kormánybiztos úgy rendelkezett, hogy az egyetemi hallgatók legalább havi négynapi munkaidőre saját intézetük helyreállításánál legyenek igénybevehetők. Az egyetemek újjáépítésében eddig is részt vettek a hallgatók, közmunka-kötelezettségüket azonban még ezen felül is teljesíteniük kellett. Ez az intézkedés meggyorsította az egyetemek helyreállítását, mert a rendelet után sok olyan hallgatót is be lehetett vonni a munkálatokba, akik eddig nem vállaltak részt.[3]

A leiturgikus struktúra sokszínűségét illusztrálandó, itt említjük meg, hogy sok ország büntetőjoga újabban megengedi, hogy a hat hónapnál rövidebb szabadságvesztéseket fiatalkorúak esetében kötelező, ingyenes társadalmi szolgálattá változtassák. Az első ilyen ítéletet pl. Dániában 1982-ben alkalmazták egy harmincéves férfival szemben, akit csalásért és csekkhamisításért négy hónapi felfüggesztett

börtönre és 75 óra társadalmi munkára „ítéltek". A feladat: takarítás esténként és hét végén egy közhivatalban.

Végül hadd adjak hangot annak a feltételezésemnek, hogy e weberi kategória magyarázó erejű lehet olyan speciális esetekben is, amikor nem egy társadalmi csoport mint olyan van megkülönböztetőleg megterhelve, hanem valamely különlegesen értékes *kváziáru hozzáférhetőségét* kötik társadalmi munka vállalásához. Azokban az országokban, ahol különösen nyomasztó a papírhiány, és ezért pl. a szépirodalmi klasszikusokat nem lehet elegendő példányszámban kiadni, ismeretes az a megoldás, hogy aki papírt gyűjt és lead, előnyben részesülhet a következő kiadás elosztásánál. Vagy sok szocialista országban szokásban van az, ha lakást kap valaki, részt kell vennie a befejező, javarészt területrendezésre irányuló munkálatokban.

Úgy tűnhet, hogy Weber számára a leiturgikus viszony szinte kirekesztőlegesen az *alávetettség* összefüggéseiben, a többlettermék naturális kényszerelvonása történeti változatainak összefoglalásaként jelenik meg. A századelő német tudományosságában kétségtelenül így rögzítették ezt a fogalmat, akár K. Büchner gazdaságtörténetét nézzük, akár Rostowtzeff koncepcióját,[4] aki a leiturgiák helyét valahol az állami adóbérlet és a kolonátus között jelölte ki. F. Oertel pedig monográfiát[5] írt a ptolemaioszi, majd római uralom alatti Egyiptom államszervezetében felderíthető, a személyes vagyonnak az állami funkcióhoz kötéséből származó leiturgikus viszonyról. Az indíttatásában valóban pesszimista weberi életmű *kategoriálisan* legalábbis mindig nyitva hagyja az „oktrojált" társadalmi viszonyok mellett a „paktált" viszony lehetőségét, mely utóbbi természetesen a valóban önkéntes felajánlkozásból táplálkozó, valamilyen csoportszolidaritás kötelékeit erősítgető, kiegyensúlyozott, torzítatlan kommunikációjú viszonyt jelentheti.

A mai polgári társadalmakban, kiváltképpen az angolszász országok publicisztikai és jogi terminológiájában az egyesületek (voluntary associations) egyet jelentenek a társadalmi munkával. Szociológiailag azonban másként áll a helyzet. Az esetek többségében energiát és fáradságot igénylő tevékenységeket feltételezve, tanulságos megvizsgálni, hogy a mozgatórugók milyen sokféleképpen jelentkezhetnek az egyén számára. Feltételezve továbbá, hogy funkcionálisan szükség van e tevékenységekre, a kényszer vagy az önindíttatás problematikája voltaképpen áttűnik abba a gyakorlatiasabb kérdésfeltevésbe, vajon sikerült-e a társadalmi munkát *strukturálisan találó kontextusba illeszteni.* A hagyományos társadalmak igen jól példázzák, hogy akár szükségtelen, káros, irracionális és emberfelettien nehéz „vállalások" is megvalósulnak a puszta kulturális késztetés erejénél fogva. A szokás és a közösségi elvárás megkerülhetetlen előírásaival kapcsolatban a kényszer nem külső. Sok újonnan alakult országban ezért elvben népfölkelésszerű minden háború, minden közmunkánál az önkéntesség a posztulátum; ugyanakkor az özvegyek és árvák faluközösségbeli ellátását nem kell intézményesíteni senkinek sem.[6]

Arra például, hogy a kontextus milyen lényeges lehet, hadd hozzam fel a Monarchia császári és királyi hadseregének sorozási gyakorlatát. A besorozott bakák mellett az úgyszintén sorköteles érettségizetteket – nyilván a tőlük már joggal elvárható hazafias legitimáció működtetésével – *önkénteseknek* nevezték. Ez a „trükk" a hadseregben – mint minden szürke tömegben, amely éhes a megkülönböztetésekre – nem is tévesztette el ösztönző és integráló hatását.

A társadalmi munka nem más, mint a köztehervíselés egyik történetileg bevett formája. Ha a közszükségletekről való gondoskodás kérdését az adózásra, a többlettermék elvonásának erre a normatív és elidegenedett megoldására

egyszerűsítenők, úgy néhány fontos szociológiai lehetőséget és részletet bizonyosan elveszítenénk:

A nem normatív, hanem célzott egyenlőtlenséget feltételező, *megkülönböztető tehervállalásban* komoly társadalmi hajtóerő rejlik. Amiképpen létezik hivalkodó fogyasztás, úgy hívhatók elő demonstratív felajánlások is, feltéve, hogy elevenek azok a visszacsatolások, amelyekben ez a fajta munkabefektetés realizálódhat és megtérülhet. A hírnév megszerzésétől a kiugróan nagy jövedelmek legitimálására való törekvésig; a hatósági jóindulattól függők „domborításától" a kisebbségi összetartásig igen sokféle motívum működhet itt. Ráadásul olyan hajtóerőről van szó, szemben például a szintén megkülönböztető jellegű progresszív adóztatással, amely nélkülöz minden, az adózással elkerülhetetlenül velejáró teljesítmény-visszatartási összetevőt. Még jobban aláhúzza a társadalmi munka köztehervíselési felhasználhatóságát, hogy ha megfontoljuk azt a sajnálatos tényt, hogy az adó nálunk mindmáig nem csupán a többlettermék elvonásának eszköze, hanem, mi tagadás, a mindenkori konjunktúra szerint „nem kívánatosnak" minősülő tevékenységek visszaszorításának eszköze is. Ilyen körülmények között leszögezhető, hogy a köztehervíselés ezen önkéntes formája az egyetlen, ahol a felajánlást tevőnek nem kell attól tartania, hogy teljesítménytartalékot fed fel, amit azután bármikor el is vonhatnak tőle.

4. Filantrópia és a polgári társadalom „volontőrei"

A hagyományos faluközösségek, lakóközösségek, „Gemeinschaftok" az európai modernizáció során ugyan felbomlottak, de továbbra is jelen van és működik a családi intim szféra, a személyiség szocializációja számára elengedhetetlen referenciacsoportok hatása, ezek *közös életvilág*-konstitúciója. A társadalom szociális integrációjának e végsőkig lecsupaszodott elemei, a szocializáció utolsó biztosítékai továbbra is működnek, ennélfogva fennmarad az ezekhez kapcsolódó kötelékekre irányuló összetartozás érzése is, ha töredékesen is és gyakran eltérő, egymást sokszorosan átfedő, bár nem feltétlenül kiegészítő módon. A polgári társadalom társadalmi munkája nem más, mint kevés számú, megmaradt struktúrákra apelláló, a laza, de nem teljesen gyökértelen családok számára mégis integratív erejű motivációkra adott válasz.

Induljunk ki a középkori városi közösségekre oly jellemző szegényadó[1] esetéből, abból, ahogyan a jól elhelyezkedett egzisztenciák folyamatosan és hatóságilag szabályozott módon kötelesek morzsákat átengedni a közösség számára olyan jogcímen, hogy az eltarthassa ebből a saját megélhetésünk előreteremtésére képteleneket, azokat közelebbről, akik a maguk tradicionális „dolgosan semmittevő" életmódjukkal egyre visszavonhatatlanabbul kilógtak a modernizáció, urbanizáció és iparosodás diktálta új életfeltételek közül. Az alamizsnák beszedése és szétosztása legalábbis Aquinói Tamás óta szokása az egyháznak. Ez azonban nem tekinthető társadalmi irányultságú cselekedetnek, mert az adakozó itt nem annyira a szegényeken akar segíteni, hanem saját üdvözülése érdekében és önértékénél fogva egy erényt gyakorol. Ugyanilyen meggondolás alapján határol-

hatjuk el a társadalmi munkát a napjainkban is nagy számban létező, az egyéni önkibontakozást vagy szórakozást célzó klubok, műkedvelő társaságok tevékenységétől.

Ha hiányzik a kimunkált struktúra, általában hobbival állunk szemben. Hiába alkotnak egyesültet a horgászok, a barkácsolók vagy a természettudósok, az ő itt kifejtett munkájuk sohasem lesz társadalmi munka, mert hiányzik az elődök által kidolgozott, a résztvevőkön kívül az érintettek vagy célzottak számára is érthető, jelentéssel bíró struktúra, amelyben realizálni tudnák munkabefektetésüket. Mihelyt azonban valamely kollektív tevékenység kifejezetten társadalmi irányultságot vesz, mint az egyesületek nagy részénél, vagy példánknál maradva az egyháznak kialakul a maga jellegzetes *szeretetszolgálati* funkciója, amely később kereszténységszocializmus néven politikai jelentőségre is szert tett, az minden további nélkül már társadalmi munkának számítható.[2]

Jól mutatja a különbséget a hobbicsoport és a társadalmi irányultságú szervezet között a *munkásturizmus* kezdeti időszakából vett példa: az 1906-ban megalakult Munkás Testedző Egyesület és a nyomdászok Tipográfiája túraszervezések mellett útjelzések felfestésével is foglalkozott, tagjaik forrásokat kutattak fel, kirándulóközpontokat alakítottak ki (ezek közül a gödi Fészek lett a legsikeresebb), sőt ők építették a Nagyszénás és a Kevélynyereg turistaházait is[3].

A társadalmi kötelékek fellazultával és a tradicionális közösségek felbomlásával azután ezek a rendszeresen és formalizált keretek között végzett társadalmi teljesítmények átadták helyüket annak a diffúz jelenségnek, amelyet jótékonykodásnak, filantropizmusnak neveztek. Itt már nem érvényesül a teljesítményelvárások közösségileg jóváhagyott, előre kiformált struktúrája, ami azonban megmaradt, az egy mindenki számára továbbra is egyértelmű, felismerhető, közérdekű tevékenységforma. A filantropizmus diffúz

hálózataiban már inkább alkalmi kampányfeladatok adódnak, amelyekre *amúgy* nem jut elegendő társadalmi figyelem, anyagi erőforrás, cselekvési és szervezési készség. Így az emberbaráti tevékenység a szükséges szabad idővel és nem teljesen lekötött energiákkal rendelkező rétegek, elsősorban az úriasszonyok és jómódú leányok elfoglaltságává vált.[4] A saját családi erőforrásokból táplálkozó felajánlás, egyszersmind a legalábbis referenciacsoporton belül elérhető presztízzsel motivált tevékenységforma bővebb, de még autentikus értelemben vett társadalmi munkaként azonosítja az emberbaráti tevékenységet is.

Makrogazdasági összefüggéseit tekintve itt egyfajta *saját döntésű allokációval* állunk szemben, az erőforrások, munkaerő, tőke, szervezés és befolyás alternatív célrairányításának speciális megoldásával. Az úgynevezett jóléti állam megjelenése előtt az egészségügy, a közoktatás és a szociális gondoskodás nagy részét, ma pedig ezek legelhanyagoltabb zugait, zökkenőkkel és kihagyásokkal, de így tartották és tartják fenn. Az allokációs célokra az jellemző, hogy itt a vállalkozási tőkeáramlás és költségvetési támogatás fősodrából *rendre kimaradó szegmentumok* társadalmi gondozásának a közvetlen egyéni szándékok révén leginkább vezérelhető, befolyásolható formájáról van szó. Az erőforrás-allokáció olyan megoldása ez, amely kizárólag a személyes választáson és tevőleges részvételen, lakossági döntésen és áldozatvállaláson alapul, ennélfogva alkalmas a társadalom jól integrálódott tagjaiban rejlő közösségi ambíciók és konstruktív-jobbító célkitűzések közvetlen beteljesítésére. Ez magyarázhatja azt, hogyan képes ez a struktúra foglalkoztatni mindmáig világszerte tekintélyes energiát, igénybevenni tetemes időráfordítást és anyagi áldozatot. Bizonyos jól körülhatárolható rétegek, az önkéntes munkát vállalók, az önkéntesség elvén szerveződő egyesületek önkiteljesedésének egyik nem elhanyagolható csatornája ez minden olyan

társadalomban, ahol a szociális integráció emeltyűi már csak töredékesen, egy-egy részterületre korlátozódva, elsősorban az élet-világ és csoportkultúra közösen átélt, megmaradt elemeiben működnek.

A filantrópia sajátos foglalkoztatási struktúrának tekinthető, ha elfogadjuk, hogy foglalkoztatásról nemcsak katallaktikus értelemben beszélhetünk, nemcsak a teljes munkaidős vagy pénzre cserélődő tevékenységek realizálódnak a társadalomban, hanem sok más, „puhább" befektetés is létezik, illetve foglalkoztatásként, tehát társadalmilag szervezetten, és egyben a „rendszer" számára funkcionalizáltan működik. Esetünkben egy sajátos feltételekkel: anyagiakkal, szabad idővel, fölös energiával, lekötetlen társadalmi érdeklődéssel és ambíciókkal bíró réteg, a középosztálytól felfelé elhelyezkedő, keresőtevékenységet legtöbbször nem folytató nők rétege, a társadalmi problémák hasonló megközelítése és egybevágó kulturáltsága révén generálni és fenntartani képes egy olyan hálózatot, amelyben a befektetett társadalmi munkát *egymás számára* megfelelő módon értékesíteni tudják.

Más volt a véleménye a jótékonykodásról és könyörületességről a nem éppen melegszívűségéről ismert Bernard Mandeville-nek. *A méhek meséje* egyik tanulmányában, amely a magyar kiadásból kimaradt, azt az etikájával, antropológiájával és gazdaságtanával egyébként teljesen összhangban álló tételt állítja fel, hogy a leereszkedő jótékonykodás, a szegények istápolásának valamennyi formája funkcionálisan káros az – eredeti tőkefelhalmozásának korát élő – gazdaság működésére. Rámutat, hogy az alapítványtevők és adakozók erkölcsi motívumai között rendre a hiúságot és nagyzási hóbortot találjuk, tehát ugyanazokat az erényesnek éppen nem nevezhető indítékokat, amelyeket más, egyébként akár közjóhoz vezető magánvétkek esetében is, úgymint a monogám házasság biztosítékaként működő

prostitúció vagy a nagy vagyonok felhalmozásához vezető ginkereskedelem esetében. Elismeri, hogy az adakozók becsvágya több kórházat hozott létre, mint a többi erény és a politikai akarat együttvéve, mégis kárhoztatja ezt, mert lassítja az eredeti tőkefelhalmozás folyamatát. Megérti ugyan, hogy sétánk nyugalma érdekében nem térünk ki a koldusok elől, amiképpen tyúkszemet is vágatunk, ha járásunk érdekében szükséges, mégis az a véleménye, hogy: „a társadalomnak aligha származnék kára abból, ha kevesebb holttőke halmozódnék fel. Kívánatos lenne össztársadalmi szempontból, ha a produktív osztályok és az improduktívak között a jelenleginél sokkal élesebb nagyságrendi különbség lenne. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, az alapítványok és adományok tömege hamarosan túlságosan nagyra növekedhet, a lustaságot és munkakerülést ösztönözvén ezzel. Ez aláássa a munkaerkölcsöt és nagyra növeszti a dologtalanságot az alsóbb néposztályokban."

A filantropizmus valamennyi formája makroszinten erőforrás-allokációnak, jövedelemátcsoportosításnak tekinthető. Nem véletlen, hogy ezek mindenkor az adóalapból levonható tételek, ugyanis e pénzek nagy valószínűséggel nem maradnak meg a fogyasztási szférában, hanem – akárcsak az állami csatornákba bevont jövedelmek egy „köteles" része – jóléti célokra fordítódnak. Szembeötlő, hogy ezek a célok maradványjellegűek mind a vállalkozási tőkeáramlás kedvelt irányait, mind pedig a fiskális elosztás preferenciaköreit tekintve. Nem is igen lehet ez másként, hiszen mind a vállalati szféra, mind az állami redisztribúció szférája a társadalom *rendszerspecifikus alkotórészei,* a filantropizmus pedig a társadalom informálisnak meghagyott szabályozóelvei szerint működik. Mivel e két rendezőelv között látens „kompetenciaharc" folyik, a *rendszer folyamatosan „kolonizál", a maga logikájára átalakít életvilág-elemeket,* a szisztemikus integráció mechanizmusai pedig a társadalmi moder-

nizációval párhuzamban egyeduralom felé tartanak a társadalom életének szabályozásában,[5] fel kell tételeznünk, hogy a társadalmi munkára alapozott megoldás és a formalizált munkaszervezetbe vonás útján remélt megoldástípusok között egyik releváns célt illetően sincs békés munkamegosztás, hanem inkább reflektálatlan és kevéssé hatékony párhuzamosság. Úgy tűnik, hogy fel kell tételeznünk egy jól meghatározható alternatív *decentralizációs helyettesítési arányt* a leiturgikusan releváns, tehát a szociális integráció által érintett területeken a redisztribúció és egy decentralizált megoldás között. A redisztribúció alternatívája azonban nem a piaci allokáció lenne itt, hanem egy új dimenzió bekapcsolása: a társadalom informális, önszervező erőforrásainak további kibontakozása, összefoglaló nevén társadalmi munka.

Tekintsük hevenyészett példaként, mondjuk, egy színészotthon létesítésének feladatát: ha ezt a területileg illetékes költségvetés bevonja illetékességi körébe, akkor beruházási forrásként végső soron a helyi adóbevételekre számíthat. Belátása szerint sorolhatja előbb vagy hátrébb fejlesztési tervei között, és senkinek sem lehet kétsége afelől, hogy hány égetőbb és rendszer-imperatívuszok által vonzóbbnak tűnő fejlesztési cél fogja ezt megelőzni. Végül is azonban csak kell ilyen célokra is költeni, és ez be is következik. Amiképpen azonban létezik egy helyes munkamegosztást tükröző arány a közületi szektor és a vállalkozási szféra között, úgy lehetne bizonyos kedvező körülmények megteremtésével ráterhelni *az ilyen leiturgikusan jobban ellátható feladatokat* is a társadalom önszervező erőforrásaira. Ha tehát a fent említett és elképzelt költségvetés lemondana a kizárólagos illetékességről és *ennek megfelelően* ezt – a gazdasági reformprogramba illeszkedő – adóelengedésekkel is nyomatékossá tenné, akkor feltételezhetően egy helyettesítési koefficiens arányában akadnának olyan tehetős színé-

szek, mecénások és buzgó műpártolók stb., akik saját kezdeményezésükből is hozzájárulnának ehhez az ügyhöz. A szisztemikus relevanciájú területeket éppen ezzel a koefficienssel lehetne statisztikailag megbízhatóan elhatárolni a szociális integráció által jobban érintettektől, ugyanis biztosra veszem, hogy a valóban rendszerspecifikus területeken az esetleges helyettesítés legfeljebb kikényszeríthető, az informális szabályozás által érintett területeken azonban magas, és így a *lakosság érdekelt részének* viszonylag készséges közreműködésére lehet számítani.

Vannak végül olyan célok, ahol feltételezett együtthatónk olyan magas, hogy azt lehet mondani, patologikus helyzet forog fenn, ha az illető akció éppen nem társadalmi munkára alapozva valósul meg, gondoljunk pl. a véradásra[6] vagy a különösen „empátiaigényes" idősgondozási és betegápolási feladatokra. Mivel e tanulmány keretei itt nem teszik lehetővé, hogy kifejezetten és behatóan foglalkozzunk e két társadalomszervezési, szabályozási elv kompetenciájának kérdéseivel és az ebből a reflektálatlanságból adódó visszásságokkal, illusztrációképpen emlékeztetünk arra a tanulságos esetre, ami a két szféra illetékességének, allokációs logikájának összekeveréséből állott elő. Az 1984-es Los Angeles-i olimpia szervezői megkísérelték a szükséges pénz egy részét úgy előteremteni, hogy a fáklyafutás távjait 3000 dolláros egységáron árusítani próbálták. Ez – igaz, politikai felhangok hozzájárulásával – rendkívüli felháborodást keltett sportkörökben. Ha azonban ugyanerre a célra közadakozást szerveznek a résztávokon való futhatás jogával mint erkölcsi elismeréssel – nos, akkor már rendben van az olimpiai eszme, és amint történt is, e részterületen megnyugodtak a szakmai berkek.

Az alábbi esettanulmány közbeiktatásával szeretném tovább érzékeltetni egyrészt azt, hogy progresszív jövedelemadó alóli mentesítés és még néhány kapcsolódó financiális rendelkezés hogyan képes *társadalmi mun-*

kává tenni olyan, másutt nemcsak megtámadhatatlanul államinak tűnő, de még a piac elől is elzárt területeket, mint az oktatásügy támogatása; másrészt pedig egyben vázlatos betekintést is nyújtani a modern vállalati filantrópia tőkeallokációjának logikájába.

1. táblázat

Vállalati adományok az oktatásügy számára USA, 1968–1983

Év	Vállalati hozzájárulás összegszerűen millió dollárban	Változás az előző évhez képest %-ban	Az adózás előtti nettó bevétel %-ában	A teljes adományozás %-ában
1968	355	+ 12,7	0,40	35,3
1969	375	+ 5,6	0,43	35,5
1970	320	− 14,7	0,42	40,2
1971	345	+ 7,8	0,40	39,9
1972	365	+ 5,8	0,36	36,2
1973	410	+ 12,3	0,33	34,9
1974	445	+ 8,5	0,33	37,1
1975	450	+ 1,1	0,34	37,4
1976	560	+ 24,4	0,34	37,7
1977	665	+ 18,8	0,34	37,1
1978	780	+ 17,3	0,34	37,4
1979	880	+ 12,8	0,35	38,5
1980	960	+ 9,1	0,41	40,7
1981	1045	+ 8,9	0,47	41,6
1982	1250	+ 19,6	0,76	44,6
1983	1290	+ 3,2	0,63	43,0

Forrás: Endowment and Foundation Database.

Az amerikai nagyvállalatok 1983-ban 1,29 milliárd dollárnyi rekordösszeget adományoztak az oktatásügy fejlesztésére, jóllehet a vállalati profitok már ötödik éve a második legalacsonyabb szinten alakultak. A vállalatok adózás előtti nettó jövedelme 1983-ban 203,2 milliárd volt, 37,7 milliárddal több, mint a történelmileg legalacsonyabb 1982-es szint. Az 1979-es legmagasabb szint 252,7 milliárd dollár volt, innen folyamatosan estek a profitok 1982-ig, és ekkor elérték a legalacsonyabb szintet, 165,5 milliárdot. Ennek ellenére, az adózás előtti jövedelemnek oktatási támogatásra fordított részaránya 1983-ban 0,63% volt. Ezt a magas arányt csak az 1982-es szint múlja felül, amikor – ezek tehát a legrosszabb jövedelmezőségű évek – 0,76%-ot adtak ellenszolgáltatás nélküli önkéntes támogatásra. 1950 óta figyelik makroszinten is az effajta kiadásokat, azóta a százalékarányok folyamatosan növekedtek, és éppen 1983-ban érték el tetőpontjukat. A vállalati oktatási célú adományoknak egyébként stabil módon mintegy 70–75%-a jut az egyetemeknek. A romló feltételek ellenére a vállalkozóknak sikerült megőrizniük az „oktatás iránti elkötelezettségüket": négy éven át, amikor a profitok 19,6%-kal süllyedtek, az adományok 46,6%-kal emelkedtek.

A nagyvállalatok azért voltak képesek fenntartani, sőt növelni önkéntes hozzájárulásaikat, mert csak részben adakoznak *közvetlenül* a fogadóintézetek számára. Zömükben azt a megoldást választották, hogy *vállalati alapítványokat* hoztak létre, és adományozásra szánt – a jövedelemadó által úgyis érintett – összegeiket inkább itt kezelték elkülönített módon. Ennek kiegyenlítő hatása van. A jövedelmezőbb években ezek az alapítványok nem fizetnek ki pontosan annyit, mint amennyit megkapnak az anyavállalattól, viszont befektetik azt. 128 ilyen alapítványi formában kezelt vállalati vagyon megkérdezett kezelője azt a választ adta, hogy például éppen a kritikus 1983-as évben csak 435,7 millió dollár folyt be hozzájuk, de ők 553 milliót voltak képesek eljuttatni kiválasztott céljaikra. A többlet az alapítványi vagyon saját jövedelméből, osztalékokból és realizált tőkejövedelmekből származott. Ez az alapítványi megoldás nagy stabilitást, pufferhatást visz a vállalati filantrópia tőkeallokációjába. A megkérdezett körben a vállalati alapítványok vagyona 1982-ről 1983-ra 131 millió dollárral növekedett, és elérte az 1,7 milliárdos szintet. Az alapítványi vagyon átlagos hozadéka egy 30-as reprezentatív mintából történt becslés alapján, ötéves időszakban 12,4% volt. Ezt a szintet csak a részvényberuházások jövedelmezősége haladja meg a tipikus portfoliójellegű befektetések között, de például a kötvények átlagos hozadéka ugyanebben az időszakban már csak 7,3%-os volt. A valamennyi célra együtt kifizetett vállalati filantrópia 1983-as szintjét 3 milliárdnyira becsülik. Az előző évhez képest ez is 7,1%-os emelkedést mutat. A teljes adomá-

nyi listán hagyományosan az oktatásügy vezet, évről évre 40–45%-ot visz el. Az egészségügy támogatására körülbelül 29%-ot költenek ily módon a vállalatok, városfejlesztésre 15%-ot, a kultúra és a művészetek előmozdítására 11%-ot. Ugyanakkor a vállalati adományok részaránya az oktatásnak juttatott teljes filantropikus logikájú támogatáson belül mintegy 21% volt csupán 1983–1984-ben.

Egy további speciális eset, újabban egyre szignifikánsabb, amikor a vállalatok *késztermékeiket* ajánlják fel a felsőoktatás számára. 1982-ig ez olyan jelentéktelen volt, hogy statisztikailag nem is követték nyomon. Az utolsó három évben azonban évi 100 milliós nagyságrendet ért el, és a vállalati filantrópia egyetemek felé áramló allokációjában 10% körüli értéket képvisel! Mindenekelőtt számítógépi felszerelésről van itt szó, bár a legkülönbözőbb műszerek és berendezések is előfordulnak. Az új fejlemény mögött egy 1981-ben elfogadott adóügyi változás áll.

Ez lehetővé teszi, hogy a tudományos kutatást segítő felszerelések adományozása után „hangsúlyosabb levonást" lehessen eszközölni az adóalapból minden vállalat számára. Még 1969-ben a kongresszus egy olyan határozatot hozott, hogy az adományozott késztermék után a piaci értéknek megfelelő levonást lehet eszközölni. Ezt azonban hamarosan eltörölték, mert lehetővé tette, hogy a vállalatok oly módon számolják fel raktárkészleteiket, hogy adómegtakarításaik felülmúlták az előállítási költségeket is. Tehát profitot is realizáltak minden egyes adományozott késztermék után. Ezért azután az új 1981-es törvény az önköltség és a „tisztességes" piaci ár közti különbség felét engedi meg realizálni minden felajánlott önkéntes adomány után, adóelengedés formájában. Ez gyakorlatilag a legtöbb cég számára lehetővé teszi, hogy – költségviszonyai függvényében – akár hat-hétszeresére is emelhetik felajánlásaikat anélkül, hogy ezzel adózás utáni költségeik emelkednének. Érdekességképpen megemlítem, hogy egy olyan nagy cég, mint a Hewlett–Packard olyannyira költségérzékeny, hogy a fent említett konstrukciót egy *vállalaton belüli társadalmi munkásokból álló ad hoc kollektíva* intézi, hogy minél kevesebb adminisztratív költség terhelje az ilyen módon „értékesített" számítógépeket. Végül is, minél nagyobb piaci részesedést tud kimutatni a vállalat, annál nagyobb lesz a termékeibe vetett általános bizalom, és a kimutatások arról már nem informálnak, hogy piaci alapon vagy jótékony alapon szerezték-e meg az adott részarányt.

A következőkben röviden felemlítek néhány további korszerű fejleményt. Bár készültek összehasonlító elemzések az egyes országok lakosságának globális „társadalmi munkavégző hajlandóságáról", itt csak az egyesült államokbeli

fejleményekkel foglalkozhatunk, ugyanis ez a társadalom tekinthet vissza ebből a szempontból a legnagyobb tradíciókra.[7] Joggal jegyezhette meg már Tocqueville is: „Bármilyen területen indul is el egy új társadalmi kezdeményezés, annak élén Franciaországban a kormányt látjuk, Angliában egy főurat, az Egyesült Államokban pedig egy polgári társulást találunk." A saját erőre támaszkodás és önsegélyezés igénye mindig erősen élt itt a politikai gondolkodásban, és általában a decentralizáció követelésének politikájában jelentkezett. Legújabban egy sokértelmű *sajátos felhang* járult ehhez: a „szakértők", hivatásos „társadalombefolyásolók" tevékenységével szembeni – nem feltétlen obskúrus ellenérzésekből táplálkozó – bizalmatlanság. A decentralizáció ezért ma nem annyira a közigazgatás, politikai hatalom és redisztribúció dimenzióiban hordoz időszerű jelentést, hanem azok szükségleteinek megfogalmazását képviseli, akik a közigazgatás, szociális gondozás, egészségügyi ellátás célzottjaiként újabban nagyobb befolyást keresnek ezen „ellátó" intézmények működtetésében.

Az amerikai emberbaráti tevékenység – világos, hogy ez már régóta nem az a leereszkedő jótékonykodás, ami annyi jogos ellenérzést váltott ki a címzettekből – 1982-ben 60 milliárd 400 millió dollárt allokált. A források oldaláról ez 81%-ban egyéni hozzájárulás volt, 5%-ban alapítványi, 5%-ban vállalati pénz (az előbbi esettanulmány csak ezt a részt ölelte fel), és 9%-ban hagyatékokból származott. A felhasználásban az egyházaké 46%, 14–14% fordítódott oktatási és betegellátási célokra, 11% jóléti kiadásokra, 8% támogatta a művészetet és a közművelődést. 7% felhasználását pedig az „egyéb" rovatban könyvelte el forrásom, az American Association of Fund-Raising Counsel. Az USA Munkaügyi Hivatala becslései alapján minden négy személy közül egy hetente végez valamilyen társadalmi munkát, és ezek 10%-a a humán szolgáltatások területén tevékenykedik. Néhány

eredeti és leleményes eszközzel célzott módon mozgósítani lehet egyes rétegeket, a diákok pl. beszámíthatják eredményeik közé itt szerzett tapasztalataikat, és ennek hatása az egyetemi felvételekig is szignifikánsan kimutatható. Egy másik, nemrégiben felvetődött javaslat az, hogy közcélú munkával megválthassák az adók egy részét.

Rátérve néhány szerencsés megoldásra, vizsgáljuk tovább, hogy milyen a viszony a szisztemikus tőkeáramlás és lakossági-társadalmi döntésű allokáció között. Persze már a fizetőképes kereslet minden rezdülése, spontán átrendeződése, divatkövetése lakossági döntésű allokációt jelent, hiszen a fogyasztói szuverenitásnak nevezett mechanizmus révén az effajta átrendeződések egyben a termelés átrendeződését is maguk után vonják. Mégis, bennünket inkább a valamilyen formában szervezett, kollektív célt feltételező és ennek érdekében szervezkedő esetek és a hozzájuk tartozó pénzmozgások, sajátmunka-ráfordítások érdekelnek. Társadalmi munkán alapuló egyesületek működési bevételekhez juthatnak például úgy, hogy témájukhoz illő levelezőlapokat, képeslapokat hoznak forgalomba. Ez olyan, mint valami részvénykibocsátás kicsiben, aki megveszi a lapot, és azon intézi levelezését, egyben az egyesület céljához is hozzájárul vásárlása erejéig. Ilyen például a világszerte terjedőfélben levő *mozgalom,* hogy temetésekkor a részvétnyilvánítás elfogadott, sőt ösztönzött formájává válik koszorúk és virágok vásárlása helyett ugyanezt az összeget felajánlani az elhunyt betegségével foglalkozó kutatásokra, kiváltképpen rákkutatásra.[8] A dolog ennyiben – mondhatnánk – csupán egy sajátos területen megmutatkozó „fogyasztói" kereslet átstrukturálódását jelzi, ám újabban a nagyobb munkaadói szervezetek is készek arra, hogy átvállalják ezeket a kiadásokat. Egyfajta új béren kívüli juttatás ez, amit a vállalat azután természetesen levonhat az adójából. Így azonban ez már arról tanúskodik, hogy nem egyszerűen spontán piaci

folyamatról, keresleti tényezők véletlen átrendeződéséről van szó, hanem társadalmilag szervezett akcióról, amely ráadásul az állami redisztribúció hozzájárulását is élvezi. Az adóalapba való beszámítás majd a levonás lehetővé tételével a „rendszer" éppen lemondásával járul hozzá ezekhez az összességükben nem feltétlenül jelentéktelen összegeknek a produktívabb területekre áramoltatásához. A „produktív" terminus természetesen csupán a rendszer-integráció és szociális integráció motívumainak, indítóokainak időleges, alkalmi egybeesését hivatott éreztetni. Az amúgy közpénzekből fedezendő célok finanszírozásának átterelése a legszélesebb értelemben vett *lakossági saját erőre,* tehát *pénz, saját munka, szervezés és szakirányítás együttesére* – olyannyira fejlődőképesnek látszik –, hogy újabban az Egyesült Államokban lehetővé vált maguknak a lakossági jövedelemadóbefizetéseknek az „earmarking"-ja, közvetlen célra irányítása oly módon, hogy néhány *meghirdetett* közcélra már magán az éves adóbevallási űrlapon el lehet különíteni, „le lehet vonni" összegeket. Egyedül New York államban 1983 folyamán 6,4 milliárd dollárt vont ki ily módon a lakosság az állami redisztribúció átláthatatlan csatornáiból, és irányított olyan közcélokra, amelyekkel azonosulni tud. Ezek egyike volt például a fauna és élővilág konzerválására elkülönített felajánlási lehetőség, erre 360 000 dollár gyűlt össze. Más lehetséges célok voltak az élsport előmozdítására vagy vietnami veteránok gondozására szakosodott ellátási intézmények javára történő adakozások, csupa olyan cél tehát, amelyet a szisztemikus csatornákba bejutott pénzek nagy valószínűséggel elkerülnek, ám a társadalom bizonyos keresztmetszeteiben, a legkülönbözőbb kohorszok és koalíciók számára mozgósító erejűek lehetnek. Nemcsak magánemberek pályázhatnak leiturgikus elismerésre, hanem vállalatok is gyakran igyekeznek ily módon gyarapítani jó hírüket – és talán bonitásukat is. Terjedőfélben levő szokás

például, hogy az egyre rosszízűbbé váló televíziós hirdetések helyett közművelődési műsorok szponzoraivá lesznek, nevük puszta feltűnéséért cserébe. Az Egyesült Államokban egy egész televíziós csatorna fenntartható és sokak által kulturálisan magasabb rendűnek tartott műsorokkal kitölthető ily módon. Vagy futballrajongók számára emlékezetes esemény volt, amikor bejelentették, hogy egy nemzetközi fotótársaság brazíliai leányvállalata kész arra, hogy az örök időkre brazil birtokba került, ám ellopott és bizonyíthatóan beolvasztott Rimet-kupa pontos mását megcsináltassa. Ezeket a leiturgiákra már csak igen halványan emlékeztető kvázihirdetéseket csak azért soroljuk témánkhoz, mert újra jól kirajzolják a társadalom szociálintegratív funkcióihoz való kapcsolódásban rejlő erőforrásokat.

Az alábbiakban felsorolok néhány további konstrukciót, társadalmi munkára alapozott, hol szerény juttatással ösztönzött, hol anélküli megoldásban, amelyek mind az idősebbek foglalkoztatásának példái. Ezek egyik-másika szerencsére nálunk sem teljesen ismeretlen. Felhívom a figyelmet mindenekelőtt arra, hogy e programok mindegyike kifejezetten alacsony nyugdíjasokat céloz, mind a foglalkoztatott személyében, mind pedig a humán szolgáltatás fogadói személyében. Ami a foglalkoztatottakat illeti, számukra az értelmes munka legalább olyan fontos, mint a kifejezetten szerény javadalmazás, ám ez utóbbi gyakran *terapeutikus hatású*, mert segít fenntartani a társadalmi munkásnak saját munkaereje értékébe vetett bizalmát.[9]

Nevelő „nagyszülők"

Férfiak és nők 60 év felett, akiknek jövedelme a szegénységi index alatt áll, lehetőséget kaptak, hogy költségtérítés mellett foglalkozzanak rászoruló gyermekekkel. Itt voltaképp-

pen arról van szó, hogy intézeti gyermekek a családi élet bizonyos vonatkozásaiban részesülhetnek ezáltal a konstrukció által. Megfigyelték, hogy a gyermekek és az idősek egyaránt érdekeltté váltak és profitáltak egymás társaságából szerencsésen kiválasztott párosítás esetén. E program egyik változata intézetekben ápolt időskorúak rekreációs ellátásában való részvételre ösztönzött, a másik változat pedig egyedülálló otthon élő időskorúak látogatását célozta.

„Védett" műhelyek

Ezeket eredetileg a mozgássérültek rehabilitációjához rendezték be, de hamar világossá vált, hogy majd mindenütt élnek olyan időskorúak, akik csökkent munkaképessége éppen ilyen felszereltséget kíván meg. Az elkészült „műtárgyaknak" kirakodóvásárokat szerveznek.

Otthoni gondozás

Sokan vesznek részt abban, hogy otthon élő krónikus betegek számára alkalmanként segítséget nyújtanak, hogy önállóak és önellátóak maradhassanak, tehermentesítve ezzel a professzionális ellátó intézményt. Megfigyelték, hogy a segítségnyújtás legfontosabb, leginkább érdekelt eleme a krízishelyzetekben való melegétel-ellátás.

Vegyük végül a polgári társadalom legdíszesebb újkori leiturgikus teljesítményeit, *a magánalapítványokat*. Míg a gyűjtésekbeni részvétel, a közadakozások, jótékony célú összejöveteleken való fellépés vagy megjelenés a társadalom jól integrálódott, de nem dúsgazdag tagjai számára jelent lehetőséget össztársadalmi céloknak a saját szándékokkal leginkább összhangban levő előmozdítására, addig az ala-

pítványtevés, alapítványhagyás mindig is a leggazdagabbak fényűzésszámba menő szokása volt.

Mutatóban felsorolunk néhány különleges alapítványt. Mária Terézia az elszegényedett főrendek maradékai számára helyezett el alapítványt nem annyira életszínvonaluk, mint inkább életmódjuk biztosítása céljából. Innen azok az alapítványi hölgyek, akiket pl. Jókai-regényekből jól ismerhetünk. Számos országban tapasztalhatjuk, hogy a felsőoktatás, valamint a művészeti ágak és tudományos diszciplínák díjadási forrásainak akár nagyobb része is egykor tett alapítványokon nyugszik. Ilyen kötött vagyon kamataiból, illetve szélesebb értelemben hozadékából, egész egyetemeket vagy egyes professzúrákat, kutatóintézeteket vagy egyes kutatóhelyeket tarthatnak fenn, kiválóságokat díjazhatnak, szépreményű pályakezdőket ösztöndíjazhatnak. Így még az is megeshet, hogy egy olajgazdag-újgazdag államban, történetesen Oklahomában egy bizonyos Mr. Neustadt olyan rendeltetéssel hagyjon hátra vagyont, hogy annak jövedelméből egy új, korszerű irodalmi díjadási szisztémát kell létrehozni, amely szofisztikáltan kidolgozott értékelési eljárásával akár a Nobel-díj vetélytársa és túlszárnyalója is lehessen. Ennél sokkal szerényebb annak a nyugat-németországi Martin–Behaim Egyesületnek a célkitűzése, amely a német nyelvű kultúra terjesztése érdekében küld kérésre ingyen könyveket bárhova és bárkinek szerte az egész világon. A két háború között a Baumgarten-alapítvány kuratóriuma gondoskodott a hátrahagyott vagyon olyan befektetéséről, amely még a nehéz időkben is lehetővé tette évente néhány író anyagi megsegítését. Az 1942-ben tett Zilahy-alapítvány egymillió pengője pedig a későbbi népi kollégiumok prototípusának szárnyra bocsátását tette lehetővé. Sokan tudják, hogy a New York-i Central Park létrejötte és beépítetlenül maradása egy magánkezdeményezésnek köszönhető. Kevesebben tartják azonban számon, pl. a buda-

pesti Városliget is Boráros János polgármestersége idején, a XVIII. és XIX. század fordulóján alakult ki hasonló körülmények között.

Az alapítványtevés tehát gazdag emberek vállalkozás számba menő közéleti teljesítménye. Eredményükképpen olyan ún. *non-profit szervezetek* sarjadzanak ki a szociálintegratív értelemben jól működő társadalmakban, amelyek sem nem tartoznak a költségvetési szférába – tehát függetlenek, sem nem nyereségre orientált vállalatok – tehát foglalkozhatnak olyasmivel is, amire még kiegyensúlyozott viszonyok között sem jut fizetőképes kereslet. Ezek a szervezetek nagy stabilitást képviselnek, hiszen nagyrészt érintetlenek maradhatnak a gazdasági élet és a fiskus konjukturális hullámzásaitól, az expanziós és leépítéses ciklusoktól. E stabilitás javítja minden társadalom teherbíró képességét, adaptációs készségét, mert az ebből a szempontból különösképpen releváns közösségi kötelékek és informális emeltyűk mentén helyezkedik el. Az alapítványokkal kapcsolatban már nem is beszélnék saját döntésű allokációról mint differencia specifikáról, hiszen itt ennél sokkal többről van szó. Ezek végül is olyan megnyilvánulások, amelyek nem részként az egészben azonosulnak kollektív célokkal, nem csupán hozzájárulnak valamely akció sikeréhez, hanem ezek az alapítványtevő emberek még a szokásos vállalati beruházásokhoz szükséges tőkeallokációt is nagyságrendben meghaladó mértékben leiturgiáznak: akkora anyagiakat kell megmozgatniuk, hogy annak puszta kamatai önmagukban finanszírozni legyenek képesek. Itt az adomány adományával állunk szemben, *donatio a négyzeten* formájában. Ezt a magas árat kell fizetni – úgy tűnik – ha valaki nem egyszeri allokációt akar végrehajtani, hanem úgy akar rendelkezni, hogy a megállapított tevékenységforma iránya és társadalmi hatása a jövőben ad infinitum determinálva legyen. Minden meggondolatlanul forgatott tőke elolvadhat, bármely költ-

ségvetés, még az állami fiskus is kiürülhet, de ez a típusú allokációs rendelkezés – értő vagyonkezelés és kiegyensúlyozott társadalmi viszonyok között – életben maradhat egészen a rendelt cél kulturális kihunyásáig.

A non-profit szektor mint a polgári társadalom modernizálódott filantrópiájának színtere olyan sikeresen integrálódott a gazdaság egészének körforgásába, hogy egy rövid közbeiktatott esettanulmány erejéig érdemes bepillantanunk a gazdaság e sajátos szeletének működési logikájába. Meggyőződésem szerint ugyanis e szektor éppen a széles értelemben vett társadalmi, közcélú felajánlások perspektívájában érthető igazán meg. Ugyan szoros szálakkal – alaptőkéje pénzpiaci értékesítésével – kötődik a gazdasági rendszerhez, mégis szociálintegratív motívumok alapján működik, erőforrásait valamilyen közösségi cél elérése vagy valakik életvilágából fakadó érték megvalósítása érdekében használja fel. Egy további tanulság lehet még látni azt, hogyan tarthatók fenn kulturális létesítmények, kórházak, egyetemek stb. úgy, hogy se nem kell a piacról élniük, sem pedig állami támogatásra szorulniuk, kiléphetvén ezzel mind a közízlés, mind pedig a politika szolgálatának alkalmi kényszerei közül.

A non-profit szektorba tartoznak azok a nem jövedelemszerzésre irányuló pénzalapok, vagyonok és alapítványok; pénzfolyamatok, adományok és jótékonykodások, amelyek mögött a tőkeallokáció indítóokaként valamilyen *társadalmi értékkel való azonosulás* áll, mindenkori mértéküket és nagyságukat pedig az éppen érvényben levő *adókedvezmények* szabják meg. Azt, hogy e szektor külön létezik, tehát sui generis konstitúciós logika alapján működik, mivel sem bizonyíthatnám jobban, mint hogy az ún. jóléti közgazdaságtan külön irányzatot nyitott vizsgálatára, „grants economics" néven. Kenneth Boulding, ennek a kutatási területnek legfőbb tekintélye szerint itt „a szeretet és a félelem motiválta gazdasági allokációkról van szó",[10] amelyeknek fő megkülönböztető sajátossága az, hogy egyirányúak, tehát közvetlen vagy anyagi ellenszolgáltatás nélkül való pénzmozgást feltételeznek. Itt vizsgálják a köztherviselés csatornáit, ez felelne meg a Boulding terminusaiban a velük járó szankciók okán a félelem általi

motiváltságnak, másfelől pedig mindenféle adományokat, amelyek mögött rendre valamely makrocéllal való individuális azonosulás húzódik meg – ez volna a közgazdász némiképpen érdes megfogalmazásában a szeretet által vezérelt pénzmozgások szférája.

Külön figyelmet érdemel az adókedvezmény megléte, ami, mint az érdekeltek hangsúlyozzák, nem mozgatórugóként működik, csupán a mindenkori nagyságrendre van hatással. Itt tehát arról van szó, hogy aki belép e szektorba, hozzájárul egy összeggel vagy termékkel, vagy ingatlannal stb., az a felajánlott összeg után csökkentheti adóalapját, mégpedig hozzájárulása arányában. Az állam tehát ezzel ösztönzi e szektor növekedését, továbbá pedig azzal, hogy az így létrejött alapokat – amíg megmaradnak a non-profit keretek között – tranzakcióik során továbbra sem adóztatja. Ez döntő jelentőségű dolog! A „voluntary sector"-ba jutott tőke – a társadalmi többlettermék egy része – mintegy *formaváltozáson* megy keresztül: elhagyja a „rendszer" kereteit, a profitmaximálás és formális racionalitás szféráját, és megérkezik a materiális racionalitás életvilágába. Hozzáteszem, eddig ha egyszer odajutott, alapítványi formában általában ott is maradt.

Mindezek a kedvezmények fejében az alapítványi vagyonok jogi szabályozása – legutóbb 1969-ben maga a kongresszus hozott törvényt róla – kiköti, hogy a pénzfelhasználás legyen politikailag semleges, ne befolyásoljon pártpolitikai ügyeket, ne vegyen részt a politikaformálásban sem. A klasszikus alapítványi célok között szerepel a felsőoktatás, az egészségügy, a művészetek, a környezetkultúra támogatása. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy az adózás elől alapítványi formába menekített vagyonok ne nőjenek az égig, kötelező kibocsátási rátát szabtak meg számukra, amely összeghatárig, az alaptőke 3–5%-ig évente céltámogatásokat, ösztöndíjakat és megrendeléseket kell folyósítaniuk aktíváik hozadéka terhére. Mert alaptőkéjükkel, foglalkoztatásteremtő hatásukkal ezek az intézmények is részt vesznek a normális gazdasági életben, sőt a pénzpiac legvédettebb, legbiztosabb befektetéseit rendre ők viszik el. Éppen csak a jövedelemfelhasználás sajátossága révén mondható el róluk, hogy *a gazdaság e szférája a társadalmi életvilág törvényszerűségei alapján koordinálódik*. Meggyőződésem, hogy e szektor értelmezése éppen ezekben a dimenziókban, rendszer és életvilág viszonylatában lehetséges, szemben a jelenleg forgalomban levő, laposabb interpretációkkal. Ezek szerint a non-profit szektor azzal lenne meghatározható, valamiképpen az egyesületek mintájára, hogy a közületi és a magánszféra között helyezkedik el. Én inkább úgy definiálnék, hogy itt a polgári társadalom egykori – leereszkedő – jótékonykodásának mai, már nem osztályspecifikus formájával állunk szemben. A jogi szabályozás, az adókedvezmények révén úgy volt képes rendezni ezt

a már korábban is működő szférát, hogy annak szociálintegratív és életvilághoz kötődő elemei intakt módon fennmaradtak, de ugyanakkor a *filantrópia a* maga tőkeallokációs, humán tartalékot mozgósító erejével *integrálódott a gazdasági alrendszerbe* is. Az amerikaiak mindig büszkék voltak, hogy a többi civilizált országhoz képest kevesebb „államosítással" is elboldogulnak, ebben az esetben azonban még becsesebb elismerés jár nekik, mert a non-profit szektor nemcsak hogy nem „állami", de még a „rendszer" határain is kívül van. Úgy tud integráns része lenni a gazdasági alrendszernek, a redisztribúciót és a magánvállalati szférát együtt tekintve, hogy a koordináció módját és a *gazdasági tevékenység teloszát* keresve rendre életvilág-releváns meghatározottságokra bukkanunk.

Ennek a megoldásnak – az integráció módjának – különleges gazdaságszociológiai jelentőséget tulajdonítok. Régi probléma a gazdasági gondolkodás történetében, hogyan lehet a gazdaságot *célra irányítani,* vagy ami ugyanaz, a materiális racionalitást érvényre juttatni. A munkásmozgalom létrejötte óta a legkézenfekvőbb megoldás az állami alrendszer társítása a gazdasági alrendszerrel. Kettőjük egymásba játszásából két fő verzió született: az egyikben a munkásság a maga javarészt XIX. századi életvilágából származó, fixálódott követelései érvényesítése céljából „elfoglalta" az állami alrendszert, és a gazdaság működését alárendelte ezeknek az értékmegfontolásoknak. Igen, a kelet-európai szocializmus sarkköve az a feltételezés, hogy szükség van az államhatalom megszerzésére ahhoz, hogy garantálni lehessen a gazdaság teloszának osztályracionalitás szerinti érvényesülését.

Ismeretes még ugyanennek a problémának a szociáldemokrata megoldása, amely – ugyanilyen nagy vonalakban – az államhatalom *befolyásolásával* a jogmédiumon keresztül éri el a szerződések szabadságának előrehaladó korlátozását és rétegszempontok érvényesítését, gyakran szintén a gazdaság rendszerszerű működtethetőségének határáig. Az innen adódó egyensúlyzavarok adják a fejlett ipari társadalmak politikai váltógazdaságának hátterét.

Azt állítom, hogy a *voluntary sector* működése ugyanerre a régi problémára adott válaszként fogható fel. A megoldás jellegzetesen amerikai: úgy integrálódott e szektor a nagygazdaságba, hogy az eredmény dinamikus és pragmatikus lett. A társadalmasult munkavégzés egy bizonyos *szerény arányban* kivonható az önszabályzó-profitmaximáló vagy politizáló-újraelosztó rendszerből, és értékalapon kontrollálhatóvá válik. Azt a bizonyos arányt – rendszer és életvilág politikai erőviszonyainak megfelelően – pedig az adókedvezmények szabják meg, de arról e megoldásban szó sincs, hogy az itt képviselt értékszempontok zavarhatnák a formális racionalitás alapvető intézményi formáit.

1982-ben majdnem 24 000 alapítvány működött az Egyesült Államokban, 58,7 milliárd dollárnyi vagyonnal. Ez a vagyontömeg 4,5 milliárdot bocsátott ki különféle célok finanszírozása érdekében. Ez hatalmas pénz, és ennek megfelelően nagy viták zajlanak a felhasználásról, sőt szélesebb értelemben a non-profit szektornak a társadalomban elfoglalt helyéről is. 1983-ban például az összes alapítványi kibocsátásból mintegy 114 milliót ún. „policy-relevant grantmaking"-re költöttek, ilyenek voltak a nukleáris leszerelés, a savas eső kutatása vagy a tinédzserterhességek és az időskorúak egészségügyi ellátásának társadalmi kérdései. Sokak véleménye szerint az ellentmondásos kérdések érintésével – még ha betartják is azt a klasszikus szabályt, hogy a kutatások csupán tényfeltáró jellegűek legyenek, és ne tegyenek ajánlásokat – az alapítványok túllépték eredeti funkcióikat, és messze eltávolodtak a jóléti, szociálpolitikai és jótékonykodási feladataiktól. Ennél sokkal többet árul azonban el az a kötélhúzás, amely a mostani adminisztráció és a törvényhozás egyfelől és a non-profit szervezetek között másfelől folyik. Ez az adminisztráció, amely amúgy az állami beavatkozás leépítését hangoztatja, tágabb összefüggésekben már mint a „rendszer" szószólója és az életvilág koloni-

zátora jelenik meg, amennyiben adóreformjának fontos elemévé tette egy, hagyományosan az alapítványi vagyonoknak járó nemzetijövedelem-rész megkaparintását.[11] Pontosabban, szűkíteni akarják a tőkeallokáció azon csatornáit, amelyek eddig a rendszeren kívülre hozták a társadalmi többlettermék egy a rendszer és életvilág közti erőviszonyok állásának megfelelő, az érvényben levő adókedvezmények által meghatározott részét.

5. A korai szocializmus enthuziasztikus messianizmusának lecsapódásai

A világháború utáni időszak, az újjáépítés és iparosítás kezdeti lendülete nagy tömegeket érintett meg Magyarországon. Ma már nem lehet megállapítani, hogy egy-egy lerombolt Duna-híd felépítésén, a romok eltakarításán és az élet újrabeindításán milyen „munkaszervezetben", és ki mindenki vett részt, hogyan került oda. Ebben az időben váltak elterjedtté a „társadalmi munka", „rohammunka"[1] kifejezések. Annyi bizonyos, hogy *univerzalisztikus lelkesedés* hatotta át a túlélők legtöbbjét, a legszélesebb, a társadalmi progresszió által érintett rétegeket, és ez megmutatkozott azokban a napi egy tál meleg étel fejében vagy „kiemelt kalóriáért" végzett munkateljesítményekben is, amelyek amúgy konszolidáltabb időkben elképzelhetetlenek lettek volna. Fontos mozzanat itt az, hogy ez a történelmileg kivételes pillanat egy darabig szinte átfogóan össznépi mozgósító erejű volt. Az ekkor kialakult struktúrák jóval túlélték ezt a korszakot, és hosszan éreztették még akkor is hatásukat, amikor ez a fajta ritka – a jövőt illetően némely politikai aggodalmaktól eltekintve – úgyszólván mindenkit mozgósítani képes erőforrástartalékai már kimerültek, és ezzel a struktúrák is kiüresedtek, korábbi tartalmaiktól elidegenedtek, értelem-összefüggésekből kiváltak. Közelebbről, a túlélés, majd az újrakezdés élménye kétségtelenül olyan hatalmas és sajátos integrációs erő volt az akkori magyar társadalomban, amely alkalmas volt rendkívüli teljesítmények előhívására és életbentartására. Az előző időszak embertelenségeivel és bűneivel véglegesen lezüllesztette és elkorhasztotta a társadalom régi értékvilágából táplálko-

zó kohéziós erőket, összetartó kapcsolatokat. Itt valami új kezdődött, ami magával ragadta az új társadalom feltörekvő energiáit. Az újjáépítés és egy új társadalom megalapozásának sodró lendülete széles tömegek számára az anyagi érvényesülést és az anyagi érdekeltséget is megelőzve egy egészen primer szinten érintette meg az embereket. Talán nem túlzás, ha itt ugyanazokat a mozgatórugókat látjuk érvényesülni, amelyek kiteljesedett következményeit a német és japán gazdasági csodaként szokták emlegetni. Vesd össze ezt azzal, hogy az ötvenes években a munkahelyi vezetők nemigen vették ki törvényes évi szabadságukat, Japánban állítólag még ma sem. A legtöbb munkahelyen a vállalattal való azonosulás egyik informális, de szignifikáns mércéje a személyzeti politikában, hogy benn marad-e a dolgozó a munkahelyén a törvényes munkaidő lejárta után is. *A túlmunka és a jól integrálódottság kapcsolatára,* a „jól elhelyezkedettektől" elvárható enthuziazmusra vet további fényt az is, hogy vállalati belső érdekeltségi rendszerek rendre kimondják, hogy nem jár az elrendelt túlmunkáért ellenérték az osztályvezetői, illetve ennek megfelelő vagy ennél magasabb beosztásban tevékenykedő munkatársaknak. Ugyancsak nem jár díjazás az elrendelt készenlétek esetére, amelyet indokolt esetben folyamatos üzemvitel biztosítására, valamint szállítási, illetve anyagfogadási munkákra és ezek adminisztratív és szervezési kiszolgálására lehet megkövetelni.

Az előző rendszer Magyarországon ezeket az energiákat is a végsőkig kimerítette, és olyan értékek és normák szolgálatában, amelyek a világháború során látványos vereséget szenvedtek. Új értékeknek a társadalomba való bevitelével és a humán új, nem frusztrálódott perspektíváknak felmerülésével, új hagyományok megalapításával ezek a társadalmi energiák újra feltámadtak, és most már – egyelőre – a tisztességes emberi-anyagi boldogulás szolgálatába állítva,

újult erővel ismét működni kezdtek. Ebből látszik, hogy a társadalmi életvilág erői, amelyek szokások és hagyományok követéséből fakadnak, mindig az élethez és az életet vezérlő társadalmi normákhoz kapcsolódnak. Ennélfogva sohasem egy végleges mennyiséggel való gazdálkodásról van itt szó, hanem arról, hogy az elfogadottá vált új értékek szinte a semmiből is generálni képesek korábban már kimerültnek látszó építő energiákat, a mindennapok kötelezettségeit meghaladó többlettevékenységeket. „Nemzeti Segély" néven tömegmozgalommá vált a főváros és a vidék közti gyermekkihelyezési akció, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének hadifogoly-szolgálata. Ami a romeltakarításokat illeti, azt még a hatvanas években is csinálták iskolások a Várnegyedben. Az akkoriban még egyesületként működő Vöröskereszt is közreműködött az éhínség megszüntetésében, a magukra maradott gyerekek ellátásában, az eltűntek felkutatásában, a segélyküldemények igazságos elosztásában és az országos gyűjtések megszervezésében.

Ez a fajta elsöprő, mindent magával ragadó univerzális enthuziazmus csak ritka történelmi pillanatokra jellemző, és hamar át is adta helyét egy ezzel logikailag szorosan összetartozó, de némiképpen már megváltozott fázisnak: a kikristályosodó társadalmi avantgarde enthuziazmusának.[2] A politikai küzdelmek élesedésével egyre inkább kivált a tömegekből egy a politikai progressziót hordozó-erőltető élcsapat, amely még így is rendkívül sokszínű és heterogén társaság volt. Jóllehet, ők sem mondtak le arról a most már azért nem egészen magától értetődő igényről, hogy az ő céljaik – a reakció erőitől eltekintve – univerzális jellegűek, objektíve mégis fokozódó mértékben elhatárolódtak a társadalom sok más rétegétől. E „kegyelmi állapot" elmúltával már nem lehetett szó egyetemes közösségről, de a progresszió ekkor még nem zárkózott szektás exkluzivitásba sem.

A legjellemzőbbnek itt a népi kollégiumok által képviselt *extatikus messianizmust* érezzük. A felgyorsult, virulens társadalmi mobilitásélményt kísérte itt egyfajta kivételesen hatékony és lázas tevékenység, amely művelődési és politikai célok mellett bizonyos mértékben vonatkozott a fizikai munka társadalmi megítélésének megreformálására is. Ezzel összefüggésben a népi kollégisták sok társadalmi munkát végeztek, közreműködtek a földosztásban, mintegy társadalmi munkában politizáltak, üzemekbe jártak, alkalmi segítséget nyújtottak, és a nemzetközi szolidaritást erősítő külföldi munkaakciókban[3] vettek részt. Ezek az önállóan szervezett munkaakciók, valamint azok a kevésbé ismert törekvéseik, hogy saját, magasabb összefüggésekkel gyakran nem teljesen egyeztetett céljaikra önkéntes adományokat gyűjtsenek be akár kifejezetten kapitalista érdekcsoportoktól is, rendkívül jellemzők a kollégistákra, mivel egyrészt nem közvetlenül politikai orientáltságúak voltak, hanem egy új, eljövendő szocialista ethoszból, az életmód forradalmából fakadtak. Ez a korabeli társadalomban sokak számára vonzóan progresszív és példamutató volt. Másrészt, amíg lehetett, megőrizték az életmódjukig nyúló devianciájukat, politikailag fenntartott autonómiájukat a fennálló közvéleménnyel és politikai erőhatalommal szemben. Ezzel a kategóriává emelt társadalmi munka fogalmának ez ideig még meg nem világított sine qua nonját szeretném előtérbe állítani: okvetlenül nem szisztemikusan generált, államilag legfeljebb ösztönzött vagy egyeztetett, mindenképpen azonban helyi fogantatású kezdeményezésekről és szükségletekről kell hogy szó legyen. A decentralizáltság itt nem megfelelő megközelítés, mert az nem lép ki a merőben szisztemikus relevanciájú, állami közigazgatási körből. Annak szükséges feltétele, hogy valamely használati érték vagy ingyenszolgáltatás létrehozására irányuló munkaakciót, vállalkozást, társadalmi-egyesületi kezdeményezést, spontán szervezkedést

társadalmi munkának tekinthessünk, nem más, mint hogy *politikai következményeit tekintve egyeztetett vagy merőben közömbös,* a résztvevők vagy a megcélzott csoport „életvilága" kereteinek alakítására irányuló tevékenység legyen. Persze vannak államalakulatok, amelyekben politikailag semmi sem közömbös, hiányzanak azok a szférák, ahol az állam beéri a törvényesség betartásának felügyeletével. Ekkor autentikus értelemben társadalmi munka is csak lappangva lehetséges, hiszen csak állam van, a társadalom nincsen konstituálva.[4]

A negyvenes évek végére az ismert kelet-európai történelmi szükségszerűségek elvezettek egy olyan állapothoz, amelyekben ez a mozgalmi lendületből táplálkozó, enthuziasztikus és autonóm társadalmi munka kényszerűen és egyre inkább beleilleszkedett, funkcionalizálódott a magasabb gazdaságpolitikai összefüggésekbe. Végül is egy nem permanens forradalomban nemigen lehetséges permanens enthuziazmus. Már ilyen bürokratikusan „csillapított" messianizmus vezérelte azokat a fiatalokat, akik például a KISZ zászlóbontása idején vettek részt a Hanság mocsarainak lecsapolásában és termővé tételében. Ez a struktúra azután továbbvezet bennünket egy ma sem teljesen ismeretlen, bár szerény horderejű jelenségvilághoz: a szubbotnyik-munkához.[5]

Ezt a struktúrát az határozza meg, hogy egy feltétlennek feltételezett (forradalmi) univerzalizmusból kiindulva munkahelyi-vállalati kollektívák, társadalmi csoportok és nem utolsósorban maga a hadsereg rendszer generálta felhívásoknak tesznek eleget társadalmi munka formájában. A jelenség történelmi gyökerei a Trockij-féle munkahadseregkoncepcióhoz állanak legközelebb, bár a munka militarizálásának és a milícia közhasznú munkáltatásának korábbi példái is vannak. Debrecenben például ma is sokan számon tartják, hogy melyik volt az a fasor, amelyet még Simonyi

óbester katonái ültettek, amikor a városban állomásoztak. A fiatal és szorongatott szovjet állam vezetőitől és teoretikusaitól sem állt egészen távol az az elképzelés, hogy az elidegenedett (bér-) munka társadalmi feltételeinek megszüntetéséig hatékony foglalkoztatási forma lehet a munka világának proletár militarizálása.[6]

A koncepció ugyan nem vált széles körű gyakorlattá, időben is elég korlátozott volt, de innen levezethetően máig nyúló hajszálgyökereket vertek az anyagi érdekeltség elve mellé kiegészítőlegesen társuló *munkahelyi erkölcsi* ösztönzés különféle formái. Ösztönzés ez is abban az értelemben, hogy az elfogadott munkaintenzitáshoz képest alkalmanként többletfeladatok munkahelyi elvállalásáról van szó, és erkölcsi jellegű, mert a többletvállalás hajtóereje a népgazdasági tervcélokkal való, többé-kevésbé apodiktikus azonosulás. Röviden felidézünk néhány jellemző, a szocialista országok gyakorlatából merített társadalmi munkastruktúrát, amelyekre mind igaz, hogy összekeverednek bennük az anyagi és erkölcsi ösztönzés elemei, a résztvevők életvilágából és a társadalmi-gazdasági nagyrendszerből fakadó indíttatások.

MZSEK (Mologyozsnij Zsilisnij Kompleksz) néven ismeretes a Szovjetunióban egy elterjedt ifjúsági lakásépítési akció, amelyben a városok építési hatóságai kijelölnek egy területet ifjúsági lakótelep építése céljára, elkészíttetik a terveket, amelyekbe helyenként a leendő lakók is beleszólhatnak. Ezután üzemi munkaversenyt hirdetnek a tényleges lakók kiválasztására. A telepet hivatásos építőipari vállalat húzza fel, de esténként és hétvégeken a leendő lakók is bedolgoznak abból a célból, hogy megismerjék egymást, és a saját kezük munkája is benne legyen a megvalósulásban.

Csehszlovákiában Z-akciónak nevezik az egyének, családok és brigádok felajánlásaiból álló munkastruktúrát, amely a nemzeti ünnepekkel kapcsolatos becsületmunkák-

tól a lakóterületi társadalmi munkáig terjed, de belefér az író-olvasó találkozók és a családi rendezvények szervezése és kiszolgálása is. A felajánlásokat aprólékos számviteli rendszerben számolják el, és helységek közti munkaversenyben mérik össze, majd a megyei tanácsok terveinek teljesülésével pipálják ki.

Ami pedig a nálunk talán legelterjedtebb formát illeti, ha egy nagyvállalat kongresszusi munkaversenyben vagy kommunista műszakban úgy ad több terméket, hogy *ennek révén* közvetlenül több jut valamilyen elhanyagolt szociális terület fejlesztésére is, úgy ez az ország boldogulásával való erkölcsi azonosulás kétségtelen példájának ismerhető el. Még akkor is, ha ezek a többletvállalások csak a vállalati tervek szintjén látszanak felbuzdulásból adódó többletnek, magasabb (terv-) szinteken bizony előre elszámolták már azt. E munkaakciók tehát kétirányúak, egyrészt a népgazdaság számára égetően fontos területeken hoznak többletmunka-ráfordítást, másrészt pedig hozzájárulnak felajánlott bérük elszámolható részének erejéig sok más, szintén égető szociális hiányhelyzet enyhítéséhez. Az előbbi: a népgazdaságot többletjövedelemhez juttató produktív munka, az utóbbi: szociálintegratív hatású karitatív tevékenység. Mármost fel kell azonban tételeznünk, hogy a kettő összekötése csak nagyon korlátozott esetekben lehet hatékony. Általában és elvileg a munkahely világának ösztönzését nem igazán érdemes összekötni a társadalom értékvilágára és az informális koordináció emeltyűire való apellálással! Legyen az anyagi ösztönzés színhelye a vállalat és a munkahely, a népgazdaság így is meg fogja találni a maga számítását. Az erkölcsi ösztönzés, a munkahelyi kollektívák erkölcsi ösztönzését is beleértve,[7] pedig kerüljön a maga helyére: az érintett társadalmi csoportok, lakóhelyi-szomszédsági, szakmai stb. csoportok saját életvilágának és kulturális javai fejlesztésének helyére.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy ezek az egyébként nem jelentéktelen energiákat mozgósító munkamozgalmi formák a forradalmi időszak egykori lendületének utóhajtásai, mai utánérzései. Ezért azután problematikusnak látszik egy konszolidált időszakban továbbra is összemosni a társadalmi munkát a munkahely világával, az anyagi ösztönzést az erkölcsivel, a rendszer-imperatívuszokból táplálkozó gazdasági szükségleteket a társadalmi életvilág késztetéseivel. A társadalmi munkát kisebb horderejű vagy lokális célokra és motívumokra érdemes irányítani, és nem a nemzet vagy a szocializmus ügyével való azonosulásra alapozni! Különben megtörténhet, hogy a nálunk amúgy sem tisztán instrumentális-célracionális rendszert még inkább „elfoglalják" egyes, partikuláris társadalmi csoportok életvilágából táplálkozó indítékok.

6. A modernizálódással együtt élő hagyományos munkaformák világa: az informális gazdaság

Az informális gazdaság magában foglal minden saját munkát, tehát *a)* a tőke közbejötte nélkül működtetett és *b)* nem a munkaerőpiacon értékesített munkabefektetések körét. A saját munka kategóriáját tehát az *önellátással* megegyező értelemben használjuk. Talán nem felesleges felhívnunk a figyelmet arra, hogy maga a társadalmi munka is önellátást testesít meg, ugyanúgy a rendszer által lefedetlenül hagyott szükségletekre irányul, mint például a kalákás házépítkezések. A sajátmunkás vagy önellátó szektor körvonalazására a legkézenfekvőbb példa a háztartási-házkörüli munka, de meg kell említeni a tagok ingyenes munkaereje alapján működő önkéntes társulások és egyesületek tevékenységét, a sokfelé terjedőfélben lévő ún. alternatív vállalkozásokat is, valamint a helyi társadalmakra jellemző segítő kapcsolatrendszereken belüli kölcsönösségek, kalákás munkacserék antropológiai struktúráját. E tevékenységek összessége alkotja az informális ökonómia fehér részét. A többi – árnyékgazdasági – összetevővel, így a működési engedély nélküli kistermeléssel, az adóeltitkolással vagy a munkaügyi rendelkezések megszegésével végzett feketemunkával nem foglalkozunk. Érdekességképpen még megjegyzem, hogy a saját munkának ebben az értelmezésében sok más, inkább a hiánnyal összefüggésbe hozott jelenség is más megvilágításba kerül. Gondoljunk például arra, hogy például az éttermi önkiszolgálás nem más, mint egy ellátási vertikumnak az olcsóbbság érdekében tett áthárítása, *kiszorítása* a vásárlók saját munkájára. Ugyanez a jelenség tapasztalható a hivatali ügyintézés egyes megoldásaiban, amikor az ügyfél kényte-

len gyorsítani az eljárást azzal, hogy maga hozza-viszi, beszerzi a dokumentumokat. Vagy a hiányhelyzeteknek az a viszonylag még legszerencsésebb megoldása, hogy egy helyen nagy biztonsággal lehet kapni valamit, szintén nem más, mint az áruterítésnek, a szolgáltatás egyik összetevőjének a vevők saját munkájára, utaztatására hárítása.

Azért tárgyalom az informális munkajelenségeket is e dolgozatban, mert egy sajátos, témánkba eminens módon beleillő – a társadalmi munka szociológiai meghatározását általánosítani képes – szempont egybefogja őket. E szempont pedig a saját munkán alapuló munkatevékenységek *cselekvéskoordinációjának azonossága.* Cselekvéskoordináción az interakciók stabil, szabálykövető egymásba illeszkedését érti a szociológiai cselekvéselmélet. Az egyéni cselekvés ily módon társadalmasul, tehát értelemösszefüggést hoz létre, ami azután a benne rejlő szándék érvényre jutásának hermeneutikai kezese mind a kommunikáló résztvevők, mind pedig a kívülállók megértési lehetősége számára.

Az európai modernizáció beindulása óta a gazdasági élet fokozódó mértékben rendszerintegrálttá vált. Manapság e folyamat már kiterjed a gazdaság túlnyomó részére, de nem egészére. A termelési viszonyok fejlődésének ez az útja tökéletesen azonos mértékben érinti az inkább tranzaktív (piaci elemekből felépülő) és az inkább redisztributív (tervgazdasági befolyásolással működtetett) gazdaságokat egyaránt, hiszen, amint ezt már definiáltuk, az állam és a piac egyaránt (al)rendszereknek számítanak. Mármost amiképpen az önkéntes társadalmi munkáról megállapítottuk, hogy a *munkavégző kedvnek segít,* ha leszakadhat a rendszerről, és céljait, munkamódszereit és szerveződési mintáit az életvilág kommunikatív struktúráiból merítheti, ugyanígy felvethető az adekvát cselekvéskoordináció problémája minden egyéb informálisnak megmaradott munkatevékenységgel kapcsolatban is, amelyek a gazdasági élet peremén, az informális

szektor bugyraiban tenyésznek. Az informális gazdaság ennyiben nem más, mint a modernizálódással együtt élő hagyományos munkakoordinációk világa.

Olyan gazdasági helyzetben, amikor csak egyenlőtlen fejlődésre, szelektív műszaki fejlesztésre van lehetőség, az önellátás szerepének újragondolása a modernizáció egyik előfeltételévé válik. Ha ugyanis azokat a szükséglettípusokat, amelyek saját munkával jobban elvégezhetők, makacsul a gazdaságra terheljük, ez sokat feleméstheti az előrehaladás erőforrásaiból. E kiszorítási effektusnak azonban feltételei, korlátai és törvényszerűségei vannak: ezzel foglalkozik az informális gazdaság kutatása. Az alábbi ábrával szeretném megvilágítani, hogy rendszer és életvilág párfogalma alapján milyen értelemben tekintjük az informális gazdaságot peremjelenségnek. Mielőtt állást foglalnék arról, mit lehet adekvát cselekvéskoordinációnak tartani, és hogyan működik közelebbről ez a kiszorítási effektus, röviden áttekintjük az informális ökonómiával kapcsolatos főbb szakirodalmi megállapításokat.

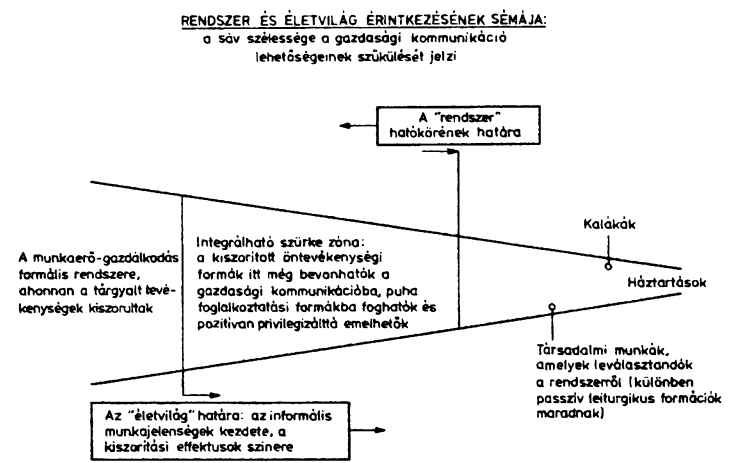

Sokan hangsúlyozzák, hogy az informális szektor növekvő jelenlétét és gyors növekedését elősegíti a jelenlegi magas adószint és a termelő folyamatok túlszabályozottsága. Az önkéntesen vagy kényszerű módon megnövelt szabad idő lehetőséget nyújt a nagyobb, munkahelyen kívüli, rendszerint otthoni aktivitásra. A rövidebb munkaidő, a hosszabb szabadság, a nyugdíjkorhatár folyamatban levő csökkenése a formális szervezeteken kívül végzett tevékenységek egyre szélesebb körét teremtette meg, amelyhez még – sok helyütt – a munkanélküliség is hozzájárul. A napjainkban végbemenő csendes feminista forradalom egyik fő eredménye, hogy míg tovább tart a nők fokozódó participációja, részkérése a formális munka világában, az újra növekvő fázisába lépett széles értelemben vett házilagos munka egyre nagyobb részét immár férfiak vállalják.

A legelterjedtebb becslés szerint a házilagos – de nem feltétlenül háztartási – munkavégzés a hivatalos munkaidő egynyolcad részét tette ki 1970-ben, és ez az arány a hetvenes évek végére kb. 30%-ra emelkedett.[1]

Bizonyos szociális juttatások is arra ösztönöznek, hogy egyes tevékenységek a tradicionálisabb munkakoordinációk irányában mozduljanak el. Ez különösen érvényes a betegség idejére történő folyamatos táppénzek, munkanélküli-segélyek, járulékos jóléti juttatások és korai nyugdíjak esetében. Nagy a kísértés, hogy az emberek „visszaéljenek" az ilyen juttatásokkal, ha magasabb jóléti szintet vagy – ami nem ugyanaz – talán magasabb jövedelmet is elérhetnek úgy, hogy a szociális juttatások mellett otthon egész embert kívánó informális tevékenységet is végeznek.

Mivel feltételezések szerint a házi munkavégzés negatívan hat a formális munkaszervezet munkaerőkölcsére, sőt újfajta munkavállalói stratégiákat is lehetővé tesz, a kutatók hajlamosak a fentebb felsorolt esetekben „visszaélésről" beszélni, és arra a következtetésre jutni, hogy a folyamatot meg kell

állítani és vissza kell fordítani. A tervek szerint szinte az egész gazdaságpolitikát felül fogják vizsgálni, hogy az informális tevékenységet vissza tudják édesgetni a szabályos kisvállalkozói keretek közé.

Feltételezésem szerint azonban itt mélyrehatóbb és állandóbb okok játszanak szerepet.

Meggyőződésem, hogy az informális tevékenységek a gazdaság önálló, sui generis szegmentumát alkotják, és még a legfejlettebb társadalmakban is határozott, egyedülálló, a többi gazdasági szférával *ugyan konkuráló, ám defenzív* funkciót töltenek be, a szükségletek speciális helyettesítő jellegű csoportját elégítik ki. Az ilyen igények kielégítésében a termelékenység és a rentabilitás amúgy sem fejthetik ki a gazdaság formális szférájában szokásos ökonomizáló hatásukat. A gazdaságpolitika felülvizsgálása az informális ökonómia szempontjából tehát inkább arra lehet jó, hogy jogaiba helyezhet és emancipálhat valamit, aminek társadalmi funkciója van, és ennek ellenére eddig ellenőrizhetetlen és a nyilvános gazdasági kommunikáció számára hozzáférhetetlen struktúrákban folyik.

Egyes időmérlegek tanúsága szerint a nem piaci gazdasági tevékenységekre a főmunkaidővel összehasonlítható nagyságrend jut már bizonyos lakókörnyezetekben, bizonyos időszakokban és bizonyos rétegeknél.[2] A terjedés okait három szempont szerint csoportosíthatjuk: a reáljövedelem és a társadalmi juttatások csökkenésekor keletkezett sajátos hiányhelyzet kényszerhelyettesítése saját munkával; az első gazdaság munkahelyteremtő képességének gyengeségeire adott válaszként, a társadalombiztosítás nagyhálózatát – olykor élősködő módon is – megcsapoló spontán munkakultúra kishálóinak szövögetése; valamint a szabadidő-felhasználás és az „alternatív" fogyasztás egyes minőségi, kreatív formáinak terjedése.

A piachoz igen szorosan kapcsolódóan – hol annak telje-

sítményelmaradásaira adott válaszként, hol pedig annak a túlformalizáltságból adódó korlátaira adott válaszként – elválaszthatatlanul működnek a munkavégzés túl könnyen szem elől tévesztett öntevékenységbeli struktúrái is.

Hadd emlékeztessek arra a sok helyütt olvasható „felvilágosító" plakátnyomtatványra, amelyben arról a hippokratészi gondolatról értesülünk, hogy a kórházi dolgozók gyógyító munkája mellett az egészség megőrzése céljából szükség van mindenki saját megelőző tevékenységére is. Valóban minden *ellátás típusú* munkához elengedhetetlenül tartozik valami csekélyebbnek látszó, de elmaradása esetén a szükségletfedezést meghiúsítani képes öntevékenység is. Márpedig végső általánosításban minden katallaktikus munka egyben „ellátást" jelent, annak paternalisztikus, gondoskodó felhangjai nélkül. Gondoljunk csak arra, hogy teszem azt a kenyérgyárak és pékségek működése a vásárlók (vagy inkább a tanácsi iparfelügyelet) számára ellátási kérdést jelent, sőt beszélnek az ún. alapellátás lehetséges körét messze meghaladó értelemben gépkocsiellátásról, lakásellátásról, sőt kulturális ellátásról is. Világos, hogy itt semmi másról nincs szó, mint hogy lehet-e kapni valamit vagy nem, működik-e a piac vagy nem. Azt lehet mondani tehát, hogy katallaktika és allaktika,[3] ellátás és önellátás gyakran komplementerei egymásnak, sőt bizonyos mértékben helyettesítések is bekövetkezhetnek. Mindenféle szükséglet, ha elláthatóságát vizsgáljuk, tartalmaz egy katallaktikus és egy öntevékenységbeli faktort és ezek egyike sem lehet soha zérus. A két tényező egymáshoz viszonyított aránya egészen alapvető szociokulturális mintákhoz, életvilágbeli evidenciákhoz kötődik, tematikussá csak akkor válik ez az arány, ha elmozdulás vagy kényszerhelyettesítés következik be. A gazdasági élet gyökeres átrendeződései manapság e komplementer struktúrák megszokott arányait sem kerülik el.

Ilyen életvilágunkbeli evidencia erejével működő minta a *háztartásban kialakuló házastársi szerepek* (gender roles) beállása, aminek egyik fontos magyarázó változója lehet a gazdasági tevékenységek itt felvetett „allaktikus saját értéke". A háztartásbeli sajátmunka-kifejtés terheinek megoszlása, az egyéni időmérlegek társadalmi mintákat követő megoszlása munkaidő és szabad idő (a legtöbb esetben értsd: a formális és az informális munka világa) között egyaránt ilyen mélystruktúrákra vezethetők vissza. A sajátmunka-részarányok újonnan tapasztalt megnövekedése alaposan megterheli a nem is olyan régen kialakult, „középosztályi" emancipálódott családbeli munkamegosztási szabályokat. Azt hiszem új, rafinált munkavállalási stratégiákra kell felkészülni, amelyekben a katallaktikus feltételek szigorodásával párhuzamban a saját munka egyes célszerű formái igen versenyképessé válhatnak. E stratégiák pedig jócskán újradefiniálhatják azt, hogy mi minősül emancipált háztartási tehervállalásnak, ha egyszer elavulttá válik az az éppen csak mégszokott felállás, hogy mindkét munkaerőpiaci kereső igyekszik részt vállalni a házi munka terheiből, persze a háziasszonyok némileg nagyobb terhelésével. Az ilyen-olyan megfontolással táppénzcsalástól munkakörmegosztásig (job-sharing), a munkahelytől távol maradó, informálisan otthon dolgozó házastársak között a legszélsőségesebb új szituációk sem elképzelhetetlenek.

Azokban a konszolidáltabb gazdaságú országokban, ahol a második gazdaság nem emészti fel a szabad idő zömét, egyre terjed a standardizált késztermékfogyasztás önkéntes helyettesítése saját képre formált, egyedileg barkácsolt termékekkel a bútoroktól a szabadidő-eszközökig. Az effajta intencionális, nem kényszer-helyettesítő sajátmunka-növekedés mögött ezekben az esetekben az „életminőséggel" összefüggő meggondolásokat találunk. Ezek közös lényege az, hogy amiképpen infrastruktúra nélkül nincsen

termelés, úgy szükséges a hozzáadott öntevékenység ahhoz, hogy a konzumfogyasztásból életminőség válhasson.

Ebben a mi megközelítésünkben a két, egymással versengő konstitúciós logika közvetlenül a szükségletek szempontjából, a szükséglet fedezéséhez való hozzájárulásuk szempontjából vetődik fel. A formálisan konstituált, rendszerszerű keretek között folyó munkavégzés, bármely szükséglet viszonylatában tekintsük is, szükségesnek, de sohasem kimerítőnek fog bizonyulni. Ezért a szükségletkielégítésben mutatkozó hiányosságok az esetek egy részében éppen ennek a faktornak a jogosulatlan kizárólagosságából fakadnak. Ahogyan a hívő ember üdvözüléséért nem kezeskedhet az egyházi szervezet önmagában a nyáj hitbuzgalma nélkül, úgy meglepően sok hiányhelyzet feloldásának titka rejtőzik a gyakran *fogalmi mejelölés híján való,* névtelen, de jellegzetes társadalmi kontextusokba ágyazódó öntevékenység felelevenítésében. Amiképpen a betegségepizódok többsége is a családi otthon keretei között zajlik le, és a házipatika kompetenciájával oldódik meg, professzionalisták és műintézeteik közbejötte nélkül, úgy minden ellátást igénylő szükségletről – a közbiztonságtól a városi hóeltakarításig – kimutatható, hogy kizárólagosan formalizált megközelítésben csupán tökéletlenül válik kielégíthetővé. A vagyonbiztonság fontos őre például a rendőrség, de ahol ez igazi probléma, ott egyre nagyobb súlyt helyeznek az önkéntes szomszédsági kapcsolatokból nyerhető biztonságérzésre is. Vagy például az oktatás fő helye a mai társadalomban az iskola, mégis mindenki életvilágában sok olyan pedagógiailag közvetlenül nem megcélozható készség van, amit inkább az anyanyelv módjára, a mindennapi érintkezési viszonyok során érdemes tanítani.

Szemmel láthatólag létezik tehát egy olyan komplementer öntevékenységi faktor, amely nélkülözhetetlen módon járul hozzá egy-egy szükséglet kimerítéséhez. Ebből a szempont-

ból a kolonizációs tézis[4] áttűnik a közösségeknek és általában mindenfajta öntevékenységnek a modernizálódott társadalmakban tapasztalt visszaszorulásáról szóló megállapításba, és azoknak a *„kishálóknak" az elnyomorodását* fogja jelenteni, amelyeket a sajátmunka-szükséglettől leginkább érintett kollektívák és háztartások fejlesztenének a piacon nem értékesíthető munkakultúrájuk kifejthetősége érdekében. Itt csak utalhatunk rá, hogy a segítő kapcsolatrendszerek megszövődésének legfőbb gátjai a művi környezet kreatív, gazdálkodó tevékenységet kizáró hatásaiban rejlenek. Bizonyos például, hogy a nagyvárosi belterületek hóeltakarításának saját munkára alapozott megoldását a lakókörnyezet személytelensége akadályozza. Egy ilyen kizárólagosan kommunális rendszerként működtethető környezetben a házmesterek többletmunkáján kívül csak a kerületi-lakóbizottsági mozgósítás rosszízű formája jöhet szóba, mert a művi környezetbe egyszerűen nincs beleépítve semmi, amihez az életvilágbeli késztetés kapcsolódni tudna. A lakókörnyezet társadalmilag elfogadott definíciójába a munkakultúra kifejtésének színhelyeként ma még legfeljebb egy garázs fér bele, igaz ezek jótékony hatását a barkácsolásban nehéz lenne túlbecsülni. Kaliforniában a génsebészet mesterei is garázsokban kezdték. Hasonlóképpen akadályozott a gazdasági rendszer oldaláról a helyi társadalmat alkotó kapcsolatrendszerek egyéb fő elemének, a reciprok munkacsere és a közösségi társadalmi munka hálózatainak kiépülése is. Mint a kolonizációs tézis egy paradigmaszerű példáját, jelzésszerűen megemlítem a munkaidővel kapcsolatos foglalkoztatáspolitika egyik alapvonását.[5] A mai gazdaságok sokkal kevésbé állnak ellen a munkabérek növelésére irányuló nyomásnak, mint a munkaidő csökkentésének. A termelékenység növekedése esetén ugyan mindkét eljárás változatlanul hagyná a vállalati jövedelmezőséget, mégis fennáll a megkülönböztetés. A bérnövekedés ugyanis javítja a

piac felvevőképességét, a munkaidő-csökkenés viszont legalábbis változatlanul hagyja, de az *informális tevékenységek helyettesítő hatása* miatt inkább csökkenti azt. A nem piacon értékesülő munkatevékenységek lehetséges versenyének akadályozása ily módon is megnyilvánul tehát. Erre a kérdéskörre az utolsó fejezetben még visszatérünk. A művi környezet és a foglalkoztatás rendszerének merevségeiből fakadó gátak mellett szóvá kell tennünk, hogy az újraelosztási mechanizmusok és szélesebb értelemben az állami paternalizmus minden formája is – számos előnye mellett – kifejezetten hátrányosan hatnak a helyi kishálók megszerveződésére. A skandináv országokban például, ahol – főleg szociálpolitikai vonatkozásban — közismerten erősek a redisztribúció hagyományai, és ezt polgári oldalról sem veszélyeztetik, az ingyenes és közcélú társadalmi munka valósággal gúnyszónak számít[6] hasonlatosan ahhoz, ahogy Kelet-Európában viszonyul a társadalmi tudat ehhez a közízlés ellen való nyűgös jelenséghez, minden, inkább a tömegpropaganda szintjén megrekedt publicisztikai ösztönzés ellenére.

Napjainkban azt tapasztaljuk, hogy a társadalomtudományokban egyre inkább tudomásul veszik és értékelik az informális szférák újra felfedezett szerepét. A saját munka új dimenziót nyitott, amelyet meglehetősen elhanyagoltak a jóléti állam gyors felfejlődésének időszakában. A formális szervezeteken kívül végzett munka ma már gyakran figyelemre méltó szerepet játszik az életviszonyok és életkörülmények alakításában. A jóléti állam elhúzódó válságával kapcsolatosan egyre nagyobb figyelmet szentelnek a közösségi–önsegélyező és társadalmi munkának is, mint a modern lét elhanyagolt *megélhetési tényezőinek*[7]. Egyre jobban elismerik a saját munka és szélesebb értelemben a társadalmi részvétel növekvő jelentőségét és jóléti ráfordítások teljesebb, új kombinációjának kialakításában, amelyet állami

szervek és helyi jellegű természetes kapcsolatrendszerek egymást kiegészítve teremthetnek meg. A kettő arányának és súlyának megállapítása még előttünk áll, és a legfejlettebb társadalmakban egy beinduló, el nem dőlt politikai játszma részét képezi.

A személyközi segítő kapcsolatrendszerek fontosságának terjedőfélben levő hangsúlyozását – a közösségek iránti, korábban megnyilvánuló érdeklődés helyett – a tudományos gondolkodás egyik paradigmájának változása magyarázza. A modern társadalmakban az egyént kevésbé köti az előre elrendelt társadalmi helyzet, innen származik a „közösségek hanyatlásának" elmélete. Ezzel ellentétben, a kapcsolatrendszerek jelenlegi ünneplése és az életvilág kezdődő vizsgálatai a tudományban a társadalmi integráció olyan felfogását vezették be, amely megerősítheti a közösségek által meghatározott és kétségtelenül elmúlófélben levő hagyományos integráló erők figyelembevételét. A segítő kapcsolatrendszerek ismerősök többé-kevésbé önkéntes, véletlen csoportjait jelentik, amelyeket az együttműködési készség és interakciós sűrűség alapján lehet mérni, és egyéni választások és preferenciák szerint épülnek fel. A modern életstílus és kommunikációs lehetőségek révén az összetartozó kapcsolatrendszer-teremtés szinte függetlenedhet a térbeli összetartozástól és a társadalmi rétegződés szinte teljes skáláján jelentkezhet. Az ily módon összetartozó emberek is generálnak egy *közös életvilágot*, tekintet nélkül közvetlen lakóhelyükre, és abban mintegy gyökeret eresztheznek anélkül, hogy a számukra rendelkezésre álló formális közösségeket kizárólagos fontosságúnak ítélnék. Ami valóban lényeges, az a kölcsönösen fejlesztett és fenntartott életvilág a számukra közös társadalmi valóság egyező felfogásában, a gyermekek szocializációjában és az örökölt kulturális értékek (köztük a munkakultúra) megőrzésében és gyakorlásában.

Az informális gazdaságban, ahol a gazdaság már a mindennapi kultúrával érintkezik, a szociálintegratív erők felváltják a gazdasági hatóerőket, és a szükösség logikája megszűnik érvényesülni. Ennélfogva nagyon speciális eljárásmódra és adekvát megközelítésekre van szükség, ha meg akarunk felelni az egyre terjedő informális szektor kihívásának. A teljesítménycserék informális kapcsolatrendszereit úgy kell tekinteni, mint a modern tömegtársadalomban a közösségi kötelékek egyik utolsó megmaradt lényeges mozgatóit, és ennek megfelelően minden eszközzel támogatni kell további kiépülésüket!

Felfogásom szerint a teljesítménycsere ma még inkább esetleges kapcsolatrendszerei a társadalmi munka néhány ideillő válfajával és az alternatív váltakozások egynémely tanulságával együtt egyfajta továbbfejlesztésre váró „*puhább*" (az önellátást a keresőtevékenységgel kombináló) *foglalkoztatási formákat* képeznek.[8] E továbbfejlesztést azonban e „puhaság" határozott megőrzésével képzelem el. Ennek az lehet a garanciája, hogy integrálni próbálunk ott, ahol a gazdasági nagyrendszernek bizonyos legitim érdekei mutatkoznak a saját munkával kapcsolatban. Ezek az érdekek mindenekelőtt foglalkoztatáspolitikaiak lehetnek, és a nagygazdaság küszöbönálló radikálisabb munkaerő-gazdálkodási fogyókúrájához kapcsolhatók. A gyermeknevelési díj és szabadság mintájára egyéb (puha), tehát az önellátást a szélesebb gazdasági érintkezésbe integráló foglalkoztatási konstrukciók is kialakíthatóak, amelyek az első gazdaság szempontjából pufferekként, a munkahely elvesztésekor előtérbe kerülő biztonsági hálóként működnek. A sikeres integráció voltaképpen a szélesebb gazdasági kommunikációba bevont, integrált alternatív munkabefektetési alkalom kialakítását jelentené a munkaerőpiac várhatólag egyre sebezhetőbb résztvevői számára. Az ilyen értelemben vett integráció legalább (és legfeljebb) olyan mértékben tenné

foglalkoztatássá az informális munkát, ahogyan pl. a háztájik és szerződéses üzletek ma tulajdonjogilag (és statisztikailag) a szocialista szektor részének számítanak. Az utolsó két fejezetben kísérletet teszek egy, a „puha foglalkoztatást" megalapozni kívánó elmélet körvonalazására.

Az informális ökonómia másik nagy szeletével, a katexochén társadalmi munkával kapcsolatban a *cselekvéskoordináció helyénvalósága* éppen ellenkező irányú feladatokat kíván. Sok esetben, ezekre kitérek a következő (7.) fejezetben, amikor az életvilág-indíttatás önmagában vett érték és tökéletesen elégséges motiváció lenne, mégis azt látjuk, hogy a rendszer jócskán „rátenyerel" a társadalmi munkavállalások forrásaira és formáira. Ebben az esetben integráció helyett dekolonizációra van szükség.

A „puhább" struktúrák olyan, társadalmunkban jelenleg *lappangó foglalkoztatáspolitikai eszközt* jelentenek, amely a mai szerény keretek közt is képes arra, hogy a gazdasági tevékenység elfogadott és dicséretesen bővülő intézményes kereteit egy további fontos lépés megtételével a marginális munkaerő sajátos, kulturálisan determinált foglalkozási igényeihez igazítsa: úgy gondolom, a „puhább" struktúrák letisztult formában életre hívhatnák a tájjellegű szakmai készségek és helyi kulturális adottságok jelenleg rejtett tartalékait, és így megteremtenék azt a nagyon is hiányzó alkalmat, amely segítené a munkaerőpiac hátrányos helyzetűit, hogy a formális munkafeltételek várható radikális keményítése esetén is megőrizzék munkájuk, szociális státusuk és talán ezzel emberi méltóságuk folytonosságát.

7. A mai magyar helyzet körvonalai

A mai magyarországi helyzetet illetően, részletezőbb empirikus vizsgálódások híján, inkább csak meglevő fogalmi apparátusunkat működtetve és a legszembeötlőbb példákat felsorakoztatva a következő formálpragmatikai indíttatású diagnózist lehet felrajzolni. A gazdasági környezet, a szabadidőhelyzet alapjában nem kedvez ma a hagyományos értelemben vett társadalmi munkának. A bizonytalan és kiegyensúlyozatlan gazdasági helyzetben az állam ma is inkább nyúl az adóprés, sőt gyakran akár a kizsigerelésig menő tartalékokra vadászás eszközeihez mind vállalataival, mind polgáraival szemben, semmint hogy élne inkább az anyagi ösztönzés, érdekeltségvállalás és a személyes felajánlás útján is előhívható többletteljesítmények opciójával. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ez mindeddig nem lépett át bizonyos tiszteletben tartott határokat, az állam nem kívánja reintegrálni a hatvanas évekkel kezdődően többé-kevésbé újrakonstituált társadalmat, *és ami nem ugyanez:* a rendszer-integráció fokozódása sem fenyegeti elnyeléssel az életvilág és az informális szabályozás valamennyi megmaradt erőterét. Nem szűnt meg a bizalom minden forrása, lehet még mindig építeni a szociális integráció sok motívumára. Helyzetünk minden ambivalenciáját magában foglaló, mégis szép példája volt ennek a szentesi kórház 1,4 millió forint értékű külföldi vesekő-eltávolító műszerének megvásárlása az egyévi próbaidős bérlet után társadalmi összefogással, pluszműszakokkal és pénzadományokkal összegyűjtött pénzből. Azért említem ezt az egészségügyben ma már meglehetősen elterjedt forráskiegészítési megoldást az *állampolgári bizalommal* kapcsolatban, mert nem tartom véletlennek, hogy az ilyen akciók során a felajánlást tevők nem

feszegetik azt a kérdést, hogy miért éppen az ilyen egyértelműen égető esetben mutatkozik megingathatatlanul keménynek a költségvetési korlát, amikor pedig – a szűkebb szakmai közvéleményen túl is köztudomásúlag – a népgazdaság más ágazataiban milliárdos nagyságrendben hiteleznek meg bizonytalan kimenetelű fejlesztéseket, teremtenek pénzt „átmeneti" fizetésképtelenségek áthidalására.

Azzal kapcsolatban, hogy előreláthatólag kiktől lehet várni több társadalmi munkát, a következő rétegspecifikus észrevételeket tehetjük. Tömegekre azonnal nem lehet számítani, hiszen nemcsak hogy nem stabilizálódtak az elosztás és közteherviselés arányai, de még annak is tanúi vagyunk, hogy a sok helyütt visszavonuló szociálpolitika helyét háztartási saját munka kénytelen kitölteni. Ugyancsak sok időigényes, nem piacon értékesített saját munkát tapasztalhatunk az áremelkedésekkel lépést tartani nem tudók részéről. Ez az új folyamat éppen azt a szabadidő-komponenst csapolja meg, ami konszolidáltabb viszonyok között éppen a társadalmi-közösségi orientáció záloga. Rá kell azonban ezzel a feltételezett szabadidő-tényezővel kapcsolatban mutatni arra, hogy a mi viszonyaink között, ahol a *társadalmi munkavégző hajlandóság* mérésében nem elhanyagolható torzító befolyást kell tulajdonítanunk a rendszer-imperatívuszokból származó indíttatásoknak, a szabadidőkorlát nem egyértelmű: sok társadalmi munkát nálunk a közismert módon alaposan leterhelt bányászok és vidéki építőipari kisiparosok végeznek.

Speciális rétegek azonban mindenképpen számba vehetők. Ahogyan az ötvenes-hatvanas években a jól menő kisiparosoknál gyakorta ott lógott a falon a kiváló társadalmi munkát elismerő és hatósági védelmet sugalló emlékplakett, úgy lehetne – konszolidáltabb viszonyainkhoz inkább méltó módon – megnyerni a mai nagy jövedelműeket egyes akciók támogatására, alapítványok kezdeményezésére. A gazda-

gabb vidékeken máris terjed, hogy azok, akiknek „taxiórája" igen gyorsan jár, inkább megváltják pénzzel a településfejlesztési társadalmi munkát.[1] Továbbá, amiképpen a középosztálybeli családanyák világszerte fő résztvevői az önkéntes egyesületeknek, úgy jöhetnek még szóba a háztartásbeliek és a nagyszülők.

Ha a forradalmi időszakot úgy értékeltük, mint ami a minél maradéktalanabb rendszer-integráció kedvéért kiküszöbölte vagy uniformizálta – régiesen szólva: gleichschaltolta – a szociális integráció kívánatos sokféleségét; a társadalmi munkák szempontjából ideálisnak tekinthető állapotot pedig úgy jellemezzük, mint kiegyensúlyozott és stabil gazdasági környezetben és konszolidálódott, minél sokszínűbb társadalmi környezetben megvalósuló, a sajátunknak érzett közösségért végzett, személyiségünkből fakadó felajánlkozást, akkor a mai magyar állapotokat valahova a kettő közé helyezném, és a *betervezett felajánlások* korszakának nevezném. A munkaakciók már nem mindig rendszerintegráltak, de még nem mindig kritizálhatók, hiszen nem mindig kommunikatív módon előállított, kialkudott egyetértés szolgál alapjukul.

A továbbiakban arra vállalkozunk, hogy különösebb empirikus igény nélkül pusztán fogalmi megragadásukra támaszkodva összegyűjtsük azt a néhány alapvető, intézményesedettnek mondható struktúrát, amely a mai Magyarországon meghonosodott, és akár történeti gyökereinél fogva, akár logikája alapján társadalmi munkának tekinthető. Mindenekelőtt a *településfejlesztésben kifejtett társadalmi munkát* kell említeni. Ezt mind történeti gyökerei, mind intézményi megoldása, mind pedig statisztikai nagyságrendje fő példánkká avatja. A gyökerek minden bizonnyal azzal a Webernél feldolgozott struktúrával jellemezhetők, amely szerint egy adott, szociológiai kohéziója[2] szerint jól definiálható közösség – jobb híján itt is lokálpatriótáknak nevezzük

őket, pedig a hangsúly a patriotizmusnál sokkal közvetlenebb kötődésre, a széles értelemben vett együttlakásból származó együttes érdekeltség és a tulajdonosi érzés közé eső motívumokra kell essék – a maga rendszeres, de nem feltétlen többletteljesítményeivel érezhető módon kiegészítheti azokat az infrastrukturális fejlesztési forrásokat, amelyek magasabb gazdasági összefüggésekbe illeszkedvén, náluk meghagyhatók vagy nekik juttathatók. Itt most nem foghatunk bele abba a speciális kérdéskörbe, hogy mennyiben érinti ezt a fajta társadalmi munkát, illetve a vállalási hajlandóságot az, hogy a településfejlesztés juttatásalapon szerveződik (regionális redisztribúció) vagy alapvetően saját anyagi forrásokra támaszkodhat (területi önkormányzat). A lényeg számunkra az, hogy egy (kis)településen így is, úgy is meglehetős biztonsággal adottnak lehet venni az évről évre rendelkezésre álló és infrastrukturális fejlesztésre fordítható keretösszegeket, illetve ami ehhez még hozzátartozik: vezetőik lobbyzási képességét. Ennél többet pedig csak saját munka hozzáadásával érhetnek el.

Ami a nagyságrendet illeti, rendelkezésünkre áll néhány, igaz, bizonytalan számbavételi eljárással megállapított adat[3] az utóbbi években a településfejlesztésben végzett társadalmi munka nagyságáról. Alapvetően ugyanis két különböző megoldást lehet választani az értékbeni elszámolás céljából, akárcsak a statisztikai nyomon követést illetően már nagyobb hagyományokkal rendelkező háztartási munka esetében. 1. megkereshetők a vizsgált tevékenységek beárazott, kvázi-szabadpiaci megfelelői, és ekkor a keresett értékösszeget a megtakarított tanácsi költségek fogják megadni; 2. de értékelhetjük a társadalmi munkát elvileg másképpen is: a foglalkoztatott személyek első gazdaságbeli órabérét, egy „feláldozott" órára eső átlagos keresetét beszorozzuk a társadalmi munkában eltöltött időráfordítással. Így e tevékenységtípus ún. „opportunity cost"-jához jutunk el.

TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI TÁRSADALMI MUNKA
a IV–V. ötéves tervben és 1981–1982–1983–1984. évben

	Összes munka millió Ft-ban	Egy lakosra jutó Ft-ban
1971–1975 éves átlag	7 404	710
1976	2 656	251
1977	3 224	304
1978	3 822	358
1979	4 665	436
1980	5 651	528
1976–1980 éves átlag	20 018	1877
1981	6 749	630
1982	8 546	796
1983	10 606	992
1984	12 738	1194

Forrás: HNF-közlés

Elméleti problémát a településfejlesztésben végzett társadalmi vállalásokkal kapcsolatban nem is annyira a statisztikai számbavétel vet fel, mint inkább az intézményesülés e módjának szociológiai összetevői. Arra gondolok, hogy a társadalmi munka meglehetősen szigorú szabályozás keretében illeszkedik be a tanácsi igazgatásba. A helyi tanácsok „megtervezik" a társadalmi munka várható intenzitását, akcióprogramokban előre számolnak olyan létesítményekkel, amelyről tudják, hogy lakossági saját munka fogja megépíteni azokat. Így vesz részt fásításban, hulladékgyűjtésben, emlékművek ápolásában, „tisztasági hónap"-mozgalmakban és parkosításban évente sok száz ezer ember Magyaror-

szágon. Kecskeméten például egyedül a 40. évfordulóra 40 000 fát ültettek el ily módon.

Olyan megkötéssel is találkoztam már, hogy bizonyos értékhatár fölött a tanács nem engedélyezi a társadalmi munkát. Feltételezhető tehát, hogy egy-egy akció tervének felmerülésében nemcsak a lakosság vállalási hajlandósága, hanem rendszer generálta intézményi elvárások is szerepet játszanak. Mármost nem gondolom azt, hogy a gazdasági tervezésnek a vállalati szférára irányuló része különösebben pontosan képes megbecsülni akár a legjobban monetarizálható folyamatokat is, ám mindenképpen állítom azt, hogy a *társadalmi munka természetének* baljós irányítási reflexekből táplálkozó félreértése az, ha e tevékenységekkel ugyanúgy számolnak, amint ez egy vállalat outputjával, adófizetési képességével stb. szokás. Még akkor is, ha világos, hogy egy-egy társadalmi megmozdulást a tanácsnak ki kell szolgálnia építőanyaggal, szakmai-művezetési kompetenciával és szervezési erőfeszítésekkel. A társadalmi munka azonban olyan sajátosan meghatározatlan, Janus-arcú struktúra, hogy ha elhalványulnak a résztvevők életvilágából táplálkozó indíttatások és mindenféle egyeztetésnek elébe vágva, túlságosan közvetlenül érvényesülnek a fentről jövő késztetések, akkor a dolog óhatatlanul áttűnik egy olyan kényszerfigurációba, amelyben már nem lehetünk bizonyosak, hogy mindenki feltétlen evidenciakénti azonosulásérzéssel vesz részt benne. Ráadásul valamennyire is igényes feladatok esetében a *szakmunka-szakirányítás, illetve a fizikai munka-végrehajtás elemeinek merőben újszerű, sajátos kombinációjára* van szükség, amely eltér a formalizált szervezetekben begyakorolt irányítás-végrehajtás, szakmunka-segédmunka mintáitól. Feltételezem, hogy ahol élő helyi társadalom alakult ki, ott a gyakorlat már spontán módon sok helyütt kitermelt sok olyan kombinációs megoldást, amelyek jobban illeszkednek e tevékenységforma önkéntes

és pusztán használati értékek létrehozására irányuló jellemzőihez.

Ugyanennek a problémának egy másik oldala az, hogy ismeretes módon a nagyobb településeken sokkal nehezebben mozgósítható a lakosság a településfejlesztésre. A társadalmi munka értéke sokkal nagyobb az ún. nem kiemelt településeken, megközelíti, sőt néhol el is éri a központi fejlesztés összegét. Budapesten viszont, ami persze a másik véglet, a központi fejlesztési erőforrásoknak csupán kis részét teszi ki.[4] Minden település művi környezet, a város azonban sokkal inkább az, mint a természettel való organikus kapcsolatukat jobban megőrző falvak, ahol emellett még vannak bizonyos élő hagyományai a településfenntartásban a saját munkának is. A rendszerek, így a kommunális rendszerek is egyelőre kevésbé *reszponzívak a laikus közreműködésre*. Persze a városi társadalmi munkának megkülönböztető sajátosságai vannak a kisebb településekéivel szemben. Például, amint erre az útra a közelmúltban rátalált sok nagy múltú város: Városszépítő Egyesületbe kell tömöríteni az érdeklődőket, így a kezdeményezések jobban előhívogathatók. Továbbá, a településfejlesztési akciók szinte kizárólagosan tanácsi kezdeményezésűek. Ha nem, akkor nem is kerülnek bele a statisztikába, így a fent közöltbe sem. Márpedig egy városi tanács vagy Budapesten egy kerületi tanács túlságosan hivatalszerű apparátus ahhoz, hogy igazán fogni tudná a városokban is lappangó közösségek jelzéseit. Pedig életviláguk veszélyeztetettségével és környezetük ártalmaival kapcsolatban e közösségek világszerte generálódó- és felaktiválódófélben vannak. E jelzések vételére ma még hiányoznak nálunk a közvetítő láncszemek a „rendszer" és *életviláguk kereteinek alakításában tevőleges közreműködésre kész* helyi közösségek között. A legtöbb, amit nálunk az adekvát cselekvéskoordinációval kapcsolatban hallani lehet, hogy a legjobb az, ha a társadalmimunka-

célok összehangolását a tanácsok végzik, a mozgósítást pedig – lévén ez nálunk politikai természetű dolog – a népfront szervezetei. Ezt a megközelítést, különösen pedig az egyre szükségesebb átmenetet a mozgósításról a jelzésvételre bizony még lehetne finomítani.

Az egyesületi élet mai problémái – még mindig kevesen vannak,[5] illetve közülük néhány kifejezetten ágazati irányítás alatt működik – az egykori virágzás szomorú kontrasztjaként jól jelzi, hogy a mai politikai konszenzus és publicisztikai ösztönzés ellenére az intézményrendszer csak válogatva fogadja az egyesületi társadalmi munkát, amely, tegyük hozzá, olykor jótékonyan tehermentesíti a közpénzeket és állami szerveket, részkérdésekben viszont olykor, természetből fakadóan, ki-kihívja azokat.

A munkamozgalmakhoz részben hasonlítható, részben azonban sajátos megkülönböztető jegyekkel bíró, nagy múltú akciósorozat nálunk a *diákmunka,* diáksegítség. A foglalkoztatás fő színtere – egyenlőre még – a mezőgazdaság: nyáron és ősszel együttvéve mintegy félmillió tanuló dolgozik, 20 millió munkaórát teljesítve. A foglalkoztatás három fő struktúrája az építőtáborozás, az őszi mezőgazdasági munka és a szakmai gyakorlat. Minden részletezőbb elemzés nélkül leszögezhetők a következők: történetileg úgy alakult, hogy ebben az önmagában is sokszínű jelenség együttesben alaposan összekeveredtek az *enthuziazmus,* a pusztán rendszer-imperatívuszokból táplálkozó – de még legitimációs kísérletekkel sem motivált – *passzív leiturgiázás* és a *munkára nevelés* elemei. Az ifjonti lendületre és teherbírásra támaszkodást itt helyénvalónak érezzük, kiváltképpen akkor, ha sikerült biztosítani a „happening-jelleg" megvalósítását annak valamennyi rafinált, modern hangulatkeltő módszerével együtt. Ez ennyiben tökéletesen politikamentes dolog. Az ideológiai háttér alkalmi megfogalmazása is vonzó lehet és erősítheti az építőtáborozás önkéntes jellegét,

feltéve, ha helyet kaphatnak a mindenkori népfrontkeretek közé meginvitált – ma már olykor egészen sokrétű és alkalmanként explozív gondolati tartalmakat hordozó – társadalmi platformok is, gondoljunk például a „zöld" ideológiával jótékonyan – hogy ne mondjam: ügyesen – kacérkodó környezetvédelmi táborok sikerére. Ami a diákmunka leiturgikus vonásait illeti, ezek természetesen a nagyvállalatok munkaerő-gazdálkodásának hiányosságaira, a munkaerőhiány köntösében jelentkező, de sokkal inkább ösztönzési elégtelenségekre visszavezethető teljesítményhiányra utalnak. Feltételezem, a foglalkoztatási viszonyok elkerülhetetlen keményítése és a keresletkorlátos gazdálkodásra való remélt fokozatos áttérés kiküszöböli majd e vonásokat is, hiszen a munkaalkalmak meggyérülésével a nagyvállalatok sem lesznek tovább munkaerőt minden korlát nélkül felszívó, költségérzéketlen komplexumok vagy ami ugyanaz, nagyobb kereslet támad majd bizonyos rétegekben e munkaalkalmak iránt is. Erre mutat a hagyományos táborok mellett olyan speciális, szakirányú ifjúsági foglalkoztatási formák megjelenése, mint a balatoni gyümölcsértékesítő táborok (hathetes üzemelés alatt 1 600 000 forintos forgalommal) a diákok olcsóbb szálláslehetőségét elősegítő építőtábori hotellánc (1985-ben 10 000 vendégéjszakával), a szombathelyi építőtábor lakásépítési kísérlete, a turistasegítő építőtábor, a diákdivat-akció stb.[6] Mindezek zavaró vonások nélkül egyesítik az önkéntességet a munkára neveléssel, mert a megcélzott tevékenységek vagy a diáklét sajátosságaira építenek, vagy pedig már eleve a leendő résztvevők munkakultúrát megszerző érdekeltségére számítanak.

Ami az alapítványokat illeti, a magánjellegűeket már a földosztáskor felszámolták, de a politikai jelentést nem hordozó kulturális és népjóléti célúak egészen az 1949. 2. sz. törvényerejű rendeletig megmaradhattak Magyarországon. A végrehajtás részleteiről a 9980/1948/IX. 26. és a 12600/

1948/XII. 15. Kormányrendeletek intézkedtek. Ezután sokáig csak alapok és Alapok léteztek, ezekben bizonyos állami bevételeket kötöttek le meghatározott célra, és ezeket elkülönítve kezelték az államháztartás más részeitől. Az alapszerű állami gazdálkodástól az Alapok abban különböznek, hogy önálló jogi személyiségük van és inkább társadalmi szervezetekhez hasonlítanak. Meghatározott rendeltetésű állandó jellegű célvagyon azonban, ahol a feladat megvalósítására a vagyon jövedelmével lehet rendelkezni, csupán 1978 óta lehetséges. A pénzügyminiszteri rendelet értelmében magán- és jogi személyek pénzt vagy más értéket ajánlhatnak fel általuk meghatározott közérdekű célokra, azaz: „ingyenes vagyoni szolgáltatás teljesítésére kötelezettséget vállalhatnak".

Az összeg nagysága tetszőleges, az adományozó a felajánlott összeg további sorsáról kizárólag maga dönt. Szükséges a felajánlott összeg célja szerint illetékes állami szerv felügyeleti jellegű jóváhagyása, amely során megvizsgálják, vajon társadalmilag hasznos-e a felajánlás, megvalósítható-e a benne meghatározott cél. A felügyeletileg illetékes állami szerv sem a kötelezettségvállalás célját nem módosíthatja, sem a feltételeken nem változtathat. Amennyiben a felajánló arról külön nem rendelkezett, kijelölhet egy szervezetet, amely szavatolja, hogy az összeget az eredeti rendeltetésének megfelelően használják fel. Magyarországon az alapítványok adókedvezményezettségének, „tax-sheltered" jellegének az felel meg, hogy valamennyi adomány a létező legkedvezőbb pénzügyi feltételeket élvezi. Az OTP az általa vezetett csekkszámlán helyezi el és vezeti a pénzadományokat, és utánuk a mindenkori legmagasabb (lakossági) kamatot fizeti. A közérdekű adományokból történő kifizetések minden adó, társadalombiztosítási és nyugdíjjárulék-fizetési kötelezettség alól mentesek, ezért társadalombiztosítási szolgáltatási alapot sem képeznek. A korábbi adományok

is egyenlő elbánásban részesülnek és azonos betéti kamatjövedelmet élveznek. Sem jutalék, sem más költség nem terheli őket. Az alapösszeghez hasonlóan a kamat felosztása is az adományozó akarata szerint alakulhat, sem állami szerv, sem pénzintézet nem dönthet sorsáról. A kamat összegét lehet meghatározott ideig zárolni és lehetséges a kamattal együtt az alapvagyon meghatározott részét is rendszeresen felhasználni. Ha a felajánló külföldi, akkor külön szükség van a pénzügyminiszter jóváhagyására is, ez egyben devizahatósági engedélyt is jelent.

Ösztöndíjak esetében – makacs módon továbbra is – külön szükség van az Országos Ösztöndíjtanács egyetértésére az ösztöndíjban részesülő személyek kijelölésekor. A határozatlan időre és rendszeresen adományozott összegeket természetesen bármikor vissza lehet vonni. 1981-ben 139 csekkszámlát vezetett ilyen célra az OTP mintegy harmincmillió forint értékben. 1983 végére e szám 227-re növekedett, és megközelítette a nyolcvanmillió forintot.

Befejezésül egy futólagos kitekintés azokra a szintén kiscsoporton belül realizálódó munkatevékenységekre, amelyek a társadalmi életvilág kereteinek fenntartásával kapcsolatosak, és ennélfogva társadalmi munkaként értelmezhetők. Ismeretesek elszórt kezdeményezések arra, hogy az egy „szomszédságban" lakók saját munkára alapozott, a *lakóközösség által működtetett* közösségi létesítményeket tarthassanak fenn: szabadidő- és sportközpontot, kondicionálótermeket, barkácsköröket és bedolgozóműhelyeket, gyermekfoglalkoztatót és családi ünnepségek rendezésére alkalmas vendégfogadó helyiségeket stb. A *szomszédság* kifejezetten operacionalizált, városfejlesztésben-ingatlankezelésben használatos kategóriává vált a régi vagy leromlott városnegyedek és lakótömbök és rehabilitációs munkálatai során. Ennek modern elmélete – az ún. „posztmodern" építkezési, várostervezési paradigmába illeszkedvén – hang-

súlyosan támaszkodik az érintett lakosság tevőleges közreműködésére lakókörnyezetének újjáalakításában. Újabban mód nyílt arra, hogy a fővárosi tanácsi lakások bérlői bérlőközösséget alakítva saját munkával közreműködést vállaljanak üzemeltetési, fenntartási, sőt felújítási munkálatokban, és végzett munkájuk arányában mérséklést érjenek el lakbéreikben, „lelakhassák" azt, sőt a kulcsrakész lakások mellett lehet már vásárolni „szerkezetkész" vagy félkész lakásokat is, amelyek befejezése a leendő lakó kalákájára vár. Hadd soroljam még ide az ún. nevelőszülői hálózatot, azt tehát, hogy az állami gondozott gyermekek nevelését vállalhatják konszolidált családok államilag folyósított térítés ellenében.[7] A készülő jogszabály ugyan ezt főfoglalkozású munkaviszonynak akarja minősíteni, de ne tévesszük szem elől, hogy ezek a térítések sohasem fognak felérni semmilyen bérrel vagy fizetéssel, sőt még költségtérítésnek sem lehet tartani azt. Akkor pedig a legegyszerűbb lenne *államilag preferált és ösztönzött társadalmi munkának* tekinteni az egészet. Sajátos, bár strukturális természetű okoknál fogva nálunk a gyermeknevelés és a lakásépítés – mindkettő par excellence életvilág-indíttatású szocializációs, illetve környezetalakító tevékenység – mindmáig keresi az őt megillető autentikus helyet állami és saját erőre alapozott teherviselés között. Manapság egy olyan irányú fejlődésnek vagyunk tanúi, amely fokozódó mértékben ismeri el a családokra háruló részarány helyettesíthetetlenségét, ám ennek *munkatevékenységbeli fedezetét* illetően az adekvát struktúrák még nem születtek meg. A családon belül végzett munka: háztartási, gyermeknevelési, idősgondozási és környezetalakító munka mind kisközösséget érintő, egymás között interperszonálisan, sőt gyakran intergenerációs módon realizált ráfordításokat igényel, ezek valamennyi időbeosztásbeli, intenzitásbeli és kooperációs következményével együtt. Az a makacs, de talán mégis csak átmeneti jelenség, hogy a hiány

ezeken a területeken ma olyan égető, hogy az állam enyhítésük érdekében még munkaerőről is hajlandó lemondani, nem kendőzheti el azt a tényt, hogy a *munkavállaló itt családtaggá,* illetve szélesebb értelemben vett *társadalmi munkássá vedlik vissza.* Ezt az időleges, de a családi ciklusokban szinte szükségszerű váltást lehet ösztönözni, de e primer szociális teljesítményeket főfoglalkozású munkaviszonynak tekinteni félreértés! Könnyebb lenne legitim és megbecsült alternatív-munkaviszonnyá emelni az összes lehetséges kiscsoport számára végzett társadalmi munkát, mint bebizonyítani azt, hogy ezek a munkatevékenységek a szisztemikus munkaalkalomnak részei, amelyeket aztán értelemszerűen főfoglalkozásban kell űzni. A legutolsó időmérleg-felvétel adataival jellemezzük itt a társadalmi munkavégző hajlandóságot a mai magyar társadalomban. Az 1977-ben készült felmérés több mint 27 000 esetet és rengeteg megfigyelési változót tartalmaz, ezért mi egy némileg szűkítettebb változattal dolgoztunk, amely 24 564 megfigyelést és 447 változót tartalmaz. Ezek zöme nominális skálán mért, van néhány ordinális skálájú, a 99 tevékenységváltozó pedig arányskálán van mérve. Ez utóbbiak egyike a Szalai-féle nemzetközi összehasonlító időmérleg-felvétel által megnyitott hagyomány szerint a *társadalmi munkára fordított idő* változója. Jellemző módon az előbbi, úttörő felmérésben nem pusztán egyetlen tevékenységként szerepel a társadalmi munka, hanem egész témacsoportként, szervezetekben és önkéntes társulásokban végzett munka témacsoportjaként, amelyben azután a következő tevékenységeket különítik el: szakszervezet-politizálás, tisztségek-megbízatások, egyéb részvállalások, önkéntes munka, vallási szervezetekben végzett közhasznú munka, egyéb szervezetben végzett munka, a feladatokkal együtt járó utazás. Azért a magyar felvétel is alkalmat kínál a társadalmi munka kategóriájának egészen aprólékos vizsgálatára, felbontására, ha nem is a tevé-

kenységstruktúra alapján, de a tevékenységek társas környezete, és helyszínei vizsgálatával. Ezt a vizsgálatot azonban elsősorban az így felmerülő számítástechnikai ráfordítások aránytalansága miatt e munka során nem végeztük el, be kellett érnünk – bízva a KSH társadalmi-statisztikai főosztálya szakmai hitelében – a társadalmi munka itt alkalmazott felfogásának, *operacionális definiálásának* kritikátlan elfogadásával.

Az adatok alapján a következő megállapításokra jutottunk: A társadalmi munkára fordított idő semmiképpen sem elhanyagolható nagyságrendet képvisel: az aggregált napi időbeosztást vizsgálva valamennyi társadalmi rétegben megközelíti vagy eléri például a helyi tömegközlekedéssel munkába járásra fordított idő vagy az ügyintézésre fordított idő nagyságát! Az ezt a tevékenységet végzők százalékos aránya pedig 0,1–1,5% között változik, ami megfelel a színház- és sportrendezvények látogatása mértékének. A konkrét eseti időráfordítások egyébként 20–655 perc között oszlanak meg, 147 perces társadalmi munkára fordított átlagtartammal. A talált 208 társadalmi munkás közül a legtöbben 60 percet dolgoztak a vizsgált napokon (módusz), a medián pedig 110 percet mutat. Már ezekből az adatokból is kitűnik, amit a harmadrendű momentum, a ferdeség magas pozitív értéke csak megerősít, hogy változónk *lognormális eloszlást* követ. Ez talányos módon rokonítja a társadalmi munkát a – csak a szocialista országok bér*szabályozására* jellemző – keresetek statisztikai eloszlásával.

Az esetek zöme falvakban végzett (településfejlesztésre utaló) társadalmi munkát jelez, majd négyszer annyi falusit találtunk, mint városlakót. Falun az eseti átlagtartam is némileg magasabb (152 perc), mint a városokban (131 perc). A megyék szerinti megoszlás nem mond ellent a Hazafias Népfront idevonatkozó adatainak! Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy – a szociológiailag amúgy keveset mondó

– osztályszerkezeti megoszlás szerint a *munkások* és a *szellemi foglalkozásúak* vannak túlnyomó többségben (109 és 83), paraszt és mezőgazdasági termelésirányító családtagokkal együtt is csak 15 eset akadt. A minta iskolaivégzettségmutatója ezért magasabb is az alapsokaságénál. Az *osztályszerkezetet* illetően a varianciaelemzés is szignifikáns csoportokat talált a teljesített munkaidők között.

Átlagos eseti társadalmi munka percben	Munkás	Termelésirányító	Paraszt	Szellemi
	160,8	92,5	174,2	131,1

A vizsgált napokon a társadalmi munkások csekély kivétellel (43 esetben) kereső tevékenységet is folytattak, tehát a heti beosztás, a munkanapok, illetve a foglalkoztatási helyzet nem különösebb befolyásoló tényezők a munkavégző hajlandóság összetevőinek keresésében. A történetesen munkaszüneti napokra eső társadalmi munka inkább rövidebb tartamú! Azon kevesek közül, akik nem dolgoztak, 35 főnek munkaszüneti napja vagy szabad napja volt, ketten gyesen voltak, heten pedig éppen szabadságon voltak. A munkaidőrend vizsgálatából az tűnik ki, hogy az *osztott munkaidő nagyon nem kedvez*, a kötetlen viszont nem különösebben befolyásol. A csökkentett és a részmunkaidő nem mutat semmit, valószínűleg az alacsony részminta miatt. A hatásvizsgálat itt a munkabeosztás szerinti csoportátlagok T-teszttel való összehasonlításából állt. Mindenesetre azt a tényt, hogy a foglalkoztatási viszonyban állók, illetve inaktívak és eltartottak között nincs lényeges különbség a vállalási hajlandóságot tekintve, úgy lehet értékelni, mint

ami a társadalmi munka önkéntességét húzza alá, hiszen utóbbiaknál hiányzik a *munkahelyi befolyásolás* lehetőségének hatása.

Feltűnő, hogy a *férfiak többen és többet végeznek*, mint a nők. (140 : 68, illetve 159 perc : 121 perc.) Ezt a csoportosítást a varianciaanalízis és a függetlenségvizsgálat is igen szignifikánsnak mutatja. A kereszttáblából kitűnik a munkaidők eltérése is:

Idő	Nők	Férfiak	Összesen
0–60	24	18	42
60–180	33	79	112
180–480	10	40	50
480–655	1	3	4
Összesen	68	140	208

A férfiak nagyobb súlyát a társadalmi munkát végzők almintájában jól mutatja, ha összehasonlítjuk a nem végzők és végzők mintaátlagait. Lévén, hogy a nők kódja 1, a férfiaké pedig 10: a nem végzők átlaga 5,1679 (tehát a férfiak némiképpen itt is túlreprezentáltak) a végzők mintaátlaga viszont 7,2542. Ez az eltérés a T-tesztben is szignifikáns 99,9% szinten.

Ha a *családi állapotot* vizsgáljuk a társadalmi munkát végzők almintáján belül, látható, hogy a házasok többen vannak ugyan az egyedülállóknál, de nem többen annál, ami a nagymintában is érvényesül:

Perc	Egyedülálló	Házas	Özvegy	Elvált	Összesen
−180	39	107	3	5	154
180−	15	36	3	0	54
Összesen	54	143	6	5	208

A társadalmi munkát végzők mintája némiképpen fiatalabb a teljes sokaság korösszetételénél.

Perc	18 és több	18 év alattiak	Összesen
−180	135	19	154
180−	49	5	54
Összesen	184	24	208

Ha a felnőttek csoportját tovább-bontjuk, már kiegyenlítettebb elosztást kapunk:

Perc	60 és több	30–59	18–29	Összesen
0–180	14	121	19	154
180−	8	41	5	54
Összesen	22	162	24	208

Még egy fontos szempont megmutatkozott az elemzés során: *a szervezeti tagság* szerepe. A 208 társadalmi munkavégzést tartalmazó eset közül 167 volt egyszeres vagy többszörös tag valahol, és 41 fő nem tartozott semmilyen szervezethez. Mivel e szervezeten kívüliek viszont szignifikánsan hosszabb időket mutatnak fel, arra a következtetésre jutottunk, hogy ők javarészt a hosszabb időt igénybevevő településfejlesztésben vannak inkább foglalkoztatva, a szervezeti

tagok pedig a kisebb időhorizontú, de gyakoribb formációkban aktívak. A szervezeti tagság egyébként jelentős, 0,35-ös rangkorrelációt mutat a *legnagyobb iskolai végzettség* változójával, és ennyiben jól beleillik abba a képbe, amely a munkások és a szellemi foglalkozásúak súlyát fedi fel.

Befejezésül megemlítjük, hogy előzetes várakozásainkkal ellentétben nem mutatható ki hatás az évszakok szerinti bontásban, nincs befolyása a vagyontárgyaknak és lakásviszonyoknak, egyedül az autótulajdon mutat némi eredményt, ennek értelmezésére azonban nem vállalkozunk.

8. A „puha foglalkoztatás" elmélete (I.): tipológia

A társadalmi munkának az e tanulmányban feltérképezett változatai azt mutatják, hogy ez a struktúra többnyire és leggyakrabban egyfajta adalékként, odafüggesztett szuffixumként funkcionál a gazdaságilag értékelhető munkatevékenységek intézményesülési rendjében világszerte. Talán csak két – külföldi – kivételt lehet említeni: a nagyvállalati-alapítványi filantrópia főleg Amerikában meghonosodott gyakorlatát, amely azonban akármennyire integrálódott is, akármennyire is hozzájárul a „helyi társadalom" kapcsolatrendszerének kiépüléséhez, mégiscsak korlátozott jelentőségű, inkább a sportra és a felsőoktatásra, tehát nem a legközvetlenebbül életvilág indíttatású célokra korlátozódó példa. A másik kivétel a kibucmozgalom lehet, amely a húszas-harmincas évek szocialista enthuziazmusából indult és napjainkra konszolidált életforma-kísérletté vált.

A többi, függelékként létező forma esetében sem eleve integrálhatatlan idegen mintákkal van dolgunk, a „rendszer" logikája azonban kétségtelenül eltér a társadalmi munka logikájától. Ez az eltérés röviden a következőkben foglalható össze:

1. A befektetett munka értékesülése nem a katallaxis törvényszerűségei szerint megy végbe, hanem kisebb, lehatároltabb szegmentumokban, interperszonális hálózatokban.
2. E hálózatokon belül nem pénz biztosítja a kommunikációt, hanem a kölcsönös ismertségen alapuló csoportkontroll és a közvetlen kötődésből táplálkozó személyes érdekeltség találkozása.
3. A munkakifejtés nem professzionális és teljes munkaidős, hanem a helyi kulturális adottságok keresik meg a számukra legmegfelelőbb, rendszerint töredék-munkaidős és laikus szervezési-foglalkoztatási mintákat.
4. A gazdaság peremén tenyésző informális értékesülési hálózatok egy olyan folytonos skálán helyezkednek el a társadalomban, amely a kemény,

minden piacon konvertálható, tetszőleges kommunikációs hatósugarú termeléstől mint viszonyítási alapról indulóan egy *gyengülő realizálási kontinuumot* képeznek. Ez kezdődik a már csak szegmentálódott piacokon értékesíthető és ennélfogva már puhább tevékenységformákkal és a legpuhábbakkal végződik, amelyek a már legszűkebb körön, mondjuk a lakóközösségen vagy nagycsaládon belüli tevékenységcserét képviselik.

Ezen a feltételezett, határozottan folytonos skálán válik értelmezhetővé – sok más puhább tevékenységforma mellett – a társadalmi munkának nevezett jelenségvilág. A „puhaságot" tehát mint a társadalmi kontextusba beágyazott gazdasági interakciók szükségszerű velejáróját értelmezem. Egy gazdaságilag értékelhető munka annál puhább lesz, minél inkább szerepet játszanak realizálásában egzogén tényezők, minél inkább beleágyazódik a mindennapi kultúrába. Úgy tűnik, a mi foglalkoztatáspolitikánk csak konzisztensebbé válna, ha a szisztemikus munkaalkalmak előrehaladó keményítése mellett sor kerülne arra is, hogy *leváljanak a katallaxisról* olyan tevékenységkörök, amelyek puhább foglalkoztatási struktúrákban helyénvalóbbak és akár hatékonyabbak is lehetnek. E korlátozott értékesíthetőségű, puha tevékenységformák integrálása a társadalmilag szervezett és elfogadható foglalkoztatási struktúrák közé olyan feladat, amelynek sikere a *szubkulturálisan védett közösségek* meggyökerezésétől is függ.

A gazdasági rendszer környezetében, szürke zónájában rendre informális munkajelenségek lépnek fel. Mivel – mint rövidesen kimutatjuk – itt a rendszernek van bizonyos legitim szerepe, a szürke zónabeli akár teljesen individuális munkavégzést még foglalkoztatásnak fogjuk fel. Mivel továbbá a munkabefektetések itt nem piacon realizálódnak, a munkakifejtés motivációja és az ellentételezés mechanizmusa csak kulturális összefüggések figyelembevételével érthető meg, ezért puhaságról, a foglalkoztatás puha formájáról beszélek.

A hatvanas években E. F. Schumacher *Small Is Beautiful* című nagy hatású művével vezette be a kicsiség jelenségének megfelelő elméleti értékelését a gazdasági gondolkodásban. De mi a helyzet a puhasággal? A gazdasági tranzakció esetleges puha volta vagy úgy jelentkezik, mint bizonyos árucikkek korlátozott értékesíthetősége, bizonyos valuták korlátozott átválthatósága, vagy mint a költségvetési korlátok puhasága, amikor a paternalisztikus gazdasági intézményrendszer adottságaiból adódó következetlenségekről van szó. Mindkét kifejezésnek világos szakmai jelentése van, bár valami alacsonyabbrendűség, de legalábbis a gazdasági gyengeség felhangja óhatatlanul kötődik hozzájuk. Az én javasolt értelmezésemben a puhaság merőben értékmentes módon a piacon kívüli kulturális kontextusba ágyazott tranzakciók sajátosságára utal. A gazdaságban szükségképpen fellépő puhaság ennyiben úgy határozható meg, mint a materiális racionalitás szempontjainak (az érdekérvényesítésekből eredő, alkalomszerű) érvényesülése a racionalitás formális (a rendszerekre jellemző értéksemleges) vonatkozásai mellett. Vagyis minél inkább érvényesülnek bizonyos értékvonatkozások, minél inkább hatnak az egyes partikuláris életvilágokban gyökerező szociális megfontolások a tiszta (világpiacinak is nevezett) rendszerszerűség kárára, annál puhább lesz a gazdasági eredmény.

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy sémánk (1. ábra) kitöltésével e szürke zóna sajátmunka-jelenségeit elméletileg sorba rendezzük. E zóna megkülönböztető sajátossága, hogy a gazdasági rendszer és a munkavállalói életvilág határán helyezkedik el. A rendszer relevanciája annyiban érezhető, hogy ide csupa olyan társadalmi munkát soroltunk, amellyel kapcsolatban – mint mondottuk – bizonyos legitim rendszerintegráció érvényesül. Közelebbről az itt elhelyezkedő társadalmi munkák mindegyike olyannyira közszükségleti jellegű, hogy – cserében – a foglalkoztatáspo-

litika határozott kedvezményeket érvényesít az elvégzésükre vállalkozók javára. Ez a közszükségleti jelleg és az érte járó kedvezmény logikája az érintett társadalmi munkákat a pozitívan privilegizált leiturgiák csoportjává emeli.

A szürke zóna kemény végén találjuk azokat a társadalmimunka-struktúrákat, amelyekre az adókedvezmény kapcsolódása jellemző. Adókedvezmény persze rengeteg mindenért jár szerte a világon, ezek között mégis igen fontos szerep jut a közérdekű adományozás és alapítványtevés esetében járó adólevonási lehetőségnek, amint ezt az amerikai Independent Voluntary Sector esetében közelebbről is megvizsgáltuk.

A következő helyi értékre teszem a keresetkompenzálással együtt járó inaktiválódás eseteit, így mindenekelőtt a gyes-gyed konstrukcióit, és a nevelőszülőiséggel kapcsolatos régi és újabb megoldásokat. Mint ismeretes, sokkal olcsóbb egy „állami gyereket" úgy felnevelni, hogy nevelőszülőt keresnek mellé, aki juttatás fejében – alapvetően persze saját erejére támaszkodva – felneveli, mint ha az intézeti férőhelyeket kellene bővíteni. Ezek egészen nyilvánvalóan foglalkoztatási formáknak tekinthetők még, és feltételezhető, hogy a gazdaság jövedelemtermelő képességének hanyatlásával és a költségvetési juttatások kurtításával más szükséglettípusok és tevékenységformák is kiszorulnak még e sajátmunkás szektorba. A házépítés máris jó úton van efelé.

A következő csoportba azokat a tevékenységeket sorolom, amelyek még mindig olyannyira közérdekűek, hogy „kikérés" formájában megvalósított munkaidő-kedvezménnyel teszik lehetővé folytatásukat. Munkásőrök, népi ellenőrök, szakszervezeti árellenőrök és népi ülnökök ilyen foglalkoztatási struktúrában látják el feladataikat. Röviden összefoglalom a „kikérésen" alapuló formációkat.

Az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal összesítése alapján

a következő közérdekű célok alapján folyik a dolgozók kikérése munkahelyükről, átlagbérük folyósítása mellett.

a) Állampolgári kötelezettség teljesítése érdekében. Ide tartozik a szavazásokon, idézéseken való megjelenés, a tanácstagként való eljárás, a hadkötelezettség teljesítése, a polgári védelmi oktatáson való részvétel.

b) Önkéntes rendőri, tűzoltói és határőri igénybevétel. A 14/1973. VI. 10. MT számú rendelet alapján 1986-ban 36 000 dolgozót kértek ki önkéntes rendőri munkára, átlagosan 3 napos időtartamra, és 9225 főt önkéntes határőri munkára, átlagosan 2 napos időtartamra.

c) A munkásőri szolgálatról jelenleg a 49/1978. X. 19. MT számú rendelet az irányadó. A létszám nagyságát és a szolgálat egyes munkaügyi jellemzőit bizalmasan kezelik.

d) A bírósági népi ülnökök tevékenységét a 7/1963. XII. 28. IM számú rendelet XI. paragrafusa szabályozza. 13 508 fő szolgál a nyugdíjasokkal együtt népi ülnökként, évente egy hónap erejéig.

e) A népi ellenőri tevékenységről a 41/1968. XI. 1. kormányrendelet intézkedik. 23 464 népi ellenőr munkálkodik társadalmi munkában a hivatásosak mellett, évente átlagosan 5 napon át.

f) Ezeken kívül kikérik még az igazságügyi szakértőket, véradókat és munkavédelmi oktatáson megjelenőket. Az 50/1970. XII. 20. kormányrendelet alapján pedig időleges munkakötelezettségre lehet kirendelni dolgozókat. Már kevésbé intézményesített formában, de nagy számban folynak kikérések úgy is, hogy nem a kikérő szerv folyósítja az átlagkeresetet, hanem a – nyilván teljesen költségérzéketlen – munkáltató tesz eleget merőben informális módon apró-cseprő kikérések tucatjainak, főleg az amatőr együttesek turnéi és sportelfoglaltságok alkalmából. A munkaidőalap védelmét célzó állami intézke-

dések sorában a kikérések mai szervezete is felülvizsgálat alatt áll. Fő szabály lesz, hogy a kikérő szerv viselje a társadalmi munka végzésének idejére járó bér folyósításának költségét.

Nyugat-Európában ismeretes egy sajátos kezdeményezés, amely megoldásai hasonlóságánál és logikájánál fogva e csoportosításba kívánkozik. Azon munkanélküliek számára, akik hosszabb idő után sem tudnak elhelyezkedni, és a munkanélküli-segélyük folyósításának határideje lejárt, sajátos foglalkoztatási formát ajánlanak fel: fenntarthatják juttatási jogosultságaikat (még nyugdíjjogosultságukat is), ha társadalmi munkát vállalnak. Fizetést tehát nem kapnak, de ha ebben a puha, de elismert foglalkoztatási formában részt vesznek – fenntartva ezzel munkaetikájuk folytonosságát és társadalmi beilleszkedettségüket –, akkor megélhetésüket biztosítják. Világos, hogy itt tulajdonképpen arról van szó, hogy a foglalkoztatáspolitika mintegy elismervén felelősségét a hosszú távú munkanélküliség jelenségéért, sajátos, a mi csoportosításunkba illeszkedő kedvezményt nyújt a közhasznú társadalmi munkáért cserében. A munkanélküliség így egy extrém munkaidő-kedvezményként jelenik meg, voltaképpen egy inaktivációs döntésként. Természetesen e döntés csak igen kevesek számára tekinthető önkéntesnek, a többség továbbra is pályázni fog a kemény foglalkoztatásra. E kisebbség számára – a munkaerőpiac marginális résztvevői számára – azonban ez a konstrukció hozhat bizonyos előnyöket, csak úgy, ahogyan a gyermekneveléssel kapcsolatos gyed típusú inaktivációs konstrukció is csupán növeli a foglalkoztatással kapcsolatos választási lehetőségeket, de távolról sem tekinthető teljesen opcionálisnak és alternatívnak mindenki számára ma Magyarországon. Az inaktiválódási döntés igazán opcionális, önkéntes jellegének azért kell nagy fontosságot tulajdonítani, mert ettől függ, hogy a szóban forgó struktúra pozi-

tívan privilegizált vagy passzív leiturgikus szervezet képét mutatja-e.

Körvonalazott skálánk puha végén találjuk az időkedvezményben már nem részesülő, de költségtérítésre vagy tiszteletdíjazásra jogosult társadalmi munkásokat. Ide tartoznak a civil foglalkozású sportbírók, a legtöbb egyesületi tevékenység, és mindenekelőtt a tanácsok javarészt háziasszonyokból verbuvált idősgondozó társadalmi munkásai. Ezzel véget érnek azok a társadalmi munkák, amelyekkel kapcsolatban a rendszerintegráltság különböző fokozatai még legitimnek minősíthetők. A többi, tisztán életvilág-indíttatású önkéntes munka esetében az olykor tapasztalható formális koordinációnak már nincsen funkciója. 2. ábránkban még egyszer összefoglaljuk a társadalmi munkaformációk sorba rendezésének elvét.

E felsorakoztatott konstrukciókkal bemutattuk, hogy a foglalkoztatás puha formája miképpen oldhatja a munka-

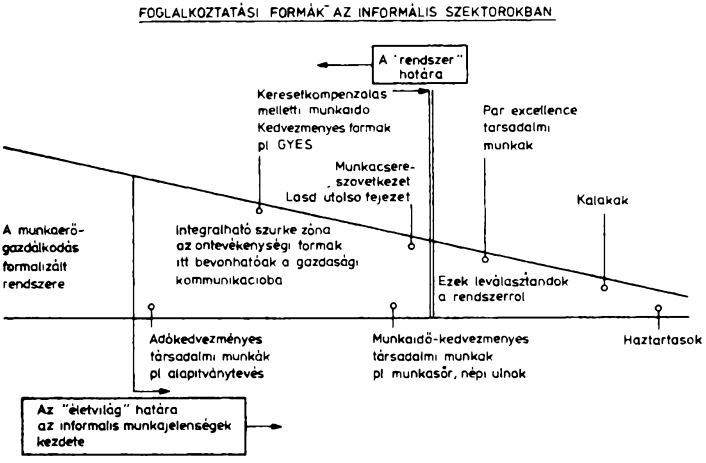

erő kínálati oldalának bizonyos merevségeit, tehát hogyan bővíti a társadalmilag hasznosulni képes munkakifejtés lehetőségét. Az elméleti teljesség érdekében szükség van a keresleti oldal vizsgálatára is. Itt azonban már el kell hagynunk az empíria síkját, ezért a következő fejezet pusztán logikai kombinációkat és javaslatokat tartalmaz.

9. A „puha foglalkoztatás" elmélete (II.): javaslatok

Megelőző fejtegetéseinkben az önkéntes társadalmi munka történetileg és empirikusan kidolgozott struktúráját *a saját munkára alapozott önellátás* fogalmában általánosítottuk. Ez az általánosítás már felöleli az altruisztikus és szociálintegratív motívumokból kifejtett (társadalmi) munka mellett valamennyi más, nem piacon értékesülő, tőkebefektetés nélkül működtetett munkatevékenységet. A szűkebb értelemben vett társadalmi munkáról megállapítottuk, hogy némely esetben hibás koncepciójú integráltság tanúi lehetünk, a rendszer olyan esetekben is érezteti hatását, amikor a puszta életvilág-indíttatás önmagában vett érték és tökéletesen elégséges motiváció lenne.

Az informális ökonómia másik nagy szeletével kapcsolatban azonban a cselekvéskoordináció helyénvalósága már kétirányú feladatokat vet fel. Az önellátás iránti igény mértéke mindig a gazdaság teljesítményének függvényében változik. E teljesítmény ingadozása a mi szemszögünkből elsősorban két irányból okozhat – közgazdasági műszóval élve – túlcsordulási effektust. Ha 1. a vállalati mikroszféra munkaügyi döntéseit nem merevítik meg munkaerő-gazdálkodási kötöttségek (pl. bérminimumok megszabásával vagy központi bérszabályozási beavatkozással), akkor a gazdasági teljesítmény romlása a foglalkoztatási szint romlásában ölt testet. A mi – jelenlegi – munkaügyi körülményeink között, amelyek alig engednek meg ingadozásokat a foglalkoztatásban, inkább jellemző a másik mikroökonómiai lefolyás: 2. az áruvilágból az önellátásba való kiszorulás. Ez a dekommodifikáció radikális hiányhelyzetről tanúskodik: nő azon szükségletek köre, amelyek kiszorulván mind a megvásárolható, mind pedig a juttatási alapon igényelhető

körből, nem fedezhetők katallaktikus módon, hanem csak naturális önellátással.

Magyarországon például az ötvenes-hatvanas évek dühöngő urbanizációja idején még úgy tűnhetett, hogy minden szükséglet bevonható az áruvilágba, és a hagyományos önellátó szektor a végét járja. Zárójelben jegyzem meg, hogy ebben az időben az áruvilág határát még a társadalmi juttatásokkal szemben húzták meg. Majd elsőnek a gyermeknevelléssel kapcsolatban fel kellett ismerni, hogy e szükséglet jól fedezhető az állásából kiváló szülő saját munkájával is. Mára e szükséglettípus nagymértékben kivált az áruvilágból. Természetesen sok más olyan szükséglet is létezik, amelyeket társadalmilag szignifikáns méretekben önellátásban fedeznek a háztartások, ezek eleddig mégsem tudtak a társadalmi elismertség olyan fokára vergődni, hogy a gazdaság, amely kiszorította őket katallaktikus formameghatározottságukból, kompenzációt nyújtana ezért. A legnyilvánvalóbb ilyen önellátástípus ma a kalákás lakásépítkezés. Alábbi javaslatunk egy idevágó kompenzáció körvonalait veti fel.

Magyarországon ma a munkavállalók jó egy százaléka vesz részt ebben a saját munkás, illetve saját erős építkezési formában. Családonként és évente átlagosan 200 000 forintot építenek be ilyen formában, és átlagosan legalább három éven át tartanak az ilyen építkezések. Az itt igénybe vett évenkénti erőforrás-növekményt tervhivatali becslésekben már exponenciális függvénnyel írják le. 1982-ben 2 milliárdos nagyságrenddel számoltak, 1984-re már 4,5 milliárdot kalkuláltak. Mindezzel kapcsolatban a következő foglalkoztatáspolitikai következmények adódnak.

Az olyan brigádban, ahol valaki építkezik, ez a teljesítménykövetelmények lazításának egyik ismert és elfogadott módja. Ennek két összetevője van: az illető betervezett távolmaradásai, jóváhagyott teljesítmény-visszatartása; illet-

ve a brigádtagok csatlakozó-kooperatív kalákamunkájának foglalkoztatásbeli következményei. Brigádszinten tehát ezeket a sajátos körülményeket beépítik a munkaszervezés teljesítménykövetelményeibe. Hozzáteszem, mire elkészül a ház, a munkavállaló rendszerint olyannyira beledolgozza magát az informális ökonómia e szektorába, hogy ami számára eddig kiadásokat megtakarító kényszerhelyettesítés volt, az a jövőben gyakran keresetszerzésre irányuló vállalkozás lesz. A dolog természetéből adódóan azonban megmarad alkalminak és informálisnak (az adózást elkerülőnek), tehát a társadalombiztosítás és a vállalati teljesítménykövetelmények alkalmilag adódó lazulásait igyekszik kihasználni munkaideje kihasítására. Mindez még a második gazdaság úgynevezett mellékjövedelmeinél is érzékenyebben ássa alá a munkabérnek tulajdonított funkciók legitimitását. Míg a mellékjövedelmek a szabad idő terhére vonják el a munkavállalók energiáit, itt kivételesen súlyos a helyzet, mert a lakásszükséglet egészen alapvető volta miatt pusztán fegyelmi úton, de akár ösztönzéssel is, nem sokat lehet tenni az ellen, hogy ne a főmunkaidő károsodjék.

Mindaddig, amíg nem indulhatunk el a munkaerő hatékonyabb foglalkoztatásának irányába, a munkahelyek becsületének határozottabb növelése irányába, addig is megfontolandó, nem segíthetne – korlátozott, de azonnali, sőt költségmentes módon – egy olyan megoldás, amely az arra jogosulttá tett építkezők számára a már bemutatott keresetkompenzálás melletti munkaidő-elengedés logikájára működnék. Mivel a lakáshoz jutás szükséglete a gyermekgondozással tökéletesen azonos intenzitású, társadalmilag minden értelemben támogatott és elismert szükséglet, feltételezhető, hogy a gyes-gyed logikája – immár kevésbé nem specifikus módon – alkalmazható lenne itt is. Terminus technicus-szal szólva itt az informális ökonómia mint foglalkoztatáspolitikai puffer működnék. A kívánt pufferhatást az épít-

kezési szabadságra vonulók által a vállalatnál hagyott bértömeg megosztása hozná létre. Egyfelől, az inaktiválódó munkaerő helyettesíthetőségének mértékében, a megtakarított bér egyik részét a helyén maradó kollektíva (vagy egy munkakörmegosztásra vállalkozó munkatárs) szükségessé váló többletteljesítményének előcsalogatására lehetne felhasználni. Ennyiben a vállalat úgy javítaná munkaerőgazdálkodásának hatékonyságát, hogy az egy irányba mutatna a munaidőalap védelmére irányuló politikával. Másfelől a bér másik fele a társadalmi juttatásokkal egyetemben folyósítható maradna a foglalkoztatási struktúrát váltó munkavállalónak társadalmilag szükséges saját munkája fejében. Míg a mai bérek fele tökéletesen elegendő jelentős többletteljesítmények – akár egy átlagos munkavállaló munkáját pótolni képes teljesítmények – előhívására, addig ugyanez távolról sem fogja biztosítani az építkező megélhetését. Ezzel egyébként az amúgy társadalombiztosítási alapokból finanszírozott gyed sem dicsekedhet. Ezért aztán a munkavállalói stratégiákban bizonyára továbbra is szerepel majd a jelentős második gazdaságbeli aktivitás. Ez ugyan nem fogja előbbre hozni az építkezés befejezését és az első gazdaságbeli reaktiválódást, mégis határozott könnyebbséget hozhatna az építkezőnek, aki az eddig teljesített háromszektoros munkakifejtés helyett jobban összpontosíthatna a lényegi két szektorra: a jövedelemhez juttató alkalmi (rendszerint építőipari) munkavállalásra és a vagyonhoz juttató családi-kalákás önellátásra. E javasolt első magyar munkakörmegosztás *(jobsharing)* tehát úgy javítaná a bérfunkciók legitimitását, hogy egyben – tökéletesen költségmentes módon – kibővítené a lakáshoz jutás állami támogatásának formáit is.

Ez a struktúra természetesen csak a jelenlegi túlfoglalkoztatottság, vagy ami ezzel oksági kapcsolatban áll: a központi bérszabályozás idejére lesz – fiskális értelemben – költség-

mentes. A későbbiekben, amikor a mikroökonómiai munkaerő-gazdálkodást kevésbé zavarják majd állami beavatkozással, tehát az első gazdaság meggyérült munkahelyeit eleve ösztönzött dolgozók foglalják el, az építkezési szabadságot – az önellátás iránti igény megszűnéséig – nyilván a társadalombiztosításnak kell majd finanszíroznia. Ha a foglalkoztatáspolitika már most úgy ítélné meg a munkaerőhelyzetet valamely különleges területen, hogy ott – a fő csapástól eltérően – nincs fogyókúrára és inaktiválódásösztönzésre szükség, úgy az építkezési szabadságot ott is érdemes és lehetséges engedélyezni, hiszen ez a konstrukció egy eddig reflektálatlan, de súlyos társadalmi méltánytalanságot enyhít. Azt nevezetesen, hogy az érintetteknek saját munkával kell megvalósítaniuk azt, ami egykor állampolgári jognak számított, de amit a munkaerő- és hitelpiacon jobban elhelyezkedett többség katallaktikusan ma is ki tud termelni. Ebben a speciális esetben tehát az javasolható, hogy – amolyan bérszubvenció mintájára – központi juttatás felajánlásával egészítsék ki az inaktiválódás mellett is járó bérrészt olyan mértékben, hogy az építkezőnek – külön szerződésben vállalt módon – lehetősége legyen csak az építkezésre összpontosítani, és előrehozni a reaktiválódás idejét.

Ez a puha foglalkoztatásra vonatkozó javaslat a munkaerő-gazdálkodás mai rendszerének kínálati oldalát célozza, és a munkaerő-értékesítési stratégiák lehetőségének pluralizálásával hozzájárulhat bizonyos kínálati merevségek feloldásához. Az ilyen típusú megoldások sikere azon múlik, mennyire sikerül opcionálissá tenni az inaktiválódási döntést, az életciklus egyes szakaszaiban igazi alternatívát nyújtóvá tenni a puha foglalkoztatást.

A korábbiakban már jeleztük, hogy modellünk teljes kidolgozása érdekében szükség van a keresleti oldal fogadóképességének vizsgálatára is. Nem elég ugyanis a munkaki-

fejtés közvetlenül társadalmivá válásának feltételeit csak a munkaerő kínálati oldaláról biztosítani. Ahhoz, hogy *foglalkoztatásról* (és nem puszta altruizmusról vagy negatív megkülönböztetésről) beszélhessünk, nem elég a munkabefektetés lehetőségeinek pluralizálódását keresni. Ahhoz, hogy e munkabefektetések a katallaxis logikáján kívül is hasznosulni tudjanak (informálisan szabályozódjanak), a fogadó oldalnak is változnia kell, bővülniük kell a munkaerő-gazdálkodás keresleti struktúráinak is. A jelenlegi feltételek ugyanis csak igen korlátozott mértékben képesek fogadni a nem piacon, tehát közvetlenül értékesülni kívánó munkát. Tekintsük az egyetlen rendelkezésünkre álló empirikus példát arra, hogy mi történik, ha a spontán kialakult megoldások mellett speciális konstrukcióval kívánják fejleszteni a társadalmi munkát úgy, hogy az a munkaerőgazdálkodás egész rendszerébe illeszkedvén speciális foglalkoztatásként működjék.

A nyugat-európai munkanélküliek foglalkoztatásával kapcsolatos, már érintett példára gondolok. Az itt szerzett tapasztalatok[1] azt mutatják, hogy – egyelőre – távolról sem sikerült ezt a foglalkoztatási formát alternatív munkaviszonnyá emelni. Nemcsak arról van itt szó, hogy mindaddig, amíg a konstrukció a priori munkanélküliekre korlátozódik, addig az érintettek szükségképpen úgy fognak tekinteni rá, mint a rendszer kitaszítottjai számára fenntartott pótmegoldásra. Az alapvető korlátozottságot az jelenti, hogy míg a munkaerőtől mintegy elvárják, hogy engedjen kínálati merevségéből (minimálbér, munkaügyi kollektív szerződések stb.), a keresleti oldal semmit nem változott. Rendben van, hogy immár nemcsak a fennálló – és a szakszervezeti beleszólhatás miatt jócskán rugalmatlan, lefelé például teljesen merev – bérarányok között lehet munkaerőt foglalkoztatni, hanem – az e speciális eset megkívánta rugalmassággal – egyenesen bér nélkül is csak bizonyos jogosult-

ságok fenntartásáért. A keresleti oldal változatlansága, megnyilatlansága abban érhető tetten, hogy csak szóban forgó foglalkoztatási konstrukció alkalmazásának előfeltételéül szabták, hogy csk olyan társadalmimunka-feladatokat lehet kitűzni, csak olyan feladatok elvégzése esetén őrizhetik meg a társadalmi munkások juttatásaik folytonosságát, amelyek nem szüntetnek meg, nem szorítanak ki meglévő munkahelyeket a formális foglalkoztatás rendszeréből.

Mintha bizony nem úgy állna a helyzet, hogy minden társadalmi és saját munka olyan szükségletet fedez, amely de facto egyszer már kiszorult (vagy mindig is kívül rekedt) a formális munka világából. Mármost mindaddig, amíg nem engedjük meg, hogy ez a túlcsordulási effektus kétirányú legyen és kölcsönhatásként működjék, addig szóba sem jöhet a puha foglalkoztatási forma opcionális és alternatív jellege és anticipált pufferhatása. Addig az érintett társadalmi munkások mindegyre csak passzív leiturgikus szervezetben fognak dolgozni. Olyan ez, mintha minden importversenytől el akarnók zárni a gazdaságot, mert kétségtelenül az is megszüntet hazai munkahelyeket. Pedig amúgy itt is feltételezhető, hogy a formális és informális szabályozottságú foglalkoztatás közti versengő kölcsönhatás lehetősége *komparatív előnyök* feltárulásához és pl. a szakmastruktúra jobb piackövetéséhez és gyorsabb átrendeződési képességéhez vezet.

Ez a tanulmány a társadalmi munka válfajainak felkutatását tűzte ki céljául. E keretekbe magától értetődően illeszkednek azok a fejtegetések, amelyek az itt előforduló struktúrák sokféleségét tárják fel, és a foglalkoztatási formák ennek megfelelő pluralizálását keresik. Külön indoklást kívánhat azonban, hogy most, végképp elhagyva minden empíriát, miért vázolunk fel az alábbiakban gondolatkísérletet arról, hogyan lehetne bevonni a vázolt keretfeltételek mel-

lett az önkéntes társadalmi munkát egy, a jelenleginél szélesebb gazdasági kommunikációba.

A puha foglalkoztatás elmélete azzal válhat kerekké, ha sikerül megadni azokat az okokat és szempontokat, amelyek konstituálják, reprodukálják és egyben kezelni és fogadni is képesek a puhaság forrásait a társadalomban. A puhaság forrását, mint már említettük, magukból a rendszerek működéséből származtatjuk. Pontosabban abból a körülményből, hogy a társadalomban szükségképpen felmerülnek olyan érdekek és tendenciák, amelyek valamely formális racionalitás szerint működő folyamat következményeit hátrányosnak találván – az ahhoz való jobb alkalmazkodás helyett – a materiális racionalitás logikáját követve inkább befolyásolni kívánják azt.

A puhaság egyik alapvető forrása a piacok működésére adott *munkavállalói típusú* társadalmi válasz: az érdekképviseleti önvédelem, a piacok működéséből származó bizonytalanság lehetőség szerinti kiküszöbölése, a verseny mérséklése, a kialakult jövedelemarányok felülbírálata stb., hogy csak a (Keleten és Nyugaton egyaránt) leggyakoribbakat említsem. A fejlett tőkés társadalmakban valóságos politológiai konstans az ingadozás e konfliktusforrás körül: a munkavállalói életvilág késztetéseinek meghallgatása – például az inflatorikus munkahelyteremtések révén – mellékhatásként felpuhítja a költségvetési korlátok orientáló működését, erre – politikai átrendeződést követően – piackonform intézkedéseket hoznak, amely azután újra beindítja a társadalmi erők jelzett körforgását.

Az informális ökonómia vizsgálata egy új megfontolás lehetőségét veti fel: a közgazdaság azzal is keményíthető, a formális racionalitás azzal is erősíthető, ha a puhaságot zárványokba szigetelvén, kivonni próbáljuk a puhaság forrásait a gazdasági kommunikáció fősodrából. Nem megszüntetni kell tehát az amúgy szükségképpen újratermelődő

puhaságot, hanem a vele adekvát foglalkoztatás zárványaiba szigetelni.

Mindezen elméleti fejtegetések előrebocsátása után tekintsük a következő gondolatkísérletet egy paramonetárisan kommunikáló munkacsere-hálózat kialakításáról!

A kalákáról, háztartások közötti munkacseréről, sőt a feketepiacok egyes vonatkozásairól szóló irodalom alapján jól látszik, hogy minden társadalomban van bizonyos állandó kereslet – a mindenkori konjunktúra, adóhelyzet és hiányszituációk függvényében – az effajta kishálózatokba fektetett munka iránt. Feltételezem továbbá, hogy ha a kishálózati gazdasági érintkezést – az informális tevékenységek nyelvét – erősíteni lehetne, az egyelőre esetleges és törékeny segítő kapcsolatrendszerek stabilizálódnának. Egymást kiegészítő, de eddig *ismeretlenül maradt* partnerek, nagyon igényelt szolgáltatások találnának egymásra. A gazdasági nagyhálózatok kommunikációjával analóg eszközök adekvát felhasználásával az informális – de nem illegális – tevékenység annyira felerősödhetne, hogy társadalmilag immár szignifikáns méretekben jelenthetne kiegészítő lehetőséget az intakt keresőképességűek számára, és biztonsági hátteret az olyanok számára, akik lazábban vesznek részt a formális foglalkoztatásban. Világos, hogy az informális ökonómiát egészében – per definitionem – sohasem lehet a nagygazdaságban feloldani, és egy duális katallaxist sem érdemes konstituálni. Az itt szem előtt tartott tevékenységformák azonban egy olyan szürke zónában helyezkednek el, rendszer és életvilág érintkezési pontjain, hogy bizonyos peremfeltételek megőrzésével a gazdasági kommunikáció kiterjeszthető, anélkül hogy integrációt eredményezne.

Gondoljuk mármost el, hogy egy területileg szerveződő szövetkezet kísérletképpen kibocsáthatna egy olyan részjegyet, amelyet pénznek is tarthatunk. Nem kötvényt, részvényt, csekket vagy más pénzhelyettesítőket, hanem egy

olyan pénzeszközt, amelynek forgalmát és beválthatóságát igazi (vele nem azonos) tartalékok garantálják. Szolgálja a szóban forgó kibocsátás például a szabadidősportnak szánt helyi sportcsarnok megteremtését és fenntartását. Ha ez a vállalkozás ott és akkor elég vonzónak tűnik ahhoz, hogy az ebben a találomra vett példában elég egyértelműen „középosztálybeli" érdeklődők adományokkal és társadalmi munkával támogassák, a részjegyemisszió *a hozzájárulások arányában* megtörténhet. Ezzel a keletkezett önkéntes társulás, a leendő sportcentrum beruházója, vagyonkezelője és fenntartója garantálni képes az e pénzbe fektetett munka realizálását, ha másként nem, végső soron úgy, hogy biztosítja dolgozótagsága számára szolgáltatásainak „ingyenes" igénybevételét. Természetesen szerzett jogaik, befektetett munkájuk mértékében. Paramonetáris eszközünk ennyiben még csak inkább részjegyként működik. E szövetkezet azonban vagyoni szolgáltatásra is képes: aktíváinak informális jellegénél fogva feltehető, hogy – ugyanebben a logikai körben – passzívákat is képezhet. Más szóval az informális szférában amúgy is cserélődő munkákat, jószágokat és szolgáltatásokat bevonhatja saját gazdasági kommunikációjába, bizonyos határig likviddé teheti ezt a fajta keresletet is. Praktikusan ez azt jelentené, hogy a társadalmi munkások egymás között multilaterális módon elvásárolhatják majd részjegyeiket további – immár nem sportcsarnoképítésre fordított – szövetkezeti körben hozzáférhető szolgáltatásokra. Aki tehát elfogadja e munkapénzt, az befektetett munkája arányában szabadon hozzájuthat a szövetkezet aktíváihoz (sportolhat), vagy – ha ezt nem igényli – a szövetkezet kötelezettségvállalása révén egyéb puha, e körben definiált (a feketepiac logikáját szimuláló) szolgáltatásokat vásárolhat.

Ez a fizetőeszköz tehát pénznek tekinthető annyiban, hogy legalizálja, megvilágítja és bevonja egy helyi érdekelt-

ségű gazdasági kommunikációba azokat a tranzakciókat, amelyek addig a reciprocitás bizonytalanabb hálózataiban mozogtak. Az ilyen típusú, kibővült szerepkörű társadalmi munka a szó formálgazdasági értelmében ingyenes – rendszerintegrálatlan – marad, mert a mi „életvilág-fejlesztési" szövetkezetünk aktíváinak és passzíváinak semmi közük nincs az országos fizetőeszközhöz, arra közvetlenül nem konvertálhatóak, a kötelezettségvállalások a jegybanknál nem rediszkontáltathatóak. Ugyanakkor hangsúlyozom, hogy e szövetkezet tartalékai valódi értéket hordoznak (munkaértéket), így ezt a pénzt nem lehet zéró határtermelési költségű pénznek (papírpénznek) tartani.

A társadalmi munkára való hajlandóság és a pénz cirkulációs vonzerejének függvényében – egy megfelelő pénzláb arányában – folyamatos kibocsátásra is sor kerülhet. A pénzkínálatnak egy alapszabályhoz célszerű igazodnia: a szövetkezet meghirdeti azokat a tevékenységformákat, amelyeket informálisnak, de a népgazdaság és a helyi munkaerőpiac érdekeivel egyeztetettnek tekint. Pénze mindenkori értékét erre a jószágkosárra vonatkoztatva értelmezi.

Kétlem, hogy olyan nemkívánatos mellékhatásokra fel kellene készülni, mint például a pénzeszköznek a meghirdetett célokon túlmenő forgatása. Ha ugyanis elterjed a gazdasági tevékenység kemény-katallaktikus és puhább-helyi hálózatainak ez a szegmentált megközelítése, tehát sikerülne a puhaság forrásai közül minél többet puha foglalkoztatási formákba izolálni, logikus, hogy *senki nem fog kemény pénzt kiadni informálisan is elérhető kínálatra.* Kereslet tehát bizonyosan mutatkozni fog iránta, ahol lehet, tért fog magának nyitni a kishálózati kapcsolat. De vajon nem túlzott mértékben-e, nem fordulhat-e elő, hogy a nemzeti pénz kívánatos keményedésével együtt túlzottan összeszűkül annak cirkulációs területe is? Erre a kérdésre az ún. Greshamtörvény vizsgálatával adhatjuk meg a választ.

Ami ezt a törvényt illeti, általában egy kifejezésre szokták egyszerűsíteni. A rosszabb pénz kiszorítja a jót. Valójában itt egy általánosabb elvről van szó. Ez a törvény kimondja, hogy ott, ahol kétféle pénz együtt van forgalomban, és a piaci hatások által kialakult értékük eltér a törvényesen megállapítottól, a nagyobb belső értékkel bíró pénz fokozatosan kivonódik a forgalomból, mert az emberek inkább felhalmozzák. Ilyen helyzet állhat elő például, amikor arany és ezüst pénzérmék együtt vannak forgalomban hivatalosan rögzített értéken, amelyek azután kezdenek eltérni a két fém relatív áruértékétől.

Nos, a mi esetünk, ha hasonlóságok vannak is, és ezekre mindjárt ki is térünk, alapvetően más, ezért a Gresham-törvény közvetlenül nem alkalmazható. Ugyanis a gazdaságnak az a két szférája – pontosabban az a szférája és szeletkéje – ahol feltevéseink szerint a kétfajta pénz forgalomba kerülne, megbízhatóan szegmentálható. Először is, az itt szóban forgó pénz elméletileg ún. klasszikus árupénz, olyasvalami, ami a nemzeti pénzek világában ma nem létezik. Pénzelméletileg árupénzről beszélnek, ha önmagában is használati értékkel bíró jószág működik fizetőeszközként. Ennek, úgymond, nagy előnyei volnának az érték megőrzése terén, de ez sokba kerül a társadalomnak, mert jelentős erőforrásokat kell lekötni a pénz megtermelésére (társadalmi munkára). Másodszor pedig, jól megkülönböztethető az a jószágkosár – az alapvetően puhának nyilvánított tevékenységek köre –, amin a mi életvilágpénzünk működése során az értékét méri. E puhának nyilvánítás feltételeiről még egyszer le kell szögezni, hogy kereslet bizonyosan fog mutatkozni az e munkastruktúrában kínált szolgáltatásokra, hiszen ki ne takarékoskodna a keményebb, likvidebb és multilaterálisabb pénzzel, ha módja nyílik puhábbal is megvenni. Az igazi kérdés a munkakínálattal jelentkezik. Világos, hogy eleve csak akkor van esély arra, hogy puha struk-

túrában is felajánljanak egy szolgáltatást, ha abból a piac telített. Hiányjelenségek áthidalására ez a konstrukció közvetlenül tehát nem alkalmas, hiszen a hiány az árfelhajtás szülőanyja. Éppen ellenkezőleg, itt a *meglévő fizetőképes kereslet újraelosztásáról* van szó a „fizetőképesség" újradefiniálása mellett. A helyi munkaerőpiacon puhának meghirdetni egy tevékenységformát tehát akkor érdemes, ha elégséges kínálat van, csak az ár a munkaerőpiac már érintett merevségei és esetleges monopolhelyzetei miatt nem tud lefelé mozdulni. A piac annyiban lesz így rugalmasabb, hogy az informális vállalkozók – betanuló, induló, próbaidős kisvállalkozók, marginálisok és munkanélküliek – belépésére is tér nyílik. Ha ezek is részt tudnak kérni a tortából, ha a gazdasági aktivitás kevésbé lukratív melléksodrába tartozó, másodrangú részt is, akkor beteljesül a kezdeti feltételünk: úgy sikerülhet beengedni a puhaság hordozóit a gazdasági kommunikáció nagyobb hatású médiumainak sáncai közé, hogy ezzel a katallaxis – ha kisebb lesz is – nem veszít keménységéből.

Bizonyos fajta, inkább átvitt értelemben vett versengést tehát nem lehet kizárni. Az emberek a két szférát elkerülhetetlenül össze fogják hasonlítani. Figyelemre méltó, hogy míg a mai törvényes fizetőeszközök semmilyen belső értékkel nem rendelkeznek, addig ennek a paramonetáris fizetőeszköznek volna saját értéke, létrejöttének szűkreszabottsága, kibocsátásának szigorú korlátja révén. Kizárólag az élő emberi munka arányában keletkezik, ha nem is aranybányákban, hanem közösségi létesítmények szabadidőben végzett társadalmi munkában történő építése és fenntartása során végzett munka arányában. Mindent összevetve ez a pénzeszköz – amely két fontos pénzfunkció tekintetében alacsonyabb rendű a nemzeti valutáknál – valószínűleg nehezebben boldogulna a pénzforgalomban, de nagy előnyökkel rendelkeznék az érték megőrzésében. Ez a foglalkozta-

tottsági struktúrák közti akár váltógazdaságszerű részvétel kifinomult életstratégiáihoz is vezethet.

Éppen ez a – több áttételen keresztül, temperálhatóan és kézben tarthatóan érvényre jutó – versengés és nyomában bizonyos, puha struktúrában jobban ellátható tevékenységformáknak a formális gazdaságból való, *immár alulról indukált kihasítása* a garancia arra, hogy ez a konstrukció képes teljesíteni azt a kitűzött teoretikus célt, hogy úgy pluralizálja a foglalkoztatás ma fennálló struktúráit, hogy az egyben a munkaerő iránti keresleti oldalt is rugalmasabbá tegye. Praktikusan ez azt jelenti, hogy szemben azzal az egyoldalúsággal, amit a saját munkáknak a katallaxisból való kényszerű kiszorulásával kapcsolatban megállapítottunk, itt most sikerült megadni azokat a keretfeltételeket, amelyek között a társadalmi és sajátmunka-végzés már nem passzív, negatívan megkülönböztetett leiturgikus struktúrában folyhat. Ennek az az ára, hogy a formális foglalkoztatás elveszíthet néhány munkahelyet, mi több, a költségvetés is elesik bizonyos tranzakciók megadóztatásának lehetőségétől, cserébe viszont kap egy nagy kapacitású puffert. Az informális ökonómia foglalkoztatási pufferhatásának érvényre jutása viszont határozottan a munkaerő-gazdálkodás mai rendszerének a fenti értelemben vett rugalmasabbá válásától függ. E pufferhatás érvényre jutása újszerű módon átrendezheti a munkaerőpiac szereplőinek hagyományos érdekviszonyait is. Ennek elemzése azonban már nem lehet e tanulmány tárgya.

Ez a paramonetáris eszköz röntgensugárként világíthatja meg az informális ökonómia még fel nem fedezett bugyrait. A pénzellátás adatai, az emisszió és forgási sebesség felfedhetik azokat a tényeket, amelyekre nagy szükség van, hogy a jelenleg forgalomban lévő durva becsléseket finomítani lehessen. Az így megfigyelt szektor nagyobb lesz a jelenleginél, mert feltételeztük, hogy olyan partnereket is sikerül

összehozni, akik amúgy nem találtak volna egymásra. Ugyanakkor a személyközi reciprocitás nyilván a régi módon fog folytatódni, hiszen a pénz (még a puha pénz is) ott nem adekvát érintkezési médium.

A gazdaság korlátozott, szürke zónabeli szeletében, szigorú területi és jószágkosárbeli szegmensekben alkalmazott megoldásunk meggyőződésünk szerint nem jelent rendszerintegrációt, azaz egy duális katallaxis konstituálását. A pénz mint a gazdasági érintkezés nagy hatású eszköze kétségtelenül a cserét kísérő kulturális felhangok leépülésének irányába mutat, mégis – anélkül, hogy ezt az ellentmondást teljesen megszüntetni lehetne – határozottan léteznek olyan köztes állapotok, amelyekben a szociálintegratív motívumok a kommunikáció nagyobb hatású eszközeinek segítségét igénylik. Példaként hadd említsem a síbörzéket, ahol azonos érdeklődési körűek találkoznak és jövedelemkímélő közvetlen munka- és termékcseréket bonyolítanak le. Adóügyekben érzékenyebb országokban az ilyesmi már fekete ügyletnek minősül, akárcsak ha egy paraszt disznót ad valakinek cserébe azért, mert az megjavítja mondjuk a házának tetőszerkezetét. Vagy vegyük a nemrégiben megalakult Nagycsaládosok Egyesületét, ahol olyan önsegélyező megoldásokon törik a fejüket, hogyan bocsáthatnák egymás rendelkezésére valamilyen viszontszolgáltatási alapon a tagok megfelelő alapterületű nyaralóit úgy, hogy az ne számítson fizetővendég-látásos értékesítésnek, annak valamennyi, nagycsaládok esetében már nehezen vállalható taksafizetési kötelezettségével együtt.

Létezik tehát ez a szürke zóna, ahol lehetőség mutatkozik úgy alkalmazni a gazdasági érintkezés bonyolultabb eszközeit – puha pénzt és a foglalkoztatási formába fogott társadalmi munkát –, hogy az ne ruházza fel az áruvilág formajegyeivel azokat a tranzakciókat, amelyek definíció szerint más formameghatározottságúak. A puhább megoldások

számára létrehozott alternatív értékesülési hálózatok így megőrizhetik közösségi és kulturális felhangjaikat, kapcsolatépítő jellegüket. Az informális szabályozást ettől még nem váltja fel rendszerintegráció.

Igazán nem szükséges előre tisztázni, mely tevékenységformákon lendítene a legösztönzőbben a puha foglalkoztatás lehetősége. Egy területet várhatóan kiváltképpen megmozgatna, annak különösen ideillő struktúrája miatt. A paraprofesszionális, félhivatásos módon végzett humán szolgáltatásokra gondolok, amelyek a hivatásszerű és társadal-

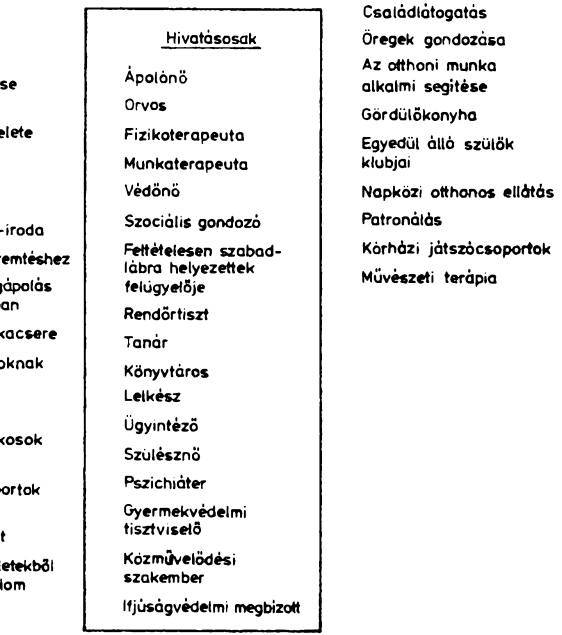

mi munka között helyezkednek el. Az itt következő táblázat (3. ábra) oly módon érzékelteti ezt, hogy a körön belül helyezkednek el a gondozás hivatalos illetékesei, a maguk főmunkaidőben és a jóléti kiadások terhére fizetett munkájával. Az ezekhez nélkülözhetetlenül kapcsolódó kiegészítő tevékenységeknek azonban – amelyek olyan közel állnak a mindennapi emberek hétköznapi interakcióihoz – igen nagy lökést adna, ha paramonetárisan forgatott társadalmi munkában végezhetnék őket.

Mivel az informális gazdaság szereplői és tevékenységtípusai nagyrészt a szociálpolitika hatásköreit rajzolják ki, javasolható, hogy a meghirdetett kibocsátási célok között szerepeljen a társadalmi juttatások kiváltására, tehermentesítésére való informális vállalkozás lehetősége is. Nagyon jól beleillenék ebbe a képbe, ha mondjuk az idősgondozás terén megszerzett paramonetáris jövedelem – bizonyos arányban és politikai döntés alapján – konvertálható lenne a tanácsi jóléti kiadások illető célcsoportján belül. Tehát ha nyilvánosság elé kerül egy jól bejáratott, de formális vállalkozássá koncepcionálisan nem alakítható tevékenységstruktúra – gondoljunk pl. a LÁRESZ családsegítő kisszövetkezet megalakulása körüli nehézségekre –, akkor ellátási tehermentesítése fejében hadd vegye fel a megtakarított jóléti kiadások neki betudható részét. Ennek prototípusaként értékelhető az a gyakorlat, hogy a köztudomásúlag agyonterhelt ingatlankezelő szervezetek újabban hajlandók bérlőközösségeket elismerni, akik ha közreműködnek az üzemeltetési, fenntartási és felújítási munkálatokban, akkor saját munkájuk arányában lakbérmérséklést vagy akár költségtérítést érhetnek el.

Szeretnék jó előre tisztázni néhány lehetséges félreértést, ezért hadd emlékeztessek két híres pénzügy-politikai javaslatra, amelyek *látszólag* ugyanebbe az irányba mutatnak.

Az egyik a romantikus antikapitalisták munkapénzelmé-

lete, mint a közgazdasági gondolkodás történetének egyik igazi kuriózuma. Még a múlt század első felében R. Owen kezdeményezte, hogy a pénzt mint olyat váltsák fel – a munka szerinti elosztás jegyében – az elvégzett munkát igazoló közvetlen bizonylatokkal. Mindenkit, aki tagjául szegődik e munkacserebanknak, e bizonylatokkal fizetnének meg a teljesített munkaórák és a termelékenység arányában.[2]

Sajnos, nem adott azonban magyarázatot arra vonatkozóan, hogy milyen más maechanizmus venné át a pénz szűrő hatása híján a kapitalizmussal együtt ugyancsak kiküszöbölt piac szerepét a kereslet-kínálat szabályozásában, a termelés alkalmilag szükségessé váló szerkezetváltásainak kikényszerítésében. Az ő logikája szerint minden termelés hivatott arra, hogy utat találjon a fogyasztóhoz, nála – irreális módon – minden áru még eladás előtt realizálódhat, társadalmilag szükségesnek bizonyulhat. Amit azonban a közösségek ismeretség generálta kishálózataiban elvégezhet az evidenciákon alapuló személyközi kontroll, az nem elegendő a katallaxis nagyhálózatában. A helyi társadalmat nem utolsósorban éppen az konstituálja, hogy ismertek az aktuális szükségletek, és ahogyan a közgazdaságtan fogalmaz: mind a hasznossági függvények, mind az érintettek preferenciagörbéi ismertnek feltételezhetők. E kisszámú közösségi vagy reciprok viszonyokban keletkező szükséglettel kapcsolatban igazán nincs értelme további, rendszerszerű szűrőmechanizmusnak. Az oweni javaslat azonban — a mi fejtegetéseinkkel ellentétben – éppen a nagyháló működését célozta meg egy „igazságosabb" értékmérő elfogadtatásával. Már közelebb áll a mi koncepciónkhoz az, ahogyan egy későbbi szerző interpretálta e híressé vált kommunakísérletet.

Ezt írja: 1832-ben R. Owen Londonban munkacserebankot alapított. A bank minden tagja az általa termelt hasznos

dologi javakat itt elhelyezhette, amelyeket aztán a bank közegei átlagos munkaórákban megbecsültek és a termelőt munkajegyekben kifizették; ez pedig szükségletei kielégítésére a bank készleteiből az elismert munkaóráknak megfelelően dologi javakat kapott. *A köz- és magánjog alapvető rendszere emellett is fennállhatna* (az én kiemelésem: *K. A.*). A munkacserebank azt a célt szolgálta, hogy a termelőket egymással közvetlen összeköttetésbe hozza.[3]

A mai libertáriánusok, akik az állami pénzpolitika által előidézett inflációt és pénzlemorzsolódást tartják a legfőbb gondnak, átvették és széles körben elemzik Hayek professzor javaslatát a pénz denacionalizálásának előnyeire vonatkozóan. E ma nagy hírű eszmefuttatás szerint a valóban demokratikus polgári államnak, amely a közhatalmi funkciók történelmileg előrehaladó megosztását hirdeti, le kellene mondania erről a legmakacsabb monopóliumáról is. Amiképpen létezhet magánvállalkozásban dolgozó postaszolgálat, nyomozóiroda vagy éppen börtön is – hogy szokatlan, de létező példákat említsek –, úgy lehetne magánvállalkozásoknak átengedni a különböző fajta, immár denacionalizált pénzek kibocsátását. A kereskedelmi bankokhoz hasonlóvá válhatnának az immár vállalkozókká tett jegybankok is. Az ő versenyük abban állhat, hogy üzletszerű céljukká teszik saját emissziójuk értékállandóságának fenntartását. Vagy ami ezzel siker esetén együtt jár: forgalmazási területükön minél nagyobb cirkulációs részarányt mondhassanak magukénak lehetőleg nemzetgazdaságokra és országhatárokra való tekintet nélkül.

Amerikai és európai szerzők is egyre többet írnak újabban e kompetitív – tehát éppen nem szegmentált – pénzellátás előnyeiről. Ami a gyakorlatot illeti: Skóciában és Hongkongban működnek magánkézben lévő jegybankok, de nem a hayeki intenciók szerint. Kibocsátási felhatalmazásuk ugyanarra a pénznemre vonatkozik, ugyanarra a font-

sterlingre, illetve hongkongi dollárra, ezért tehát nem kompetitívek (persze nem is szegmentáltak). Az egymással versengő pénznemek gondolatkísérletével a modern libertáriánusok áttörést akarnak elérni annak érdekében, hogy az elképzelhető legradikálisabb módon kiiktassák a gazdaság rendszerszerű mechanizmusaiból a politika csatornáin beszüremkedő materiális racionalitás elemeit. Még keményebbé és nemzetközibbé tegyék a katallaxist azzal, hogy kiveszik a kormányok kezéből a pénzhígítás ultima ratióját. A mi érvelésünk azonban, amely az informális ökonómia tanulmányozásából kísérel meg tanulságokat levonni, ezzel szemben arra mutat rá, hogy a puha foglalkoztatás izolált struktúráinak fejlesztésével is el lehet jutni – politikailag zökkenőmentesebben – az igazán kemény, a puhaságot zárványokra korlátozó katallaxis megvalósításához.

10. A felhasznált irodalomról

A közvetlenül idézett munkák mellett a következő háttérirodalom volt segítségemre:

- A jelentős gazdaságelméleti hagyományokkal rendelkező *katallaxis* vagy katallaktika kategóriáját azért is igyekszünk feleleveníteni, mert nem szeretnénk azt sugallani, mintha a gazdasági nagyrendszerek közül csak a piac lenne számunkra releváns. A társadalmi munkajelenségek szempontjából, és szélesebb értelemben az egész informális ökonómia szemszögéből ugyanis tökéletesen egyre megy, hogy a gazdasági kommunikáció nagyhálózata tranzaktív vagy redisztributív jellegű. Az arisztotelészi kezdetek után Polányi és von Mises munkásságában bukkan fel ez a kategória, majd Hayek tulajdonít neki a mienkéhez közel álló, a gazdasági érintkezés és a piac fogalmát általánosítani képes jelentést.
  Vö: Arisztotelész, Nikomakhoszi etika, 1132*b* és 1133*a*; R. Whately, Introductory Lectures on Political Economy, Edinburgh, 1831.; Hahn István, Arisztotelész elmélete az értéktörvényről, Világosság Vol. 19, No. 9. (1979); K. Polanyi, The Livelihood of Man, Academic Press 1977; valamint F. A. von Hayek, The Mirage of Social Justice, London, 1966.
- Max Weber *Gazdaság és társadalom*ját a német nyelvű Studienausgabe szerint idézem, Mohr und Siebeck 1956. Külön köszönettel tartozom Erdélyi Ágnesnek, Bertalan Lászlónak, valamint Kis Jánosnak, hogy még nyomdában lévő fordításuk szövegértelmezéseit figyelembe vehettem.
- A leiturgikus struktúrák minden ókori lexikonban szerepelnek, a legrészletesebben a már említett reálenciklopé-

diában. Az irodalmi feldolgozások közül tekintsük az alábbit: „... Négyévenként lélekemelő vallásos ünnepük és pezsgő népszokásuk volt a Panathénaia, amit Klasszikus álmok címen Babits Mihály leírt egy fiatalkori, sóvárgó versében anélkül, hogy valaha görög földön járt volna. Azon a versenyekkel és Homérosz-előadással is tetézett tiszta, nagy ünnepen vitték fel kígyózó menetben Athén lakói születési, vagyoni, törzsi különbség nélkül a sáfrányszínű új leplet, jó házból való leányok közös szőttesét az alsóvárosi negyedből a várba egy homályos eredetű, fából faragott, kezdetleges szoborhoz, a városvédő istennő Athéné Poliász szobrának." Cs. Szabó László: *Görögökről*. Európa, 1986.

- A magyar kiadásból kimaradt Mandeville-esszét egy német kiadás alapján idézem: *Der Fabel der Bienen*. Berlin, 1958.
- A filantrópiáról vallott felfogásomat, köztük a nagyvállalati adományozási rendszerről adott képet nagymértékben meghatározta: W. Haines, *The Economic Consequences of Altruism*. In: Ethical and Social Economics, Hull, 1984. Itt említem meg még R. Titmuss, *The Gift Relationship* című, a maussi gondolatkörben mozgó munkáját és O. Giarini, *Dialogue on Wealth and Welfare*, Pergamon, 1981. című könyvét. A jótékony célú társadalmi munkáról lásd továbbá az ún. Wolfenden Committee jelentését: *The Future of Voluntary Organizations*. London, 1978., valamint Jones K., Brown J., Bradshaw J., *Issues in Social Policy*. Routledge, 1978., 1983. című több kiadást is megért alapvető munkáját.
- A paraprofesszionális munkaerő sajátosságáról távolabbi összefüggésben hasznos: A. Etzioni, ed.: *The Semi-Professions*. New York, 1969. közelebbről pedig az e témákban tartott konferenciák anyagait összefoglaló *„Paraprо-*

fessionals in Social Welfare", Eurosocial Occasional Papers No. 6, 1984.

- Az új jóléti állammal kapcsolatos elméletek foglalatát adja: *„Komparative Evaluation Unterschiedlicher Trägersysteme und Leistungsformen der Sozialpolitik"*, ed.: Martin Pfaff et alia, Internat. Institut für Empirische Sozialforschung, 1984.
- A non-profit szektor gazdaságszociológiai értelmezése az alábbi műveken nyugszik: E. James, *Between the Public and the Private: The Nonprofit Sector.* State University of New York, 1984.; W. A. Nielsen, *The Big Foundations.* New York, 1972., valamint *The Golden Donors: A New Anatomy of the Great Foundations.* Dutton, 1985.; F. Settenberg, K. Schulman, *Beyond Profits: A Guide to Managing Non-Profit Organizations.* Harper, 1985; Ch. T. Clotfelter, *Federal Tax Policy and Charitable Giving.* University of Chicago Press 1985.
- Az amerikai felsőoktatás és a Voluntary Sector kapcsolatáról *The Chronicle of Higher Education* számol be, kiváltképpen a Vol. XXX, Apr. 10. (1985) szám. Ugyanitt olvasható egy felmérés, az amerikai diákok társadalmi munkájáról is.
- A dániai „társadalmi szolgálatról" Poul Thorsen Büntetés vagy takarítás? *Monato,* 1983/1. Idézi a „Levlap", az Interdiszciplináris Tudományos Diákkör Értesítője.
- A Magyar Élet említett cikkeinek bibliográfiai adatai: Fajszi Károly: A munkatábor, *Magyar Élet,* Budapest, 1937. febr. 1.; illetve Kincs Elek: A szolgálat öröme, *Magyar Élet,* Bp. 1937. ápr. 1. E cikkek sürgetik, hogy a kenyérkereset nélküli értelmiségi fiatalok, ez a széthullásra ítélt nemzedék, munkatáborokban fejthessék ki felgyülemlett nemzeti energiáikat, addig is, amíg már nemcsak fizikai erejüket, hanem felkészültségüket is a nemzet szolgálatába állíthatják. Megállapítják, hogy a munka örö-

mének elvét sikerrel intézményesítette Olaszország a „Dopo lavoro"-ban, és a Harmadik Birodalom a „Kraft durch Freude"-ban. E cikkek szerint a Turul Szövetség keretében működő „Turul Nemzeti Munkaszolgálat" hat munkatábort szervezett az ország különböző részeiben. Az egész megmozdulás rövid lényege a személyes szolgálat felajánlása a nemzet számára.

- A mai magyar társadalmi munkáról a következő tömegkommunikációs kutatások léteznek: Szabó Ildikó–Zétényi Zoltán, A társadalmi munkáról. *Gazdaság*, 1985/4; Felmérés a társadalmi munkáról: Ifjúsági Lapkiadó Vállalat sajtóosztálya, 1977; Szabó Ildikó, Vélemények a társadalmi munkáról. KISZ KB Közlemények, 1982/2.
  A társadalmi munkában végzett tevékenységek elszámolási rendjét a Pénzügy-minisztérium 41/1976 (XI. 13.) számú rendelete szabályozza, kommentárokkal megjelent a Szociálpolitikai jogszabályok gyűjteményében. Arról, hogy bizonyos értékhatáron felül a tanács korlátozhatja a társadalmi munkát, lásd Fejér Gyula cikkét, Népszabadság, 1982. jún. 10. A településfejlesztési társadalmi munka publicisztikájából, lásd Inzsel Ottó, „A legjobb befektetés – tízmilliárd az ország asztalára" című cikkét a *Magyar Nemzet* 1984. ápr. 7-i számában.
- Az újságírás után a tudomány idevágó megállapításaihoz: Sik Endre, *Az „örök kaláka"*. A jelen kötetben; Falussy Béla disszertációja *Az időmérleg-kutatás módszertani alapjairól*. Bp. 1985; valamint A. S. Harvey, A. Szalai et alia, *Time Budget Research, An ISSC Workbook in Comparative Analysis*. Campus Verlag, 1985.
  Közgazdasági szempontból már létezik monografikus feldolgozás: Badelt, Ch.: *Politische Ökonomie der Freiwilligenarbeit*. Theoretische Grundlegung und Anwendungen in der Sozialpolitik. Campus, 1985.

Jegyzetek

1. Bevezetés és fogalmi keret

[1] J. Habermas: A kommunikatív cselekvés elmélete I–II. A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa, 1986.

[2] D. Lockwood, Social Integration and System Integration, in Zollschan-Hirsch, eds: Explorations is Social Change, 1966., valamint N. Mouzelis, Social and System Integration, British Journal of Sociology, 25. (1974)

2. A leiturgiák: az antikvitás társadalmi munkája

[1] Karl Rahner fordítja így Teológiai kisszótárában és a keresztény *liturgiával* kapcsolatban még megjegyzi, hogy „... a liturgia a keresztény üzenet eszkatologikus tartalmait ne csak szimbolikus-tompított formában adja tovább, hanem a nép gyakorlatának és valódi megnyilatkozásának színtere legyen", a Szent István Társulat kiadása, 1980. Ez az utalás arra is rámutat, hogy az őskeresztényeknél még egybeesett a miséző és a hívő tevékenysége.
H. Lamer „Wörterbuch der Antike"-jében „a nép számára végzett munkáról" beszél, Kröner Verlag, 1976. Vö. még a J. Irmscher szerkesztésében közkeletű Lexikon der Antike, 5. kiadás, Leipzig, 1982.
Az alapvető „Die Staatshaushaltung der Athener"-jében Boeckh „közvetlenül teljesített szolgálatról" ír, I., p. 534. Végül Weber gazdaságtörténetének fordításában Erdélyi Ágnes „munkaszolgálatnak" mondja.

[2] Szabó Árpád: Periklész és kora. Bp. 1977.

[3] Bulletin de correspondance hellenique, 1885. p. 128. vagy Sylloge Inscriptionum Graecarum (W. Dittenberger) 876. Idézi: A. H. M. Jones, The Greek City from Alexander to Justinian. Clarendon Press, 1940. 1979., p. 206. Hangsúlyosabb különbséget próbál tenni Lüsziasz XIX., 57.

[4] Lamer, 1976., továbbá Cambridge-Packard, Dythiramb, Oxford, 1962. p. 36.
Demoszthenész XLII. 1. szerint az „antidosis" a szolóni törvényekre vezethető vissza.

[5] Lüsziasz, Orationes XXI, §§ 1., 2. A lüsziaszi corpus XIV. és XXI. darabjai egyébként a leiturgiák forrásszinten egyetlen valamennyire összefüggő tárgyalását nyújtják.

[6] Demoszthenész, Meid § 156.

[7] Jones, 1979.

3. A weberi megközelítés: a közteherviselés önkéntes formáinak lehetősége

[1] A magyar jogtörténet is ismeri a „terhes kiváltságot", lásd Acsády: A magyar jobbágyság története. Szikra, 1948., p. 21. A „gratuitis labor"-ról (ingyenmunka) pedig lásd Kolozsvári–Óvári: Magyar jogtörténeti emlékek I. 8. 357.

[2] A megközelítőleg teljes lista: gyermek- és ifjúságvédelmi, vöröskeresztes, pályaválasztási és közművelődési munkaterv; gyámhatósági környezettanulmány, iskolai egészségvédelmi jelentés, iskolatej-akció, balesetbiztosítás, sajtó- és könyvterjesztés, ifjúsági mozgalmi nyilvántartások, személyi igazolvány kiállításával, munkakönyv-igényléssel kapcsolatos adminisztráció, takarékbélyeg-árusítás, intézményen kívüli területi szervezésű akciók lebonyolítása. A 127/1984. MM utasítás rendelkezett e terhek mérsékléséről. Amint az ezt követő sajtóvita tanúsítja, azóta ellentmondásos helyzet és huzavona tapasztalható.
Nagy Mária: Utasítás önállóságra. Egy miniszteri rendelet fogadtatása, Oktatáskutató Intézet 1984, és A pedagógusok munkaügyi helyzete az ált. iskolában, szerk.: Várhegyi György, Oktatáskutató Intézet 1985. c. tanulmányok alapján.

[3] Németh József: Építészmérnökök a felszabadulás után. Városépítés, 1980 4

[4] Rostowtzeff, Geschichte der Staatspacht. 1902., és Studien zur Geschichte des römischen Kolonates. Berlin, 1910.

[5] F. Oertel, Die Leiturgie. Dresden, 1917.

[6] dr. Ecsedy Ildikó szíves közlése alapján.

4. Filantrópia és a polgári társadalom „volontőrei"

[1] W. Roscher, System der Armenpflege und Armenpolitik. Stuttgart, 1894., és G. Simmel tanulmánya: Der Arme; in: Soziologie, Berlin, 1908.

[2] H. Achinger, Zur Theorie der Fürsorge; in: Fürsorge persönliche Hilfe. Berlin, 1929., és H. Scherpner, Theorie der Fürsorge. Göttingen, 1962. Távolabbi összefüggésben lásd még: Zsifkovits, V., Subsidiaritätsprinzip; in: Klose A. (Hrsg.): Katholisches Soziallexikon.

[3] Keresztényi József szócikke a Budapest Enciklopédiából; Corvina, 1981.

[4] Az egyesült államokbeli háztartásbeli nők társadalmi munkája még ma is a többszöröse a többi megfigyelt országénak. A. Szalai, The Use of Time, magyar kiadás. Akadémiai Kiadó, 1972. 408. oldal. Vö. még Sullerot: A női munka szociológiája. Bp. 1972.

[5] Erről részletesebben lásd például: A. Honneth–E. Knödler–Bunte–A. Widmann, Dialektik der Rationalisation. Telos 49. sz. 1981. Nyersfordítása az MTA Fil. Kutatóintézete könyvtárában.

[6] Orvosi szempontból egyenesen magasabbra értékelik az ingyenes véradásból származó vért, ugyanis kimutatták, hogy a fizetett donorok között magasabb valószínűséggel fordul elő valamilyen betegséget hordozó vérplazma.

[7] Melyik másik országban alakulhatna még Magyar Nemzeti Művészeti Alapítvány, és rendezhetne tárgysorsjátékot hazai kulturális emlékeink és értékeink helyreállítására, múzeumok segítésére! Az 1982-ben alakult egyesület nemcsak az amerikai magyarság, hanem az Egyesült Államok egész lakossága körében keres támogatást céljának. A sorsjáték csupán bevezetője volt jótékony célú akciósorozatuknak.

[8] R. Sugden, On the Economics of Philantrophy, The Economic Journal, Vol. 92. No. 366. June 1982.

[9] Recreation and Special Populations; eds: Th. A. Stein és H. D. Sessoms, 1983.

[10] K. Boulding: The Economics of Love and Fear. Berkeley, 1976. Itt szeretném megjegyezni, hogy rendszer és életvilág, rendszerintegráció versus informális koordináció szociológiai párfogalmai helyett az informális gazdaság kutatásában egy Boulding-féle trichotómia használatos. Az ő felosztásaiban az állam és a piac hatáskörei mellett az informalitásnak az „integrative *system*" felel meg. A mi megoldásunk heurisztikus erejét talán növeli, hogy nem kell ragaszkodnia a *rendszerelméleti* megközelítéshez ott is, ahol mind az állam, mind a gazdaság hatókörei véget érnek, és a *cselekvéselméleti* fogalmi stratégia válik helyénvalóbbá.

[11] Erről részletesen beszámoltam Rendszer és életvilág dinamikája a gazdaságszociológia perspektívájában című munkában. Munkaügyi Kutatóintézet, 1985. kézirat.

5. A korai szocializmus enthuziasztikus messianizmusának lecsapódásai

[1] Rohammunkában fejtettek szenet egyetemisták még 1946 telén is, 200 tonna kibányászására kaptak engedélyt a budapesti felsőoktatási intézmények fűtési szükségletének fedezésére. Rákosi S. szerk.: MADISZ 1944–48. Kossuth, 1984.

[2] A felszabadulás utáni legelső időkben a baloldali sajtó még idegenkedett az enthuziazmustól, hiszen ennek semmilyen háború előtti szociáldemokrata hagyománya nem volt. Antal Gábor szíves közlése alapján.

[3] Itt jegyezném meg, hogy építőtáborokat a sárospataki református teológia kísérletei után először a Turul Diákszövetség szervezett Magyarországon. Anélkül, hogy a turulistákat sommásan minden szögletükben jobboldalinak akarnám minősíteni, nem téveszthetjük szem elől, hogy a politikai enthuziazmus – Sorellel kezdve a sikerpolitikán át a

tömeghisztériáig – a nacionalista politikai metafizika talaján volt a legotthonosabb. Forrás: Magyar Élet, Bp. 1937. ápr. 1. száma.

[4] Ebben a szituációban válik különösen relevánssá az, amit a Vasárnapi Körből induló, majd berlini közgazdász-professzor, L. Radványi ír – ha szabad azt mondani: első kézből merített tapasztalatok alapján – a chiliasztikus (közvetlen, evilági megváltásra irányuló) vallásosságról. Megfigyelése szerint míg a vallásosság általában individuál-etikai fogantatású, addig a nagy világvallások peremén – mint az önkéntes munka a katallaxis peremén – gyakran lép fel a világi és egyházi intézmények ellen forduló, a „gonoszt" gyökeresen felszámolni kívánó, *társadalometikai fogantatású* fundamentalizmus. Ladislaus Radványi, Der Chiliasmus. MTA Lukács-archívum kiadása, 1985.

[5] Illyés írja 1934-es oroszországi útibeszámolójában: „. . . a Golyóscsapágygyár megépítése a semmiből úgy kezdődött, hogy a szomszédos üzemek szubbotnyik-munkával a kezünkre jártak, megépítették az első barakkokat, műhelyeket. Azóta visszaszolgáltattuk nekik. Később szubbotnyikban odavezettük a villamost, a takarítóasszonyoktól az igazgatókig mindenki ott volt." A szubbotnyik-munkáról ld. még Szabó Márton kismonográfiáját: Munka és morál címmel. Filozófiai Füzetek, 50. szám.

A ma talán legjellemzőbb szubbotnyik a Szovjetunióban, hogy évente kétszer, ősszel és tavasszal egy műszakon át minden városlakó – a Köztisztasági Hivatal helyett – tisztítja és takarítja lakókörnyezetét vagy munkahelyét.

[6] A Szovjetek III. kongresszusán határozat született az egyre kiterjedtebb munkamozgósításokra. Megtiltották a munkahelyek elhagyását számos területen, kötelezték a 16–45 év közti nem munkavállaló nőket fehérnemű varrására a hadsereg számára. Szamuely L.: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Bp. 1979.

[7] Erre legyen jó példa a Fővárosi Autótaxi Vállalat kezdeményezése: 200 Ft-os taxiutalványokat bocsátanak ki mozgássérültek számára a dolgozók felajánlásából.

6. A modernizálódással együtt élő hagyományos munkaformák világa: az informális gazdaság

[1] J. Gershuny–G. S. Thomas, Changing Patterns of Time-Use, SPRU 1980., E. Langfeldt, Ursachen der Schattenwirtschaft. Kiel, 1983., R. Schettkat, Informelle Produktion in privaten Haushalten; in: Schattenwirtschaft, ed.: K. Gretschmann, Göttingen, 1984.

[2] L. Goldschmidt–Clermont, Unpaid Work. ILO 1982.

[3] Ezekről az Arisztotelészig visszamenő kategóriákról közelebbről lásd: Kelen A. A synoikismostól a városig, Szociológia, 1983/1–2.

[4] Habermas már idézett főművében hívja fel a figyelmet arra, hogy rendszer és életvilág dinamikája gyakran inkább egyfajta gyarmatosítás képét mutatja a kommunikatív, életvilágbeli struktúrák rovására.
[5] Tímár János: Idő és munkaidő, Közgazdasági Szemle, 1985/II. Vö. tovább: Deutschmann, C.: Systemzeit und soziale Zeit; kézirat; Institut für Sozialforschung, Frankfurt, 1983.
[6] G. Heckscher, The Welfare State and Beyond. The Skandinavian Example. Minneapolis, 1984.
[7] N. Glazer, Decentralization. Public Interest, 1983/70.
[8] Kelen A.: Foglalkozások és foglalkoztatás az informális gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1987/2.

7. A mai magyar helyzet körvonalai
[1] Székelyhidi Ágoston riportja az Élet és Irodalom 1986. 21. számában.
[2] Egy-egy társadalmi csoport témánk szempontjából releváns közösségszintű szerveződését, kohézióját olyan változókkal lehet körülírni, mint szomszédsági kooperációs készség; a helyi kulturális adottságok kifejthetősége a rendelkezésre álló gazdálkodási keretekben; a település népességmegtartó erejében összegeződő individuális helyi kötődés; a településhálózatban elfoglalt-kivívott funkciók legitimitása a lakosság körében; a fejlődési perspektívával való azonosulás.
[3] A társadalmi munka becsült órabéreivel rendszeresen foglalkoznak a megyei tanácsok utasításai. Borsodban például legutóbb 1984-ben a szakmunkások időráfordításainak elszámolási egységét (társadalmi munkában végzett órabérét) 55-ről 75 forintra emelték, a betanítottakét 45-től 60-ra, a segédmunkásokét 35-ről 50 forintra. Emelhették volna nagyobb mértékben is, hiszen ebből a pénzből egy fillért sem kell kifizetni: mindössze a statisztikák készítéséhez szükséges. Keresztény Gabriella–Csendes Csaba riportja. Élet és Irodalom, 1987. jan. 23.
[4] Egy újabb felmérés valamelyest árnyalja ezt a kialakult képet: néhány kiemelt településen magasabbá vált a részarány. Ám ezek mind kicsinek számítanak a maguk súlycsoportjában, és a megyék többségére továbbra is igaz, hogy a kiemeltek fejlesztési alapjában a – mondjuk így – „saját kezes saját erő" nem éri el a 20%-ot, a nem kiemelteknél viszont meghaladja a 30%-ot. Figyelő, XXVIII. évf. 38. szám, 1984.
[5] Egyesületek Magyarországon, KSH 1980.
[6] A KISZ KB mellett működő építőtábori bizottság szíves közlése alapján.
[7] Egy nevelőotthoni hely 80 ezer forintba kerül évente. Ha családnál van a gyerek, akkor 20 ezer alatt marad (havi 1000 körüli tiszteletdíjjal) számolva. Ha e foglalkoztatási formát jogviszonnyá emelnék, gyeddel,

társadalombiztosítással és nyugdíjjal, akkor egy gyerek neveloszuloi családnál való neveltetési költsége így is 50 ezer forint alatt marad.

8. A „puha foglalkoztatás" elmélete (I.): tipológia
9. A „puha foglalkoztatás" elmélete (II.): javaslatok

[1] Proceedings of the workskop on „The Informal Economy in Holland and Hungary", Nijmegen 1987

[2] CRISIS (A munkacserebank közlönye). I. kötet 1831–1832.

[3] A. Menger: A jövő állama, Szociológiai könyvtár, Bp. 1908.

A fedélterv Balkay László munkája Orbán Attila fotójának felhasználásával

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója
87. 74507 Petőfi Nyomda, Kecskemét, 1988
Felelős vezető: Birkás Béla vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Hernádi Miklós
Műszaki vezető: Tóbi Attila
Műszaki szerkesztő: Szabó Gyula
Megjelent 16,2 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint

56,— Ft

Két fiatal gazdaságszociológus tanulmányát fogja egybe ez a kötet; mindkettő a munkavégzés egy-egy válfaját boncolgatja. A *munkacsere* intézménye, akárcsak a felajánláson vagy megkövetelésen alapuló *közmunka* (vagy társadalmi munka) egyaránt igen régi időre megy vissza. Annál figyelemreméltóbb, hogy mindkettő ma is fellelhető a modernizálódó társadalomban. Mi több, a kaláka és a társadalmi munka a foglalkoztatás olyan formái felé kínál átmenetet, amelyek elősegíthetik a modernizálódott társadalmak rugalmasabb gazdálkodását – mint azt Kelen András fejtegeti a „puha foglalkoztatás" rendszeréről szólva.

Sik Endre sorra veszi a magyar múlt kalákaformáit, és meggyőzően érvel amellett, hogy a kalákaintézmény korántsincs közeli kihalásra ítélve.

Mindkét tanulmány számos friss szempontot, világos okfejtést kínál a gazdaságszociológia iránt érdeklődő olvasóknak. Hazánk valamennyi társadalmi problémáját átfesti a gazdasági élet ellentmondásossága, így a kötet jó néhány közéleti vagy erkölcsi vitakérdést is átvilágít.

GONDOLAT